

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS

Vydává

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV

Ročník X

1974

Řídí Karel Rychtařík s redakční radou

Adresa redakce: Praha 1 — Staré Město, Jilská 1. Telefon 243 153

ACADEMIA, nakladatelství Československé akademie věd

	čís.	str.
Filipec J.: Věda, ideologie a systémy	6	561
Hrzal L.: Vývoj, současný stav a úkoly společenských věd v ČSSR	5	449
Jednota teoretického a empirického poznávání — stále aktuální téma	2	113
K monotematickému číslu o mládeži	4	337
Pavlov T.: O pravdách a Pravdě	1	1
STATI		
Bártová E.: Postavení ženy v poválečné Americe a jeho determinanty	5	488
Bauch V.: Třída družstevných výrobců v struktuře socialistické společnosti	6	659
Blaas G.: K problematice socializace poľnohospodářské mládeže	4	378
Blinov N. M. — Mansurov V. A.: Výzkum sociální aktivity mládeže v SSSR	4	356
Cipro M.: Vzdělávání dospělých a školská politika	3	225
Conkov G.: O jednotě vzdělávání a výchovy dospělých za socialismu a formování socialistického životního způsobu	3	246
Dubský V.: K hodnocení protestního hnutí západoněmecké mládeže v letech 1965—1969	5	500
Fazík A.: Pozitivní změny v politickém vědomí vysokoškolských studentů (Příspěvek k socialistickému formování profilu vysokoškolského studenta)	4	390
Filipcová B.: Výchova a vzdělání v přeměnách lidského života	3	236
Filipec J.: Životní způsob a vzdělání (K některým filosofickým a metodologickým přístupům jejich zkoumání)	3	229
Flek A.: Technická a sociálně ekonomická stránka vztahů mezi lidmi ve výrobě	2	147
Formánek M.: Technokraté a scientokraté proti pokroku	6	640
Fukász G.: Životní způsob a vzdělávání dospělých	3	253
Glezerman G. J.: Místo tříd a národů v společenské struktuře	5	455
Himal J.: Mládež a společnost	4	339
Holda D. — Matějovský A.: Úvod do marxistické sociologie mládeže	4	344
Houška J.: K teoretickému pojetí dělnické třídy	2	123
Hrzal L.: Podstata člověka v marxismu	6	589
Huláková M.: K problematice zkoumání hodnotných orientací v sociologii	6	633
Charvát F.: Princip plánovitosti v sociální sféře: prognóza jako součást sociologického výzkumu	1	6
Charvát F.: Sociální vztahy a sociologické proměnné: metodologická úvaha nad koncepty stratifikace a mobility	6	596
Jukl E.: K otázce vývoje profesionálních kategorií	1	68
Khol J.: Analýza struktury řídicí činnosti v socialistických organizacích případovým přístupem	5	512
Kohout J.: Sociální analýza jako metoda řízení socialistického průmyslu	6	626
Kretzschmar A. — Wenzke G.: Dělník v křivém zrcadle buržoazní sociologie	2	135
Kunstová A. — Tláskalová M. — Rumler M. — Losová J.: Sociologický pohled na profesionální uplatnění absolventů VŠE Praha	2	178
Kutta F.: Principy systému řízení sociálních procesů	6	611
Lanfermann H. H. — Löwe B. P.: Racionalita bez rozumu a pochybnosti	1	33
Liškova L.: Plánování a prognózování faktorů sociálního klimatu	2	172
Macháček L.: Aktuální otázky marxisticko-leninské teorie mládeže	4	367
Małanowski J.: Sociální plánování a přeměny sociální struktury v Polsku	3	280
Maydl P.: Socialistický způsob života a vzdělávání dospělých (K výsledkům mezinárodní porady expertů)	3	255
Mitev P.: Některé výsledky výzkumu „Sociálně psychologické charakteristiky současného bulharského studenta“	4	396
Nejedlý R.: Mobilita vědeckých pracovníků v ČSSR	6	653
Nočevnik M. N.: Sociologické faktory stimulace práce	3	272
Pánik T.: K otázkám zaměření sociologie výchovy	1	45
Paška P.: Výzkum kulturního a společenského profilu obyvatelstva na Slovensku a jeho odrazu vo výchove dospělých	3	241
Perlaki I.: Vliv struktury organizačních jednotek na jejich inovativnost	1	55
Richta R.: Vědeckotechnická revoluce a perspektivy socialistického rozvoje společnosti	6	571
Roško R.: K metodologickým otázkám zkoumání inteligence	1	23
Rychtařík K.: Dělnická anketa Karla Marxe — pokus o analýzu postavení dělnické třídy Francie	2	115
Staufenbiel F.: Vzdělávání dospělých, kulturní úroveň a životní způsob	3	251
Stupka V.: Specifické rysy výzkumu společenského vývoje a jeho místo v sociologii	2	158
Šafář Z.: Marxismus-leninismus v americké sociologii (Obsahová analýza buržoazních učebnic sociologie)	5	480

<i>Solcová M.</i> : Rodina a volný čas (K vymezení pojmu volný čas)	3	260
<i>Štípek J.</i> : Poznámky k teoretickým a metodologickým východiskům sociálních výzkumů dětí a mládeže	4	362
<i>Tolstych V. I.</i> : Zvláštnosti vzdělávání dospělých v socialistické společnosti v podmínkách vědeckotechnické revoluce (Metodologické aspekty)	3	243
<i>Usenin V. I.</i> — <i>Nočevnik M. N.</i> : Automatizace a průmysloví dělníci	1	11
<i>Vláčil J.</i> : Ke kritice buržoazních pojetí sociální kontroly	5	466
<i>Zvara J.</i> : Slovenský a český národ — národy socialistické (Vyriešenie slovenskej otázky v ČSSR)	6	602

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

<i>Foret M.</i> : Několik poznámek k vytváření soustav sociálních ukazatelů pro potřeby plánování sociálního rozvoje a sociálního prognózování	3	289
<i>Friedrich W.</i> : Společenský cíl a metodologické problémy marxisticko-leninského výzkumu mládeže v NDR	4	400
<i>Illner M.</i> — <i>Foret M.</i> : Sociální ukazatele a měření cílů a efektů sociálního plánu	1	79
<i>Jeřábek H.</i> : Několik poznámek k základním pojmům teorie měření	2	201
<i>Katriak M.</i> : K otázce elementárního poznání sociální skutečnosti	2	190
<i>Zich F.</i> : Sociální jev jako předmět sociologických výzkumů	5	519

RECENZE

(jména recenzentů v závorce)

<i>Afanasjev V. G.</i> : Naučnoje upravlenije obščestvom. Opyt sistěmnogo issledovanija (Vědecké řízení společnosti. Zkušenosti systémového přístupu) (M. Foret)	5	532
<i>Beauchamp M. A.</i> : Elements of Mathematical Sociology (Prvky matematické sociologie) (M. Petrusek)	3	318
Bunty młodzieży studenckiej na Zachodzie (Vzpoury studentské mládeže na Západě) (J. Sedláček)	4	426
<i>Blinov V. V.</i> — <i>Paškov A. G.</i> — <i>Rjašenko B. R.</i> — <i>Čirjajev A. G.</i> (red): Metodičeskije rekomendacii po kompleksnomu planirovaniju socialno-ekonomičeskogo raznitiija gorodskogo administrativnogo rajona (Metodické návody pro komplexní plánování sociálně ekonomického rozvoje městského správního obvodu) (J. Filáčková)	5	535
<i>Čech V.</i> — <i>Jukl E.</i> : Československá sociologie průmyslového podniku ve světle vývoje a využití v řízení (F. Vejvoda)	2	213
<i>Friedrich W.</i> (vyd.): Methoden der marxistisch-leninistischen Sozialforschung (Metody marxisticko-leninského sociálního výzkumu) (D. Holda)	4	424
<i>Hrzal L.</i> : Kritika soudobých sociologických a sociálně filosofických teorií (R. Rohan)	2	210
<i>Charvát F.</i> (ved. aut. kol.): Sociální struktura ČSSR a její vývoj v 60. letech (F. Zich)	1	93
<i>Jadov V. A.</i> : Sociologičeskoje issledovanije — metodologija, programma, metody (Sociologický výzkum — metodologie, program metody) (M. Foret)	2	212
<i>Janicki J.</i> : Niepokoje młodzieży Zachodu (Nepokoje mládeže na Západě) (M. Petrusek)	5	546
<i>Jelmejev V. J.</i> — <i>Rjaščenko B. R.</i> — <i>Judin E. P.</i> : Kompleksnoje planirovanije ekonomičeskogo i socialnogo razvitiija rajona (Komplexní plánování ekonomického a sociálního rozvoje správního obvodu) (J. Filáčková)	6	665
<i>Kiknadze D. A.</i> : Potrebnosti, provedenije, vospitanije (Potřeby, chování, výchova) (H. Jeřábek)	3	307
<i>Kowalski S. K.</i> — <i>Ladosz J.</i> : Dialektyka a społeczeństwo. Wstęp do materializmu historycznego (Dialektika a společnost. Úvod do historického materialismu) (J. Sedláček)	3	308
<i>Löwe H.</i> : Einführung in die Lernpsychologie des Erwachsenenalters (Úvod do psychologie učení se v dospělém věku) (N. Matulová)	1	98
<i>Marx K.</i> — <i>Engels B.</i> : O mlodoži (O mládeži) (J. Honcák)	4	414
Prejemstvennosť pokolenij kak sociologičeskaja problema (Kontinuita generací jako sociologický problém) (J. Erneker)	4	416
Rekrutacja młodzieży na studia wyzsze (Přístup mládeže na vysoké školy) (E. Freiová)	4	421
Sborníky z konferenci Slovenské sociologické spoločnosti k problémům komunistickej výchovy mládeže (Z. Čermáková)	4	413
<i>Sirácky A.</i> : Sociálny svet človeka (Úvahy z oblasti sociológie a filozofie) (A. Helík)	5	527
Sociologičeskije issledovanija (Sociologické výzkumy) (M. Musilová J. V. Musil)	1	97
Sovietskaja mládež z hľadiska sociológie (Z. Čermáková)	4	420
<i>Šubkin V. N.</i> : Sociologičeskije opyty (Sociologické výzkumy) (J. Buriánek)	4	415

Teorija i prakтика prognozирования nauki i tehniki v stranach-členach SEV (Teorie a praxe prognózování vědy a techniky v členských zemích RVHP) (J. Slíva)	1	94
Toffler A.: Future Shock (Sok budoucnosti) (J. Hudeček)	3	315
Urbanizacija, naučno-techničeskaja revolucija i rabočij klass. Někotoryje voprosy, teorii, kritika buržuaznych koncepcij (Urbanizace, vědeckotech- nické revoluce a dělnická třída. Některé teoretické problémy, kritika bur- žoazních koncepcí) (J. Hudeček)	5	530
Voprosy ispol'zovanija i prognozирования bjužetov vremeni. Sbornik nauč- nych trudov (Otázky využití a plánování volného času) (J. Linhart)	3	305
Wiatr J. J.: Marksistowska teoria rozwoju społecznego (Marxistická teorie společenského vývoje) (J. Sedláček)	5	539
Zadirkov P. S.: Zapadoněrmanskaja buržuaznaja sociologija na službe anti- kommunizma (Západoněmecká buržoazní sociologie ve službách antiko- munismu) (K. Bláha)	5	537

Z P R Á V Y A I N F O R M A C E

Andrej Sirácky vyznamenan u príležitosti 30. výročí Slovenského národ- ného povstání	6	668
Bártová E. — Řehák J.: Zpráva o konferenci mezinárodního týmu výzkumu „Automatizace a průmysloví dělníci“	1	107
Čermáková Z. — Macháček L.: Rozvoj sociologie mládeže ve Slovenské so- cialistické republice	4	429
Fanta K.: Systematický sociální výzkum manželského konfliktu na základě materiálu manželských poraden v rámci ČSSR	3	326
Fazík A. — Suchý J.: Symposium „Aktuální otázky integrace věd o člověku“	2	222
Fiala J.: Katedra sociologie Filozofické fakulty Komenského university v Bratislave oslávila svoje desaťročné jubileum	5	549
Filáčková J. — Foret H. — Illner M.: Demografové o obyvatelstvu a život- ním prostředí	5	558
Filipcová B.: Kolegium pro filosofii a sociologii o životním způsobu	6	669
Filipec J.: II. kongres sociologů v Německé demokratické republice	5	557
Formánek M.: IX. kongres Mezinárodní asociace pro politickou vědu	2	217
Franěk R. — Rýdlová D.: Informace o zaměření činnosti studijně metodic- kého střediska Ústavu marxismu-leninismu ČVUT v Praze v oblasti vý- zkumu vysokoškolské mládeže	4	439
Holda D.: Rozvoj sociologie mládeže v některých socialistických zemích	4	433
Illner M. — Langmeierová D. — Sedláček J.: Varšavská konference o socio- logii medicíny	1	108
Jungmannová D.: Bibliografie k problematice mládeže	4	443
Kunstová A.: O některých výzkumech vysokoškolské mládeže v SSSR	4	430
Marek Z.: Vědecký seminář „Problémy vývoje a efektivního využívání pra- covních sil ve vědeckotechnické revoluci	1	103
Matějovský A.: Práce studijně metodického střediska Ústavu marxismu-leni- nismu UK v oblasti sociologie mládeže	4	439
Němec V.: Činnost odboru mládeže Úřadu vlády ČSR	4	435
Obsah č. 1/1974 časopisu Sociológia	1	113
Obsah č. 2/1974 časopisu Sociológia	2	224
Obsah č. 3/1974 časopisu Sociológia	3	333
Obsah č. 6/1974 časopisu Sociológia	6	672
Palatová M.: Informace o sovětském časopise EKO	3	320
Perglerová V.: Výzkumy studentů na Ústavu pro studium na vysokých ško- lách technických při ČVUT	4	441
Pomažl K.: Rozvoj a internacionální spolupráce socialistických států (Zpráva o vědecké konferenci v Moskvě)	5	553
René Rohan není mezi námi	1	110
Sdělení redakční rady a redakce Sociologického časopisu	5	559
Sedláček J.: Zpráva o příspěvcích polských účastníků na setkání českoslo- venských a polských sociologů v Jablonné u Varšavy	1	100
Šafář Z.: Výzkumná činnost pedagogické laboratoře VÚOŠ	4	441
Štípek J.: Práce Ústavu sociálního výzkumu mládeže a výchovného pora- denství	4	442
Vaničková J.: Příspěvek Ústavu školských informací při ministerstvu škol- ství ČSR k výzkumům mládeže	4	437
Voroncov J. V. — Mansurov V. A.: Formování vědeckého světového názoru studentů v procesu studia společenských věd v SSSR	4	433
Vyšehliad V.: Vatikán na křižovatce dějin	3	320

A N O T A C E

Čočov V.: Svobodnoto vreme i charmoničnoto raznitie na človeka (Volný čas a harmonický rozvoj člověka) (I. Savický)	3	333
--	---	-----

Ve dnech 17.—22. září 1973 se v bulharské Varně konal XV. světový kongres filosofů, k jehož jednání československá delegace úspěšně přispěla řadou referátů, zejména podnětnou kolektivní studií „Člověk—věda—technika“, vypracovanou společně československými a sovětskými filosofy.

I ostatní socialistické země se velmi aktivně podílely na jednání kongresu.

Ze zajímavých příspěvků přednesených ve Varně jsme vybrali úvahu doyena bulharské sociologie Todora Pavlova, jehož naši sociologové znají zejména jako autora „Teorie odrazu“, věnované mezi jiným problematice vztahu historického materialismu a obecné sociologie, významnému tématu, které se často objevuje na stránkách Sociologického časopisu.

Před tisíci lety se stateční Helénové přeplavili přes neklidné vody Ponta Euxina (dnešního Černého moře), aby spatřili legendární zlaté rouno v Kolchidě.

A dnes se tisíce vědeckých Argonautů ze všech kontinentů naší planety přeplavily přes neklidné vody Černého moře, nebo přicestovaly po souši či vzduchem na krásné pobřeží Varny, aby spatřily zlaté rouno Pravdy.

Co je však pravda?

Po tisíce let se člověk snaží odpovédět na tuto otázku pozorováním, experimenty, logickou úvahou a praktickými zkouškami.

My, marxisté-leninovci, nejsme ani skeptici, ani relativisté. Na základě studia dějin poznání jsme přesvědčeni o všeobecném dialektickém pokroku tohoto poznání, což odpovídá všeobecnému pokroku techniky a lidské kultury jako celku. Vědecký pokrok je logickým důsledkem pokroku ve s tvůrčího materiálu, sociálních a duchovních sil člověka.

Jak dějiny, tak logika vědeckého myšlení člověka jsou svědectvím toho, že člověk nepátrá po pravdě z pouhé zvědavosti či touhy po rozjímání (na vysokém stupni rozvoje vědeckého myšlení je i to možné). Pátrá po pravdě proto, aby mohl vysvětlit svět, v němž žije, a aby jej mohl dále měnit, či spíše humanizovat. Pomocí vědecké pravdy si člověk přizpůsobuje přírodu i své sociální prostředí daleko lépe než živočichové a rostliny.

Dějiny a logika vědy ukazují, že lidské myšlení nalezlo pravdu o jednotě světa v jeho nekonečné rozmanitosti nebo — což je v podstatě totéž — o nekonečné rozmanitosti světa v jeho jednotě. Bedřich Engels označil tuto jednotu za hmotnost, jež je základem všeho ve světě.

Dějiny lidské vědy a lidské praxe také ukazují, že praxe není pouze účelem, kritériem a determinantou pravdy. Je současně *bezprostřední realitou*. A jako taková umožňuje, aby člověk poznal přírodní a sociální realitu, jež je v ní přímo obsažena. Praxe je kritériem (i když ne absolutním) objektivní pravdy. Logika, jejíž základní pojmy a zákony byly v procesu dlouhého vývoje potvrzeny praxí, také slouží jako kritérium pravdy; je to však kritérium druhého řádu, primárním kritériem pravdy zůstává praxe. Izolovaná empirická pravda také může mít kognitivní a praktický význam v té míře, v níž odpovídá objektivní skutečnosti. Avšak *pravda v plném, hlubokém a pravdivém smyslu slova* je pouze tam, kde empirická pravda je spojena, teoreticky i prakticky, s ostatními pravdami celé vědecké explance a transformace mnohostranné sociální a přírodní reality. *Jinými slovy, pravda je dialektickým procesem stále se zvyšujícího přibližování lidského myšlení k objektivním skutečným přírodním a sociálním objektům, k jejich vysvětlení a dalším přeměnám, k jejich humanizaci.*

Jinými slovy, Pravda není pouze *systém*

pojmu, kategorií a zákonů, je to současně dialektický pohyb a přeměna systému, tj. je to také metoda poznání a přeměny světa. Věda, která je *pouze* systémem vymezených pojmů, axiomů, kategorií, principů atd., se nemůže nazývat vědou. *Věda bez metody je nemyslitelná, právě tak jako je vědecká metoda nemyslitelná v rigidním, strnulém vědeckém systému.*

Každá metoda, každý pojem a soud předpokládají dobře vymezený vědecký systém nebo koncepci. A právě z toho důvodu metoda není a nemůže být prázdnou, čistou formou myšlení; musí být takovou formou lidského myšlení, která má přesně vymezený obsah a význam a je vždy sociálně a historicky determinována. Jedině tehdy se mohou jednotlivé pojmy, soudy a závěry stát autentickou vědeckou pravdou o daném předmětu a — jako nositelé jednotlivých pravd — nositeli „pravdy jako celku“.

Protože svět je ve své nekonečné rozmanitosti jednotou, každá jednotlivá věda, chápaná jako vědecká pravda o jedné z těchto nekonečných rozmanitostí, je logicky nutně zahrnuta v jednotném vědeckém poznání jediného světa. Pouze tehdy a v té míře, v níž je takové zahrnutí skutečně možné, může být jednotlivá věda považována za vědu a stát se skutečným vědeckým poznáním o daném předmětu, stát se organickou součástí celkového vědeckého poznání reality, tj. celé lidské pravdy.

To ovšem neznamená, že popíráme existenci mimovědeckých pravd, tj. takových pravd, které jsou užívány v každodenním vědomí, morálce, právu a umění. Role těchto pravd je však omezená. Tyto pravdy nemohou být úplnými pravdami. Pravda není úplnou pravdou o světě, jeho součástech a aspektech, není-li dána ve formě vědecké myšlenky nebo vědy, která je ve své nekonečné různosti jediná. Věda je tedy nejvyšší formou reflexe poznání.

Člověk se podílí na explanaci a přeměně světa, včetně sociální reality, nejen svou logikou, nejen svým rozumem, ale i svými pocity a emocemi, svou vůlí a svým rozhodováním, celým svým bytím, jež Marx označil jako totalitu sociálních vztahů. Tyto vztahy ovšem neznamenají odosobnění osobnosti. Naopak, celé dějiny lidstva jsou dokonalým potvrzením sku-

tečnosti zrodu velkých, mimořádných osobností, které působily v procesu vývoje pokrokových společností a epoch. A vice versa, pokrokové společnosti a epochy neexistovaly a nevyvíjely se bez velkých, mimořádných tvůrčích osobností.

Vědecká Pravda, chápaná jako dialektický proces explanace a přeměny světa, je jedním z nejmocnějších prostředků v rukou člověka při jeho úsilí vybudovat sociální systém vysoké technické, výrobní, kulturní a duchovní úrovně, v němž nebude existovat ani stát, ani politické organizace, ani třídy a třídní boj. Takovou společnost podle našeho názoru představuje nejvyšší stadium komunismu, odlišné od socialismu, jenž je nižší fází komunismu.

Předpokládám, že naši oponenti položí takovou otázku: Je idea Pravdy jako dialektického procesu slučitelná s *třídně stranickým* obsahem a významem marxisticko-leninské filosofie?

Ponecháme-li stranou některé aspekty této otázky, včetně povahy a významu pravdy v předtřídní kmenové společnosti, celé dějiny lidstva potvrzují, že vědecké myšlenky (a také ideologie) pokrokových tříd, pokud byly pokrokové, byly vždy tak či onak v souladu se zájmy a ideály příslušného národa a celého pokrokového lidstva. Přestala-li být nějaká třída pokroková a byla nahrazena novou pokrokovou třídou, stala se tato nová třída mluvčím a obhájcem *pokrokových zájmů a ideálů celého lidstva*. To je fakt, který až dosud nebyl nikdo schopen vyvrátit. Ukazuje, že námitka našich oponentů je bezpředmětná. Tím spíše, že třída proletariátu je jedinou třídou v lidských dějinách, která tím, že se sama osvobodila od vykořisťování a sociálního útlaču, osvobodila také ostatní vykořisťované a sociálně utlačované třídy. Zrušením tříd vůbec i sebe *jako třídy* otevírá neomezený obzor pro další pokrok daného národa či lidstva vůbec.

Dovolte mi, abych více objasnil to, co již bylo řečeno o vztahu mezi jednotlivými empirickými pravdami a pravdou jakožto procesem explanace a přeměny světa, na příkladu pravdy, že 9. září 1944 došlo v Bulharsku k ozbrojenému lidovému povstání.

Tato pravda je jednotlivou empirickou pravdou, pokud není organicky včleněna

do celkového dialektického procesu *explanace* (poznání) a *přeměny* světa (v tomto případě sociálního systému v naší zemi). Je-li takto organicky včleněna, nabývá tato pravda hlubší a plnější charakter a význam jako účinný faktor tvůrčí *explanace* a *přeměny* světa. Tak docházíme k závěru, že datum 9. září 1944 je počátkem nové éry v dějinách bulharského lidu, že revoluce 9. září je socialistická svým obsahem, avšak lidově demokratická svou formou, že obecné, zvláštní a jedinečné jsou v ní v dialektické jednotě atd. Krátce řečeno, výsledkem toho je, že izolovaná empirická pravda přestává být izolovanou a empirickou a je organicky včleněna do jednotného procesu tvůrčí vědecké *explanace* a *přeměny* světa, v tomto případě bulharské společnosti.

Cím úplněji tedy empirické pravdy ztrácí svůj empirický charakter, tím úplněji se jako organické jednotky nebo komponenty včleňují do jednotného dialektického procesu celého vědeckého poznání nebo — a to je totéž — Pravdy.

V této souvislosti bych rád učinil několik poznámek.

Někteří fyzikové a reprezentanti jiných speciálních věd tvrdí, že nepřítomnost subjektu-pozorovatele „nemění téměř nic“ na objektivních přírodních procesech (například W. Heisenberg), a současně podceňují nebo ignorují skutečnost, že člověk se nikdy nechová jako pouhý pozorovatel, ale že přetváří přírodní procesy a svět vůbec. Z tohoto hlediska lze kritizovat mechanistický materialismus, ne však dialektický materialismus, o němž někteří fyzikové ještě nemají dostatečně jasnou představu. V důsledku toho někteří z nich chápou ultraelementární částice jako *matematické formy*, a to „značně složitější a abstraktní“ (z této pozice je vzdálenost k Platonovu *idealismu* nekonečně malá). Jiní nahrazují abstraktní pojem *hmoty* (jako jediné světové substance) pojmem *energie*. Jakkoli „nové“ a „chytré“ se zdají argumenty ve prospěch těchto názorů, klasikové marxismu a zejména Lenin bezpečně dokázali, že není *hmoty* bez *pohybu* (bez změny a interakce), protože není *pohybu* bez *hmoty*, není *hmoty* bez *energie*, protože není *energie* bez *hmoty*. Hovořit

o energii bez *hmoty* znamená upadnout do Ostwaldova energetismu, který byl Leninem ostře kritizován a odmítnut; konceptce *hmoty* bez *energie* však v nejlepším případě představuje mechanistický kontemplativní materialismus, ostře kritizovaný nejen Leninem, ale i Marxem a Engelsem. V Marxově základním tvrzení o dialektické jednotě *explanace* a *přeměny* světa je obsažena stejná myšlenka jako v Leninově závěru, že člověk nejen poznává, ale současně vytváří (ve smyslu „mění, přetváří, humanizuje“) svět, a tím i sebe sama.

V souvislosti se vztahem mezi filosofií a speciálními vědami tyto významné marxisticko-leninské poučky znamenají: za prvé, že filosofie bez speciálních věd je pouhou abstrakcí a že speciální vědy bez filosofie jsou v nejlepším případě empirickým pasivním pozorováním; za druhé, že jak *explanace*, tak *přeměna* světa předpokládá nejen existenci vědeckého systému pojmů, kategorií a zákonů, ale i jejich zákonitého pohybu a rozvoje, tj. předpokládá *metodu* poznání objektivní dialektiky, reflektované v subjektivní dialektice lidského myšlení a praxe; za třetí, že abstraktní „matematické formy myšlení“, stejně jako empirické formy poznání, neztrácejí svůj význam jako dialekticky skutečné komponenty či aspekty obecného a jedinečného procesu *explanace* a *změny*, reflexe a tvůrčí *přeměny* (humanizace) světa, právě tak jako komponenty či aspekty jednoty *celého* lidského poznání a *přeměny* světa posuzované z hlediska filosofie a speciálních věd.

Sledujeme-li tento směr argumentace, nemůžeme než souhlasit, že například W. Heisenberg má pravdu, když říká, že „moderní atomoví fyzikové znovu vyvolali diskusi o základních filosofických, etických a politických problémech“ a že „větší počet lidí by se měl zúčastnit diskuse o této otázce“.²

Všeobecnému spojení objektů a událostí přírodní a sociální reality odpovídá všeobecné spojení vědeckých pojmů, kategorií, zákonů, systémů a metod v jednotném dialektickém procesu existence a pohybu *Pravdy*. Velké začáteční písmeno v tomto případě neznamena ústupek pla-

² Heisenberg, W.: *Der Teil und das Ganze. Ein Gespräch im Gebiet der Atomphysik*. München 1969, s. 338

tonismu či kantovství. Znamená pouze, že objektivnímu světu, ve své různosti a dialektickém pohybu jedinému, odpovídá ve sféře vědeckého poznání metoda explanace a přetváření světa, včetně samého člověka jako sociální bytosti.

Není obtížné vidět, že výše uvedená obecná tvrzení mají svoji platnost a velký kognitivní a praktický význam ve všech speciálních vědách bez výjimky, zejména v biologii, genetice, psychologii, lingvistice, chemii, technických vědách (v první řadě kybernetice) atd. Věřím, že dialogy, diskuse a polemiky na tomto kongresu to potvrdí. Potvrdí také tezi o *logice jako kritériu druhého řádu* — *to ovšem, a to znovu opakují, v žádném případě nevede k Hegelově „absolutní pravdě poslední instance“ ani k relativistické negaci každé objektivní, a v tomto smyslu absolutní pravdy. Každá relativní pravda obsahuje komponenty či aspekty objektivní pravdy. Jinak se nemůže uskutečnit rozvoj vědeckého poznání světa a jeho vědecké transformace a humanizace.*

V moderní kvantové fyzice se provádějí experimenty s elektronickými a subelektronickými částicemi, které procházejí speciální mřížkou, na obrazovce se pak promítnou dva obrazy — obraz *částice* a obraz *pohybu vlny*. Tím je vyjádřen, obohacen a specifikován starý klasický pojem objektivních reálných těles. Klasický obraz materiálního předmětu je tak doplněn kvantovým obrazem dialektické jednoty mikročástice a vlny. Ale odkud, proč a jak fyzik provádějící experiment ví, že nepropustil mřížkou dvě mikročástice, ale pouze jednu, a co je ještě důležitější, odkud, proč a jak může vědět, že dva obrazy na obrazovce, tj. obraz *částice* a *vlny*, náleží k jedné mikročástici, a ne ke dvěma různým mikročásticím? V prvním vydání mé *Teorie odrazu* jsem si položil tuto otázku a snažil jsem se ji osvětlit na analogii se stěnami *reálné krychle*, které, jsou-li posuzovány izolovaně jednotlivě nebo jako aritmetický součet, nám v žádném případě neumožňují poznat celé těleso krychle, a vice versa celé těleso krychle naprosto nemůže existovat bez svých stěn, ani je nelze ztotožnit s jejich aritmetickým součtem. Myslím, že je jasné, že tato antinomie nemůže být vědecky a prakticky řešena jinak než na dialek-

tickomaterialistické bázi Leninovy epistemologie a teorie odrazu.

K podobným závěrům docházíme v oblasti mnoha jiných věd, například moderní politické ekonomie.

Co znamená například fakt, že výrobní síly jsou zkoumány, aniž by byl brán zřetel na výrobní vztahy, a že výrobní způsob není chápán jako základna celé společenské nadstavby? Co znamená fakt, že určující role výrobního způsobu, a zejména technologického pokroku, je přeháněna ad absolutum, a to některými mysliteli, kteří nevědí, co Bedřich Engels píše ve svém dopise Blochovi také o určující roli některých nadstavbových jevů, i když *především* ve vztahu k formě jiných nadstavbových jevů? Co to znamená, zapomináme-li nebo podceňujeme-li fakt, že forma nemůže být formou, jev nemůže být jevem, vnější projev nemůže být vnějším projevem, jsou-li determinovány pouze a výhradně obsahem, podstatou a vnitřní povahou daných forem, jevů a vnějších projevů? Forma, která je určována obsahem, je současně také ovlivňována ostatními nadstavbovými jevy nebo faktory okolního přírodního či sociálního prostředí a může tedy zpětně ovlivňovat svoji determinantu, tj. obsah, podstatu, vnitřní povahu. Forma, která je pouze a výhradně částí obsahu, není formou tohoto obsahu, ale pouze jeho částí. Právě tak neexistuje forma, která by byla určována pouze ostatními náhodnými formami, jevy a faktory a nepodléhala by určujícímu vlivu svého obsahu. To platí jak ve vědě, tak v umění a politice. Často se na to však zapomíná nebo dochází k dezinterpretaci tím, že se absolutizuje, fetišizuje a hypostazuje buď obsah, podstata a vnitřní povaha věcí, nebo jejich formy, jevy a vnější projevy.

Pevně věřím, že tento kongres najde řešení uvedených problémů či alespoň naznačí cestu, jak k němu dospět.

Já osobně například soudím, že naše epocha je epochou socialistické, komunistické revoluce, epochou přechodu od socialismu ke komunismu. *Nemyslím však, že naše epocha je jednoduše epochou vědeckotechnické revoluce.* Vědeckotechnická revoluce je nesmírně významný fakt a faktor. Nemohu však nesouhlasit s velkým sovětským teoretikem v oblasti ky-

bernetiky a konstruktérem akademikem Vladimírem Glučkovem, že stroje nemohou být považovány za nejdůležitější prvek v automatizovaném systému řízení. Přesnější řečeno stroje jsou pouze součástí automatizovaného systému řízení, v němž je současně obsažen i člověk se svými matematickými, sociálními, organizačními, estetickými, morálními a jinými pojmy, se svými pocity, ideály, cili atd. Budeme-li charakterizovat naši epochu jako epochu technického pokroku, znamená to, že příznáme nutnost konvergence obou sociálních systémů, jejich dezideologizace, nahrazení tříd stratifikovanou společností atd. Zkušenosti nejmocnějších kapitalistických států ukazují, že ani technický pokrok, ani automatizace výroby či psychologické klima kapitalistického podniku nemohou vyřešit základní třídní rozpory, odstranit nezaměstnanost a vytvořit skutečně prosperující společnost.

Tvrzení, že vědeckotechnický pokrok může sám o sobě vyléčit společenská zla a zabezpečit svobodu jedinci, je stejně falešné jako tvrzení, že tento pokrok je příčinou morální degradace člověka. Kde tedy budeme hledat pravdu? Společenská praxe ukazuje, že pravda se zjevuje všude.

Člověk musí řídit a ovládat stroj nejen technicky, ale i socioekonomicky. Jedině tak může mít dělník tvůrčí postoj k práci. Taková vláda člověka nad strojem a takový tvůrčí postoj k práci jsou možné jedině v sociálním systému, který je neslučitelný s jakoukoli formou vykořisťování či útlatku a který považuje člověka za konečný cíl vědeckotechnického pokroku.

My, marxisté-leninovci, se nedomníváme, že jsme již vybudovali zcela prosperující beztřídní společnost. Podíli jsme se na velké socialistické revoluci a socialistické výstavbě a zcela upřímně si přejeme žít v mírumilovné koexistenci se státy patřícími k jinému sociálnímu systému; jsme pevně přesvědčeni, že Pravda jako proces, jako logika a dějiny, jako explanace a přeměna světa je nezbytnou zbraní v rukách člověka, chce-li vytvořit opravdu spravedlivou, opravdu lidskou, opravdu prosperující, opravdu svobodnou a opravdu šťastnou společnost.

My přirozeně známe námitky svých oponentů, je však žádoucí, aby i oni znali naše argumenty, a to v takové míře, aby pochopili zdroj našeho hlubokého přesvědčení o správnosti našeho historického ideálu, vědeckých, kulturních a sociálních idejí, našeho pojetí přírody, možností a skutečných perspektiv člověka, který organizuje své úsilí, aby dosáhl zlatého rouna v této skutečně velké epoše.

Hovoříme-li o člověku, nemáme na mysli toho či onoho jedince, ale člověka vůbec. Totéž platí pro techniku, pro lidskou společnost, pro lidský pokrok. Ve svém skutečném a úplném uskutečnění nás pokrok dovede k *velké humanistické civilizaci* bez válek, bez utlačování člověka člověkem.

V závěrečném shrnutí toho, co bylo řečeno, bych rád vyjádřil své přesvědčení, že právě tak jako každý objekt v sobě nese povahu přírodního celku, každá pravda, je-li to skutečná pravda, a nikoli pouze izolované empirické zjištění, v sobě nese hlubokou logickou a historickou povahu Pravdy vůbec, chápané jako dialektický proces subjektivní reflexe v mysli člověka, reflexe dialekticky se vyvíjející a objektivní, skutečně sociální reality i přírodní reality ji prolínající.

To znamená, že pravda není nic jiného než věda sama, chápaná ve své dialektické jednotě a rozmanitosti.

Je dialektickou jednotou: 1. systému pojmů, kategorií, zákonů atd., 2. metody poznání, 3. spojení s praxí jako východiskem, nejvyšším cílem, kritériem, determinantou a bezprostřední realitou.

Chybí-li kterákoli z těchto složek, věda přestává být vědou v plném a přesném slova smyslu, tj. ve smyslu *Pravdy*.

A právě jako Pravda je věda dialektickou jednotou objektivity a subjektivní poznání, jeho absolutního a relativního charakteru, jeho abstraktnosti a konkrétnosti, jeho bezprostřední a zprostředkované povahy. Jako taková je sociohistorickou a osobní tvůrčí prací.

To je mé pojetí *Pravdy*. Možná, že se mýlím.

Dialog, diskuse a polemiky tohoto pozoruhodného kongresu dají odpověď na tuto otázku.

Princip plánovitosti v sociální sféře: prognóza jako součást sociologického výzkumu

FRANTIŠEK CHARVÁT

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Potřeby rozvinuté socialistické společnosti zasahují — zejména v poslední době, jak vyplývá z vrcholných dokumentů XXIV. sjezdu KSSS a XIV. sjezdu naší strany i posledních sjezdů komunistických a dělnických stran ostatních socialistických zemí — výrazným způsobem i do sféry sociální.

V rámci této základní tendence vyvstává stále naléhavěji i problematika systematického začlenění principů plánovitosti do celé šíře společenského vývoje.

Plán rozvoje výrobních sil a vztahů v celku ekonomické struktury — jedna z rozhodujících charakteristik socialistické společensko-ekonomické formace — není pochopitelně omezen na vnitřní moment ekonomické struktury; stejně tak jej nelze chápat jako vnější skutečnost vůči výrobní organizaci společnosti. Plánovitost ekonomiky je výrazným činitelem její strukturace, avšak překračujícím hranice ekonomické struktury. Jako prostředek cílevědomého utváření společenské výroby nemůže omezovat svou soustavu cílů na oblast ekonomiky, ale formulovat ji z hlediska sociálního celku.¹

Dialektický poměr ekonomického a sociálního plánu je odvozen od dialektického vztahu ekonomické a sociální struktury, společenské výroby a výroby společnosti.²

Plán rozvoje tříd, práce a kultury, těchto základních sociálních sil a zájmů jako jádra sociálních vztahů, nelze oddělit od společenského programu vývoje výrobních sil a výrobních vztahů. Tuto skutečnost — byť se zdála jakkoli samozřejmá — nelze v žádném případě v praktické plánovací činnosti podceňovat. Nezřídka se totiž stá-

vá, že i v „úrovni plánu“ bývá ekonomická a sociální sféra chápána odděleně jedna od druhé. Koncipujeme-li totiž sociální plán jako mimoekonomický program na libovolné úrovni ekonomických institucí (podnikové, odvětvové či celospolečenské), nelze se vyhnout možným kontradikcím mezi ekonomickými a sociálními cíli: požadavek ekonomického růstu se pak může projevit jako sociální pokles, jakož i naopak. Nahrazovat dialektickou kompozici ekonomického a sociálního plánu jejich metafyzickou protisměrností znamená fakticky podceňovat samu úlohu jak ekonomické, tak i sociální plánovací praxe.

Logika provádění sociálně plánovací činnosti nedovoluje eliminovat některou ze zásadních etap její realizace, jimiž jsou — formulace sociálních cílů ekonomického plánu;
— sociální interpretace ekonomického plánu v jeho celistvosti, zejména jeho kvantitativních indikací;
— rozšíření předmětu ekonomického plánu do sociální oblasti;
— tvorba sociálního plánu včetně jeho kvantitativních indikací;
— komparace sociálních cílů ekonomického a sociálního plánu;
— ekonomická interpretace sociálního plánu v jeho celistvosti, zejména jeho kvantitativních indikací;
— formulace („nových“) sociálních cílů ekonomického plánu atd.

Uvedený „algoritmus“ sociálně ekonomického cyklu plánovací činnosti je pochopitelně dosti rámcový; nicméně však již odtud plyne řada důležitých konkrétních závěrů. Tak například při řešení zá-

¹ Proto je ekonomický plán reálným základem procesů postupného rozšiřování „ekonomického“ v „sociální“: z hlediska filosofické analýzy plánu lze říci, že jeho působnost ve sféře společenské výroby vytváří bezprostřední kontakt této oblasti s procesem výroby společnosti samé, tedy ekonomické a sociální struktury, a to především z hlediska cílového. Touto svou zásadní společenskou funkcí zakládá i analogickou proměnu sebe sama: ve smyslu rozšíření ekonomického plánu v sociální.

² Společenskou výrobou na tomto místě rozumíme proces tvorby užitných hodnot, jehož nositelem, subjektem, je složitě strukturovaný společenský celek, zatímco výrobou společnosti proces utváření společnosti samé: mezi touto dvojicí základních procesů společenského vývoje existuje hluboký dialektický vztah, jehož hlubší rozbor by překročil rámec tohoto příspěvku. (K této problematice viz Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Studie č. 11. Praha, UFS ČSAV 1973.)

vážné problematiky tvorby tzv. sociálních ukazatelů jako kvantitativního prostoru či komponenty sociálního plánu platí, že konstrukci „vlastních“ sociálních indikátorů nelze úspěšně realizovat, aniž provedeme důkladnou sociální interpretaci ekonomických indikátorů jako jádra sociálních ukazatelů apod.

To se týká všech úrovní sociálního plánu — od podnikové až po celospolečenskou sféru. Je pochopitelné, že na druhé straně existuje celá řada diferencí mezi makroúrovní a mikroúrovní sociálně plánovací praxe, které jsou svým způsobem analogické rozdílům příslušných úrovní ekonomického plánu. Totožnost a odlišnost sociální struktury podniku a sociální struktury celé společnosti determinuje stupeň shod a rozdílů sociálního plánu na podnikové a celospolečenské úrovni. Přitom však nelze odělovat — ať ve věcném či časovém hledisku — tyto dvě „krajní polohy“ sociálního plánování, neboť stejné principy agregace a dezagregace komponent plánu platí jak v ekonomické, tak i v sociální oblasti. Porušování zásad souladu v tomto směru dříve či později ohrožuje konkrétní význam kterékoli z úrovní sociálně plánovací praxe.

Kromě „věcné“ extenze ekonomické plánovací činnosti existuje i její další dimenze ve směru protažení časových horizontů národohospodářských i podnikových plánů nad tradiční hranici plánovací praxe — tvorba prognóz.

Syntéza těchto dvou tendencí vytváří v kontextu marxisticko-leninské vědy novou kvalitu z ústrojového kontaktu vyvolaného vnitřními stimuly sociálního poznání základních komponent marxismu-leninismu a konkrétně historických potřeb rozvinuté socialistické společnosti.³

Logika celosvětového sociálního vývoje je v příkrém rozporu se zájmy kapitalismu. Vědomí této skutečnosti vyvolává u buržoazní vědy stressové klima, v němž se rodí snahy předpovědět nesocialistickou alternativu vývoje moderních společností. „Vědecké predikce“ (více či méně používá-

jící slovníku společenské vědy) zasazující budoucnost do světa přijatelného současné kapitalistické společenské praxe se rojí jako houby po dešti. Přitom všem těmto předpovědím je společné, že myšlení tu probíhá zásadně v dílčí rámci, neobsáhne nikdy předmět předpovědi v takové komplexnosti, která by zahrnovala do úvah určující determinace společenského uspořádání: kvalitu a kvantitu sociálních vztahů, jež dělají společnost společností v celé šíři její reálné existence.⁴

Tento myšlenkový stereotyp, zasazený jako určující princip do převážné většiny globálních predikcí buržoazní ideologie, je podstatou základní doktríny současného antikomunismu. Podle ní právě věda a výsledky poznávací činnosti, ona věcně informační kultura, je jedinou silou, která odstraní dynamické nerovnosti v sociálních vztazích dané společností.

Hypertrofizace vědeckotechnické složky sociálního organismu volí záludné cesty — staví produkty vědeckotechnického vývoje na jakousi etickou vyvážení a jejím velebením zastírá prvořadou sociální determinaci veškeré produktivní, ale i spotřební činnosti. V prostředí této záměrné krátkozrakosti jsou pak vytvářeny mnohé nesocialistické předpovědi vývoje moderní společnosti (postindustriální, technotnické apod.). Sociální rozpory, jejichž ohniskem je dynamické napětí výrobního způsobu kapitalistické společnosti, se úpěnlivě maskují atraktivně formulovanými predikcemi jiných katastrof, majících charakter zdánlivě nezávislý na určující společenské podstatě daného sociálního uspořádání: nebezpečím biologické zkázy lidstva, neurotickými degeneracemi, populačním přesycením světa až po kosmické fantazie apod. Tak se futurologie západní vědy stává fakticky synonymem strachu před socialistickým vývojem světa, odmítnutím poznatků marxisticko-leninského pojetí vývoje společnosti, změtí atraktivně podaných důsledků cílevědomě dušené podstaty společenského vývoje. Prognostická činnost

³ Nelze přehlédnout, že v buržoazní společenské vědě existují v současné době jisté analogie. Vždyť široce koncipovaná věda o budoucnosti, futurologie, představuje snahu o organickou integraci rozmanitých plejád předpovědí společenského vývoje. Stále silící ambice buržoazní sociologie, politologie a nemalé řady jejich odštěpků proniknout do oblasti kapitalistické řídicí praxe se odvíjejí z velké části na základě proklamací o nezbytnosti „sociálního přístupu“.

⁴ V tomto smyslu představují futurologické snahy buržoazní vědy vědomé podcenění sociální podstaty společenského organismu. Obsah předpovědí se koncentruje převážně do věcné oblasti výsledků společenské produkce, která — fetišizována do nadspolečenských podob — vystupuje jako zásadní determinanta budoucího společenského uspořádání. Život člověka je záměrně kvalifikován jako negace vytvořených, od sféry produkce falešně odtřezaných hodnot, věcí a informací jako předmětů spotřeby.

buržoazní sociologie, ekonomie, sociální filosofie a psychologie může předpovědět v nejlepším a dosti nepravděpodobném případě pouze povrch budoucnosti. Vždy ovšem musí být splněn rozhodující předpoklad, jímž je zachování podstaty společenského uspořádání kapitalistické formace. Tyto prognózy proto de facto zůstávají výpověďmi o přítomnosti v hávu extrapolovaných čísel a důsledků. Pomocí čísel má být přítomnost exportována do budoucnosti.

Sociální struktura kapitalistické společnosti však také navíc neumožňuje, aby tyto prognózy obsáhly cílevědomý pohyb společenského rozvoje v jeho celistvé podobě. Člověk se díky sociálně výrobním poměrům společenské organizace kapitalismu dostává vně předpovědi, predikce jsou koncipovány směrem k věčné informačnímu komponentu sociální reality, které se lidé „a posteriori“ přizpůsobují. Tak se v prognózách odráží filosofická podstata mechanismu spotřební společnosti, který spočívá v násilném oddělení produktivní a spotřební sféry společenské skutečnosti a v přecenění vlivu věcí a informací na život společenského člověka. Jde o cílevědomé rozdvojení logicko-historického cyklu sociálního vývoje, které vytváří půdu pro separaci kulturních hodnot od společnosti, pro odcizení produktů práce, pro onen katastrofický zvrat subjekto-objektových relací člověka a produktů jeho cílevědomé činnosti.⁵

Prognózy čísel budi důvěru v serióznost. Odhalíme-li však jejich teoreticko-ideologický základ, vidíme, že podstata věci spočívá na elementárním triku — vzít člověku a společnosti to, co z něho člověka a společnost vytváří, tj. cílevědomou produktivní realizaci, tvorbu, práci a nahradit je absolutním přeceněním prostředků reprodukčních momentů lidského a společenského vývoje.

Zcela analogickou falešnost výchozích principů, jakou jsme zjistili u buržoazních futurologických postupů, nese ve svém zá-

kladním určení i „sociologická“ koncepcie společenského poznání v podmínkách kapitalistické formace. Požadavek rozšíření ekonomických úvah do sociálního komplexu je zde ve skutečnosti zcela překroucen. Sféra „sociálního“, a tudíž i požadavek „sociálního přístupu“ k poznání společenské skutečnosti je pokusem odvrátit pozornost vědy od sféry rozporných vztahů kapitalistického společenského řádu. Je to fakticky přechod od příčin k důsledkům s cílem záměrně převrátit základní logicko-historické schéma společenského vývoje.⁶

Tyto teoreticko-ideologické anticipace ve spojení s pozitivistickým metodologickým přístupem vytvářejí ze západní sociologie účelný nástroj obhajoby kapitalistického společenského řádu, exemplární příklad rafinovaného vydávání černého za bílé, subjektivního za objektivní.

Zdánlivě objektivní soubory čísel buržoazní empirické sociologie jsou ve skutečnosti částečným popisem, který právě proto, že je pouhou parcialitou pravdy, představuje vědecky neinterpretovatelný souhrn číselných ukazatelů, sloužící pouze jako základ teoretické falzifikace skutečnosti.

Je zřejmé, že futurologické orientace a sociologické přístupy soudobé západní vědy vyrůstají z téhož teoreticko-ideologického klišé, které je v přímém protikladu k principům marxisticko-leninského poznání společenského vývoje.

Marxisticko-leninská prognostika na rozdíl od futurologických spekulací soudobé buržoazní vědy není útěkem od podstatných rozporů k „přijatelnějšímu“ povrchu věcí. Na určitém stupni rozvoje socialistické společnosti vzniká z jejích reálných potřeb jako prostředek vyšší efektivity plánovacích principů v konkrétní společenské praxi.

Prognóza se stává kostrou plánu, jehož tradiční časový horizont překračuje. Prognostická činnost klade požadavky na úplnější a ucelenější poznání přítomné skuteč-

⁵ Člověk je chápán jako člověk volného času a spotřeby. Tato novodobá verze chleba a her je libivou demagogií ideologie spotřeby, jejíž katastrofální důsledky se stávají v soudobém kapitalismu stále patrnější.

⁶ Buržoazní sociologie je útěkem do mimoekonomické oblasti, která je příznivější pro zastření diferencí kapitalistického a socialistického společenského uspořádání. Souhrn sociálních vztahů je totiž

pro buržoazní sociologii něčím zcela odlišným od základních vztahů kapitalistického výrobního způsobu.

Koncept buržoazního sociologického myšlení, kategorie sociální stratifikace a sociální mobility jsou téměř výhradně postaveny na „důsledkových faktech“ výrobní základny. Sociální oblast společenské reality je ztotožněna s procesy spotřeby, věčné a informační kultury, s životem ve volném čase apod.

nosti, aby se stala podkladem optimalizace jejího dalšího vědomého utváření. Je zároveň nadstavbou, ale i základnou plánu. Je extrapolací do budoucna, ale vytváří i kritérium pro posuzování parametrů přítomnosti.

Je bytostně svázána s komplexním přístupem ke společenské skutečnosti: je sociální předpovědí vyrůstající na bázi sociálního plánu. Je předurčena k tomu, aby se stala věcným a průkazným vyjádřením socialistické budoucnosti vývoje společnosti soudobého světa.

Časový rozměr ekonomického, resp. sociálního plánu či prognózy je úzce vázán jejím obsahem. Plán a prognóza jsou konkrétním programem sociálního vývoje. Jsou výsledkem dosaženého stupně sociálního, resp. ekonomického rozvoje i dosaženého stupně jeho poznání.

Obecně je možno říci, že jakékoli tvrzení o budoucnosti je funkcí jednak dané přítomnosti, dané reflexe této přítomnosti a konečně úrovně metodologické fundamentace daného poznávacího procesu. Označíme-li formálně tvrzení o budoucnosti symbolem F, charakteristiku přítomné etapy P, stupeň reflexe této přítomnosti symbolem R a úroveň fundamentace této procedury jako M, platí vztah

$$M \rightarrow (P \rightarrow \& R) \rightarrow (F)$$

nebo také

$$F = f(P, R, M).$$

Uvedené vztahy vyjadřují pouze nejobecnější charakteristiku dané procedury: nicméně lze z nich vyčíst, že veškeré vlastnosti dále získané o souhrnu poznatků R, resp. M, ovlivňují vlastnosti souhrnu poznatků F. Rozsah R a úroveň M určují rozsah a pravděpodobnost F. Čím bližší bude budoucnost, již se týká F, tím — při stejných R a M — bude toto F rozsáhlejší a pravděpodobnější.

Klademe-li na F určité podmínky týkající se jeho rozsahu a pravděpodobnosti, pak získáme určitou časovou hranici, která může být nazvána kritickou hranicí daných a priori formulovaných podmínek na F. Je přirozené, že „zvyšováním úrovně“ R a M se kritická hranice daných podmínek na F prodlužuje apod. Je tedy zřejmé, že i při takto zjednodušujícím po-

hledu na uvedený problém se ukazuje celá síť vzájemných vztahů mezi charakteristikami minulosti, přítomnosti a budoucnosti.

Předpokládáme-li, že P, R, M, F se týkají ekonomické sféry dané společnosti, pak lze říci, že kritickou hranicí podmínky, aby F představoval součást národohospodářského plánu, je v současné historické situaci období zhruba pěti let. Zcela přirozeně vzniká otázka, jak se modifikuje tato kritická hranice plánu v případě, že P, R, M, F se týkají sociálního systému. Lze však oprávněně očekávat, že tato hranice se snižuje, neboť v souladu s tím, jak byla výše pojata relace ekonomické a sociální oblasti společnosti a jejího vývoje, plyne, že jakékoli tvrzení o ekonomické sféře je předmětem příčinného a důsledkového rozšíření v rámci sociálního celku.

Z obecného hlediska se prognóza od plánu odlišuje svou kritickou časovou hranicí: je totiž chudší a rámcovější výpovědí o budoucnu než plán. Její specifikace není v praxi propracována doposud s takovou důkladností, jako je tomu v případě plánu. Proto se časový horizont prognóz pohybuje v různých úrovních: zpravidla se soustředí do hranic deseti až padesáti let. Tento kvantitativní rozdíl je přirozeně spojen i s kvalitativními odlišnostmi od plánovací procedury: vyžaduje globálnější přístup, schopnost uměřené generalizace a hierarchizace fenoménů společenské skutečnosti a jejich podstat. Aplikace prognostických procedur je v socialistické společnosti výrazem její „vědomé homeostatickosti“; prognóza je totiž na jedné straně časovou a obsahovou extenzí plánu, na druhé straně je prostředkem vědecké argumentace plánu; posiluje tedy významné úlohu plánu v životě společnosti.

Prognózy vývoje sociálních sil, sociálních prostředků a sociálních vztahů (v nichž implicitně jako součásti figurují demografické predikce, potřebnostní a axiologické předpovědi, previze dynamiky sociální struktury, životního způsobu, hmotně-kulturní báze — jakož i veškerých ekonomických výrobních sil, prostředků a vztahů.⁷

Jednou ze základních celistvých charakteristik sociální prognózy a plánu je kategorie tzv. sociálního růstu, která je svým

⁷ Pochopitelně i v rámci ekonomické sféry je možno vytvářet prognózy. Jejich vztah k sociálním prognózám je analogický vztahu ekonomického a

sociálního plánu, nicméně však ekonomická prognóza prohlubuje dialektický poměr sociální prognózy a ekonomického plánu.

obsahem dialektické spjata s kategorií ekonomického růstu.

Jestliže ekonomický růst měříme tradičními fondy, vědeckotechnickým potenciálem (produktivitou práce, vybaveností, základními fondy, vědeckotechnickým potenciálem atd.), pak kategorie sociálního růstu vyžaduje širší hranice svých ukazatelů, posilujících rozvoj sociálních sil a sociálních vztahů.⁸

Základem sociálního růstu je jeho ekonomické jádro; proto postižení charakteristik sociálního růstu začíná v ekonomické sféře. Zde jsou také založeny základní prostředky pro empirické indikace sociálního růstu.⁹

Na druhé straně však kategorie sociálního růstu je bytostně vázána na typicky společenské produkty, tj. člověka, kolektivy, skupiny, vrstvy, třídy. V ukazatelích těchto kategorií spočívá základní prostředek postižení sociálního růstu jako kategorie, která ve své celistvosti chápe ekonomický růst jako prostředek svého vlastního uskutečňování.¹⁰

Naplnění těchto požadavků jak ve sféře poznání, tak ve společenské praxi samé představuje základní smysl sociálně plánovací a prognostické činnosti, který je hluboce vázán na socialistickou kvalitu společenského vývoje.

Резюме

Харват Ф.: Принципы планируемости в социальной сфере: прогноз как составная часть социального последования

⁸ Poznamenejme, že nelze v této souvislosti přejít bez komentáře nejrůznější koncepce tzv. růstových teorií buržoazní ekonomie, které se v podstatě snaží ztotožnit hospodářskou základnu s komplexem výrobních sil a rozvoj ekonomiky s rozvojem jejich sil bez ohledu na výrobní vztahy určující charakter způsobu, v němž k tomuto rozvoji (růstu) dochází. Marxisticko-leninský přístup k problematice ekonomického růstu v sobě bezpodmínečně zahrnuje jak složku rozvoje výrobních sil, tak složku rozvoje, vyživování výrobních vztahů. Jinými slovy: ekonomický růst obsahuje jak momenty růstu rozvoje výrobních sil, tak momenty (lze-li to tak říci) růstu výrobních vztahů. Kategorie růstu by tedy bylo nesprávné svazovat výhradně — a právě tak to činí buržoazní ekonomická teorie — s kvantitativními ukazateli výrobních sil. Tím pochopitelně vzniká závazný problém ukazatelů rozvoje, vyživování, a tedy v tomto smyslu růstu výrobních vztahů, který však je neoddelitelnou součástí skutečně pravdivého obsahu kategorie ekonomického růstu. Bylo by však hlubokým omylem považovat gnoseologické, historicky podmíněné překážky za „ontologickou neměnnost“.

Stejně jednostranný přístup ke kategorií růstu v případě jeho celistvého sociálního významu bychom realizovali jeho ztotožňováním s rozvojem, růstem sociálních sil. Takovou situaci si lze představit, kdybychom za základ ůvah o sociálním růstu vzali pouze stratifikační ukazatele dané společností, po-

Stavě se ztrácívaet problematiku отношения экономического и социального планов и его социального характера: она дает формулировку логики приема при осуществлении систематической социально-планировочной деятельности как процесс расширения экономического плана.

Внимание уделяется также некоторым общим и методологическим вопросам отношения плана и прогноза, а именно как в экономической и социальной сферах, так и в их взаимодействии.

Коротко критически комментируется область буржуазной футурологии и сравнивается с систематической прогностической деятельностью в условиях социалистического общественного устройства.

Summary

Charvát F.: Principle of Systematic Planning in the Social Sphere: Prognosis as Part of Sociological Research

The paper deals with problems of the relation between economic and social plans and its dialectical nature: it formulates the logics of the procedure connected with realizing the systematic social-planning activities as a process of extending the economic plan.

Attention is also paid to some general and methodological issues of the relation between plan and prognosis both in the economic and social spheres and in their interaction.

The area of bourgeois futurology is subjected to concise comments and criticism, and compared with the systematic prognostical activity under the conditions of the socialist social arrangement.

stihující bezprostředně pouhý výsek sil společenského rozvoje.

⁹ Jak jsme se již v krátkosti zmínili při výkladu problematiky sociálních ukazatelů, skýtá právě ekonomická sféra, onen základ společenské kvantity, hodnoty, ceny, všeobecný ekvivalent, s jehož pomocí lze měřit nejen momenty výrobních procesů, ale i zprostředkovaně momenty sociálních procesů. I když jsme si vědomi historické podmíněnosti těchto procesů společenských kvantit a zároveň skutečnosti, že ne všechny momenty sociálních procesů lze zprostředkovaně měřit ekonomickými ukazateli, bude tato možnost plného využití ekonomických kalkulací v sociální sféře hrát v budoucím řízení celku společenských procesů jistě nezanedbatelnou roli.

¹⁰ Řečeno názorněji: jistě lze od „ekonomické“ produktivity práce přejít k jejímu sociálnímu rozšíření, tj. klást si otázku, nakolik produktivně daná práce méně svého tvůrce, nakolik daný ekonomický výkon přispívá k přetváření svého subjektu, avšak pravou sociální podobu získávají naše ůvahy, budou-li si klást otázky produktivity sociální práce, produktivity procesů utváření člověka, pracovního kolektivu, skupiny, třídy a celé společnosti. Zde se pak v plné podobě zobrazí dialektika produktivity práce a produktivity sociální práce jako jeden z projevů složité dialektiky „ekonomického“ a „sociálního“.

1. Možnosti mezinárodních srovnávacích výzkumů

Uvolnění mezinárodního napětí, dosažené po účinných akcích socialistických zemí, vede k upevnění principů mírového soužití států s různými sociálně ekonomickými systémy a otevírá příznivější perspektivy pro nové konstruktivní kroky v oblasti mezinárodní spolupráce.

Podmínky mírového soužití jsou příznivé i navázání vědeckých kontaktů, realizaci vědecké spolupráce na aktuálních problémech týkajících se zájmů mnoha zemí světa. Je zcela přirozené, že spolupráce vědců zemí s různým společenským zřízením se vyvíjí především v oblasti technických a přírodních věd. Mnohem složitější je realizace společných vědeckých projektů v oblasti sociálních věd – především pro různé ideologické pozice možných účastníků takových výzkumů.

Přesto pro úkoly mnohostranného výzkumu mnoha nových jevů současnosti, pro úkoly odhalení obecných a specifických tendencí společenskoekonomického vývoje a porovnání zkušeností z řešení konkrétních problémů shromážděných v různých zemích je žádoucí provádět společné mezinárodní výzkumy také v sociálních vědách.

Mezinárodní komparace nových jevů a tendencí společenského vývoje se vlastně dávno a natrvalo staly součástí praktické činnosti mnoha mezinárodních organizací, především specializovaných institucí Organizace spojených národů. Zkušenosti z jejich práce si zasluhují soustředěné pozornosti a také mnohé materiály, které publikují, jsou cenným zdrojem informací. Současně specifický charakter těchto institucí zanechává na publikacích, které vydávají, své stopy. Ve většině případů nejsou jejich publikace výsledkem analýzy

původních materiálů určitého výzkumu, ale zobecněním oficiálních údajů nebo závěrů z jednotlivých výzkumů uveřejněných v té nebo oné zemi a prováděných pro různé cíle za neporovnatelných podmínek a nestejnými metodami.

Jinou tvořivou formou vědecké spolupráce mohou být plány bezprostřední kooperace vědců mnoha zemí k uskutečnění základních výzkumů organizovaných podle jednotného programu, prováděných jednotnými metodami a na analogických objektech. Realizace plánů takového druhu je spojena s mnoha obtížemi objektivního a subjektivního rázu. Vypracování základních cílů, společného programu a společné metodiky, výběr komparabilních objektů výzkumu, náležitý zřetel ke specifickým sociálním podmínkám různých zemí vyžaduje velkou zkušenost a nemalé úsilí ze strany účastníků výzkumu. Kromě toho zkušenosti z výzkumů v rámci jedné země mohou být nedostačující pro využití v mezinárodní komparaci. V řadě případů je nutné přijmout změnu obvyklých metod práce, zapojit do analýzy faktory, které mají nestejný význam v různých zemích, a tyto zvláštnosti se musí brát v úvahu při společné interpretaci získaných výsledků.

Pro mezinárodní komparaci má velký význam vypracování vhodného instrumentáře výzkumu, který může podle své kvality buď přesně sloužit odhalení zvláštností jevů zkoumaných v různém prostředí, nebo tyto zvláštnosti nezachycovat a dokonce zkreslovat reálnou skutečnost. Proto instrumentář mezinárodního srovnávacího výzkumu nelze mechanicky převzít z arzenálu metod zkoumání shodných problémů v jednotlivých zemích, ale je nutné ho maximálně přizpůsobit fungování

¹ Otázky mezinárodní komparace představují jeden ze závažných problémů, k nimž se bude Sociologický časopis vracet.

v podmínkách různých zemí, tím spíše, patří-li k různým sociálním systémům.

Pro metodiku mezinárodních srovnávacích výzkumů je nesporně velmi důležité dbát na správné stanovisko, zformulované vědci Ústavu pro filosofii a sociologii Československé akademie věd J. Filipcem a R. Richtou v práci *Vědeckotechnická revoluce a socialismus*. Konstatovali v ní: „Vědecky fundovaná komparace obou základních typů současné společnosti ve světě nemůže být budována na srovnávání pouhých průmětů, na schématu jednorozměrného pohybu, neboť ve skutečnosti jde o konfrontaci mnohodimenzionálních pohybů v různých, zásadně odlišných strukturách... Toto zjištění není v žádném případě odmítnutím plodnosti sociologických komparací odlišných společenských systémů. Má právě naopak přispět k upřesnění jejich kritérií, které předpokládá rozpracování odpovídajících metod pro postižení všech těchto skutečností, kde zásadní srovnatelnost jednotlivých společenských fenoménů současně předpokládá pochopit, že a jak tu platí dialektická zásada: 'Cum duo idem, non idem' (Když dva dělají totéž, není to totéž)“.²

Odhalení skutečně objektivních údajů a faktů se zřetelem k obecnému a specifickému ve zkoumaných jevech je jedním ze základních úkolů mezinárodního srovnávacího výzkumu. Překonání obtíží stojících na této cestě vyžaduje vysoký stupeň odpovědnosti účastníků výzkumu, jejich ochotu pozorně posuzovat stanoviska partnerů a jejich skutečnou snahu o vědeckou objektivnost.

Další úkol mezinárodního srovnávacího výzkumu, vznikající v jeho pozdější etapě, spočívá v seriózní vědecké interpretaci

získaných údajů. V této etapě mají badatelé před sebou úkol zobecnit početné údaje, vyčlenit z nich nejvýznamnější, udělat hlubokou analýzu a závěry, které budou správně odrážet získané výsledky.

Je možné zaručit, že získané údaje srovnávacího výzkumu nemohou být později využity pro neobjektivní interpretaci a zkreslení svého smyslu? Dát takovou záruku je bohužel velmi složité. V každém případě už byly výsledky některých sociologických výzkumů využity ve velmi volném výkladu a k cílům, jež neměly nic společného se zájmy vzájemného porozumění a upevnění vědecké spolupráce.³

Taková fakta, s kterými je nepochybně nutno počítat, však nemohou být argumentem pro odmítnutí vědeckých kontaktů a provedení srovnávacích výzkumů. Některé kruhy podnikají nesvědčivé akce dokonce k tomu, aby zlehčily mezinárodní dohody a úmluvy zaměřené na odvrácení válečné hrozby a na upevnění trvalého míru a principů mírového soužití.

Když mluvil generální tajemník ÚV KSSS L. I. Brežněv o kladném významu celoevropské porady o bezpečnosti a spolupráci, poznamenal mimo jiné: „Možná, že se to neobejde bez pokusů zneužít této ušlechtilé iniciativy a využít evropské fórum pro ty nebo ony úzké zájmy nebo pro ne zcela slušné politické manévry.“⁴

Takové pokusy musí být odhalovány, je třeba se jim stavět na odpor a nedopouštět, aby překážely užitečné a ušlechtilé činnosti.

Je zřejmé, že právě takový přístup se musí projevovat, i pokud jde o mezinárodní vědeckou spolupráci.

² Filipce, J. — Richta, R.: *Vědeckotechnická revoluce a socialismus*. Praha, Svoboda 1972, s. 23–24.

³ Jako příklad je možné poukázat na výklad, který dává západoněmecký profesor Erwin Scheuch výsledkům mezinárodního srovnávacího výzkumu časového rozpočtu, který se prováděl ve 14 zemích světa. V řadě svých zobecnění se autor vytrvale snaží ukázat postavení pracujících v socialistických zemích v negativním světle, dokonce i v případě, když jeho závěry neodpovídají údajům tabulek, které sám uvádí.

Velmi pozoruhodná je mimo jiné autorova interpretace faktů, že mládež v socialistických zemích tráví více času na čerstvém vzduchu než její vrstevníci v kapitalistických zemích. Ani se nepokouší ukázat, že se v tom projevuje promyšlená politika socialistické společnosti v rozvoji sportu, turistiky, v ozdravění lidského organismu a harmonickém rozvoji osobnosti. Nikoliv, hlavní vysvětlení vidí v „bytových podmínkách“ a pruhledně naráží na to, že mládež v socialistických zemích

je jakoby nucena trávit čas na čerstvém vzduchu proto, že nemá místnosti. A to, že i ženatí muži tráví hodně času „na ulicích a v parcích“, považuje profesor Scheuch za možné vysvětlovat „bytovými podmínkami“ pouze „částečně“. Dává přednost vysvětlovat to „vlivem kulturních faktorů — obzvláště ostrou roztržkou mužského a ženského světa v kultuře slovanských zemí, které ještě do nedávné doby byly zeměmi agrárními“. Přitom autora nijak neznekličďuje, že jím samým uváděné údaje v tabulce ukazují, že ženy v Sovětském svazu a Jugoslávii nejen tráví mnohem více času na vzduchu než ženy v USA a NSR, ale že tato roztržka v „mužském a ženském světě“ v kultuře zemí „dávno ne agrárních“ podle řady parametrů je mnohem významnější. (*Soziologie der Freizeit*, Köln 1972, s. 200–201.)

⁴ Reč soudruha L. I. Brežněva při udělení řádu Přátelství národů Ukrajinské SSR. *Pravda*, 27. července 1973.

2. Výzkum sociálních důsledků automatizace

Jedním z aktuálních problémů současnosti, které upoutávají soustředěnou a stále rostoucí pozornost pracujících, představitelů odborů a širokých kruhů veřejnosti, jsou sociální důsledky vědeckotechnické revoluce a jedné z forem jejího projevu – automatizace.

Vliv rozvoje vědeckotechnické revoluce na různé stránky života současné společnosti stále roste. Tento vliv je pocíťován především v oblasti ekonomiky. Předseda rady ministrů SSSR A. N. Kosygin v referátě na XXIV. sjezdu KSSS poznamenal: „Vědeckotechnická revoluce nabízí možnosti radikálně změnit metody výroby, vytvořit zásadně nové, vysoce produktivní pracovní nástroje, progresivní materiály, dává vznik novým odvětvím a zajišťuje dříve nevídané možnosti zvyšovat efektivnost veškeré výrobní činnosti.“⁶

Široké uplatnění nejnovějších úspěchů vědy a techniky ve výrobě vyvolává změny i ve vztahu mezi člověkem a strojem a ve vztazích mezi lidmi, a to nejenom v rámci závodů, ale i mimo ně. V této souvislosti se různé sociální třídy, státní orgány, politické strany, odbory a jiné společenské organizace snaží pomocí různých opatření působit na průběh vědeckotechnického pokroku a jeho sociální důsledky. Odhalení těchto důsledků, jejich hodnocení, prognózám dalšího vývoje, vypracování prostředků k ovlivnění těchto důsledků je věnována rozsáhlá literatura téměř ve všech zemích světa.

Výzkumy provedené vědci socialistických zemí přesvědčivě ukazují, že vědeckotechnický pokrok se v podmínkách socialismu stal jednou z hlavních pák významného vzestupu materiální a kulturní úrovně života lidu. Možnosti plánovitého hospodářství dovolují uvědoměle usměrňovat vývoj automatizace a jiných forem vědeckotechnického pokroku, počítat s jejich vlivem na různé stránky života společnosti. Nicméně existence socialistického zřízení neodstraňuje automaticky všechny

problémy spojené s využitím výsledků vědeckotechnické revoluce, nevylučuje možnost, že se vyskytnou určité obtíže.

Překonávání vznikajících těžkostí, zajištění plodů vědeckotechnického pokroku pro pracující a celou společnost předpokládá obrovskou organizační práci státních, státních a společenských orgánů. V referátě na XXIV. sjezdu KSSS s. L. I. Brežněv upozorňoval na vyvstálý světodějný úkol – „organicky spojit vymoženosti vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialistické hospodářské soustavy...“⁶

Charakteristickou zvláštností četných prací západních autorů zkoumajících důsledky automatizace a jiných forem vědeckotechnického pokroku jsou rozporná a nezřídka přímo i protichůdná hodnocení existujících jevů a perspektiv jejich dalšího vývoje.

Rada autorů popisuje samotnou automatizaci a nové druhy techniky jako neštěstí a prokletí pro lidstvo. Existují výroky, že technika se mění na autonomní sílu, dostává se z moci člověka a ničí lidské hodnoty. Jiní autoři naopak možnosti techniky všemožně vychvalují, protože s jejím rozvojem spojují automatické vyřešení všech sociálních problémů. Přehled těchto různých názorů a postojů si zasluhuje zvláštní rozbor.⁷

Protikladnost hodnocení sociálních důsledků vědeckotechnického pokroku u různých západních autorů se v mnohém vysvětluje specifickou orientací badatelů a nesteriorodostí materiálu, jímž operují. V těchto hodnoceních se nesporně odráží i objektivní protikladnost analyzovaných sociálních jevů v západních zemích: vědeckotechnický pokrok, který by mohl sloužit prospěchu veškeré společnosti, nezřídka vede k těžkým sociálním důsledkům pro dělníky, tj. pro základní výrobní sílu společnosti.

Protikladné závěry různých autorů o sociálních důsledcích automatizace jsou v řadě případů vyvolávány také tím, že se pro analýzu berou různé úrovně technologických procesů. Samotný termín „automati-

⁶ Směrnice XXIV. sjezdu KSSS k devátému pětiletému plánu rozvoje národního hospodářství SSSR v letech 1971–1975. Referát předsedy rady ministrů SSSR A. N. Kosygina. Praha, Svoboda 1971, s. 17.

⁷ Zpráva o činnosti Ústředního výboru KSSS XXIV. sjezdu Komunistické strany Sovětského sva-

zu. Projev generálního tajemníka ÚV KSSS L. I. Brežněva, Praha, Svoboda 1971, s. 48.

⁸ Viz J. Mador. *Vědeckotechnická revoluce a její sociální důsledky*. (Odras problému v angloamerických buržoazních výzkumech.) *Casopis Dělnická třída a současný svět*, Moskva 1973, No 1, s. 169–177.

zace“ se používá velmi široce a nezřídka se jím charakterizuje nestejnorodá technologie. Ve skutečnosti zdaleka ne všechny technologické inovace působí na dělníky stejně. Tak například při celkové tendenci ke zvýšení kvalifikačních požadavků na dělníky dovolují některé druhy automatického zařízení naopak obsluhu s nižší kvalifikací.

Podstatná pozornost analýze pracovních a sociálních důsledků automatizace a jiných forem technického pokroku je věnována v činnosti Mezinárodní organizace práce. Poprvé se tato otázka projednávala na konferenci MOP v r. 1957 a potom na konferenci v r. 1972.

Referát, který o této otázce připravil Mezinárodní úřad práce na konferenci v r. 1972, obsahuje přehled mnoha sociálních problémů spojených s rozvojem automatizace a dělá některé předběžné závěry, pokud jde o možný vývoj v budoucnu. V referátu se uvádí řada statistických údajů a rovněž informací z různých výzkumů. Přitom je charakteristické hodnocení těchto pramenů: „Existující statistické údaje nedovolují oddělit vliv techniky od množství četných faktorů určujících podmínky. Tam, kde byly provedeny výzkumy speciálně zaměřené na oddělení faktoru techniky a na průzkum jeho vlivu, patří tyto výzkumy v základě k individuálním případům a často k unikátní situaci, a proto se jejich výsledky nedají zobecnit. Výsledky pokusů předpovědět vývoj událostí v budoucnu dokonce na relativně krátké časové období se rozcházejí ještě více, poněvadž takové předpovědi předpokládají opouštění pevné základny existujících faktorů a proniknutí do oblasti fantazie a ne příliš jasných domněnek.“⁸

Zdá se nám důležité všimnout si faktu, zmíněného v referátě, o nutnosti oddělit během výzkumu sociálních důsledků automatizace faktor techniky od jiných faktorů podstatného významu. Mezi nimi hraje velmi důležitou roli systém společenských vztahů konkrétní země.

K negativním rysům mnoha národních a často i mezinárodních výzkumů patří to, že určité jevy sociálního života se připisují vlivu technologie. Extrapolace těchto jevů

je do budoucna úměrná dalšímu uplatnění technologických inovací a bez náležitého zřetele ke vlivu sociálních podmínek často vede k paradoxním výsledkům.

Jak tedy je možné dosáhnout v řadě podstatných faktorů odhalení zákonitého a někdy nevyhnutelného vlivu nejnovější technologie na práci a život lidí? Jedna z cest spočívá v současném objasnění vlivu, který má sociálně ekonomický systém.

Je například všeobecně známo, že řada sociálních jevů, které se v jedné zemi analyzují jako důsledky automatizace, vůbec chybí v jiných zemích se stejnou úrovní technologie. Nezaměstnanost, neúplná zaměstnanost, takzvaná dvojí zaměstnanost, změny v úrovni stávkového hnutí, ostré výkyvy ekonomického cyklu, uzavření podniků a koncentrace ekonomické vlády v rukou stále se zmenšujícího počtu majitelů se nemohou považovat za objektivní a zákonitý výsledek rozšíření automatizace, jestliže jsou tyto jevy charakteristické pouze pro část průmyslově vyspělých zemí. Je zřejmé, že podobné jevy jsou objektivně spojeny jen s určitým sociálně ekonomickým systémem a rozvoj automatizace může jen působit tím nebo oním směrem na jejich vývoj.

Nutno si všimnout, že také ve výše citovaném referátě MÚP *Pracovní a sociální důsledky automatizace a jiných forem technického pokroku* se nedělá pokus analyzovat obecné a specifické výsledky zavedení automatizace v zemích s různým sociálním zřízením. Závěry typické pro jednu zemi se v řadě případů šablonovitě a neodůvodněně rozšiřují také na ostatní země.

Když mluvíme o určitém neuspokojení s tímto hlediskem referátu, musíme ovšem brát v úvahu, že byl vypracován ke konkrétnímu cíli předložit osnovu k projednání na konferenci. „Základním cílem tohoto projednání není však zkoumání pracovních a sociálních důsledků vlivu současné techniky, ale studium otázky, co si konference může přát schválit jako navrhované státní a soukromé programy, zaměřené na řešení eventuálních problémů vyvolávaných zavedením takové techniky.“⁹

⁸ *Trudovyje i socialnyje posledstviya avtomatizacii i drugih form tehničeskogo progressa*. Ženěva, MBT, 1972, s. 1–2.

⁹ Tamtéž, s. 2.

Uvedený referát MÚP, jeden z nejnovějších zobecňujících materiálů o dané otázce, jasně svědčí o tom, že provedené výzkumy sociálních důsledků automatizace zdaleka neuspokojují potřeby vědy a praxe. Výzkum různých aspektů tohoto mnohostranného tématu se bude nepochybně i nadále provádět v mnoha zemích s využitím rozmanitých metod práce. Přitom podstatný význam pro analýzu ukázaných problémů může mít mezinárodní srovnávací výzkum prováděný v řadě zemí, které patří k různým sociálně ekonomickým systémům – výzkum realizovaný podle jednotného programu a jednotnými metodami.

3. Mezinárodní projekt „Automatizace a průmysloví dělníci“

Popud k uskutečnění mezinárodního srovnávacího výzkumu na téma *Automatizace a průmysloví dělníci* byl dán sovětskými vědci a vyvolal živý zájem mezi vědci a představiteli odborů mnoha zemí světa, především evropských.

Funkce koordinujícího orgánu pro realizaci tohoto projektu přijalo Evropské středisko pro koordinaci výzkumů a dokumentace v sociálních vědách ve Vídni (Viedeňské středisko).¹⁰

Národní výzkumné skupiny pro realizaci projektu byly vytvořeny v 15 zemích – MLR, PLR, SSSR, SFRJ, ČSSR, Rakousko, Anglie, Dánsko, Itálie, Finsko, Francie, NSR, Švédsko, USA a Japonsko. Práce na výzkumu se zúčastnili zástupci Mezinárodní organizace práce a Mezinárodní rady sociálních věd. K řízení výzkumu byl zvolen Mezinárodní řídicí výbor ve složení po jednom zástupci z každé národní výzkumné skupiny.

Ke konci r. 1971 byla uskutečněna předběžná práce na přípravě projektu (získány dokumenty zachycující postoje vědců a odborů různých zemí, pokud jde o cíle, obsah a metody práce, byly vytyčeny hypotézy o vlivu automatizace na různé aspekty práce, života a postavení pracovní-

ků průmyslových podniků; byly vysloveny návrhy na žádoucí zaměření srovnávacího výzkumu), navazování styků mezi účastníky jednotlivých skupin a na určení okruhu společných zájmů. V této etapě se objevily i podstatné rozdíly nejen v hodnocení mnoha jevů, ale i ve výkladu různých pojmů, v názorech na charakter, úkoly a metody nastávající práce.

Koordinace všech těchto otázek byla důvodem, aby v letech 1972–1973 byly uspořádány mezinárodní konference, které se konaly v NSR a v Sovětském svazu, a také mezinárodní porady expertů. Nehledě na to, že v průběhu těchto setkání se rozvíjela dosti ostrá diskuse o řadě projednávaných problémů, projevovali účastníci výzkumu stále snahu o věcnou spolupráci a dosažení konstruktivních výsledků.

Jedním z důležitých prvopočátečních kroků v práci na výzkumu bylo určení jeho hlavního zaměření a obsahu. Předběžně připravené čtyři samostatné projekty předpokládaly studium následujících problémů: vliv automatizace na organizační strukturu podniku a hospodářské rozhodování, vliv automatizace na vztah dělníků k práci a životu, vliv automatizace na obsah práce a vliv automatizace na podmínky práce.

Každé z těchto témat bylo teoreticky zdůvodněno a několik výzkumných skupin z různých zemí vyjádřilo svou ochotu účastnit se výzkumu toho nebo onoho problému. Výběr konkrétního hlediska výzkumu se určoval jak praktickými potřebami, tak i možnostmi a zájmy jednotlivých výzkumných skupin. Srovnání předložených projektů ukázalo, že se týkají shodných a vzájemně spojených otázek. Nejvíce se to týkalo projektů věnovaných studiu vlivu automatizace výroby na postavení průmyslových dělníků.

Poněkud zvláštní místo zaujímal v tomto smyslu první projekt, který se týkal výzkumu vlivu automatizace na řídicí činnost a funkce řídicího personálu. Iniciátor projektu, kterým byla výzkumná skupina Pensylvánské university (USA), zdůvodňo-

¹⁰ Viedeňské středisko, oficiálně ustavené v r. 1963, si klade za úkol napomáhat navazování kontaktů badatelů v oblasti sociálních věd, kteří pracují v evropských zemích s různým sociálně ekonomickým a politickým zřízením, a také koordinovat srovnávací výzkumy prováděné vědeckými organizacemi převážně evropských zemí. V Radě ředitelů střediska je 14 vědců ze 7 socialistických a 7 kapi-

talistických zemí. Za dobu své činnosti již Viedeňské středisko provedlo sérii mezinárodních srovnávacích výzkumů. Projekt „Automatizace a průmysloví dělníci“ se stal jedním z největších v jeho činnosti. O složení a činnosti Viedeňského střediska viz podrobněji: *European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Science*, Wien 1972.

val svůj výběr praktickými potřebami podnikatelů a mezi jiným obtížemi spojenými se zavedením elektronkových počítačích strojů do řídicí činnosti podniků, které se objevily během posledních let v USA a v některých jiných zemích. Podnikatelé, kteří dříve viděli v tomto směru automatizace velké perspektivy a možnosti, začali stále více projevovat opatrnost a skepticismus a omezovat výdaje na tyto cíle, protože soudili, že podobné využití elektronkových počítačích strojů se nevyplácí a dokonce ztěžuje organizaci řídicí činnosti. Proto také se americká skupina rozhodla ve spolupráci s vědci některých jiných zemí zkoumat skutečné příčiny ztěžující využití elektronkových počítačích strojů v oblasti řízení.

Tři ostatní projekty spojovalo to, že stanovily úkol zkoumat změny v postavení průmyslového (ne však administrativního) personálu v automatizované výrobě. Tyto otázky nejvíce zajímají dělnické organizace. Myšlenka mezinárodního srovnání diktovala účelnost spojení tří posledních projektů v jeden celek, aby byly zahrnuty různé stránky vlivu automatizace na postavení průmyslových dělníků a byly odhaleny shodné a specifické jevy v tomto procesu pro různé země. Účast jednotlivých skupin na vypracování různých projektů by vedla k nesrovnatelnosti výsledků výzkumů.

Mechanické spojení projektů však bylo prakticky neuskutečnitelné, protože každý z nich byl velmi obsáhlý a existující výzkumné skupiny na jejich společnou realizaci nestačily. Současně s tím by se jednotlivé skupiny při vytvoření zhuštěnější varianty jednotného výzkumu zbavovaly možnosti podrobně prostudovat ty problémy, které byly pro ně zvláště významné.

Z těchto důvodů bylo rozhodnuto program mezinárodního srovnávacího výzkumu rozdělit na dvě části: povinnou a nepovinnou. Povinná část se stala jednotnou pro všechny skupiny, které se účastnily realizace projektu. Mají se v ní odrazit nejdůležitější otázky předpokládané pro analýzu ve třech projektech, avšak v mnohem zhuštěnější variantě. Nepovinná část počítá s kooperací jednotlivých výzkumných skupin buď na výzkumu problémů, které nejsou zahrnuty v povinném programu, nebo na podrobnějším rozboru jednot-

livých problémů povinné části, které mají pro dané skupiny zvláštní význam.

Část povinná pro všechny národní výzkumné skupiny byla nazvána standardním výzkumem. Má analyzovat sociálně ekonomické podmínky, v nichž probíhá automatizace výroby v dané zemi a ve vybraném odvětví průmyslu, společnou sociálně ekonomickou charakteristiku zkoumaného podniku a jeho pracovního kolektivu, a rovněž ukázat změny v obsahu práce pracovníků automatizované výroby (profesionálně kvalifikační požadavky, charakteristika vzdělanostní úrovně pracovníků), změny v podmínkách práce v konkrétním podniku (změny v pracovním čase, systému a formách mzdy, ve výrobním prostředí, v postavení odborových a jiných dělnických organizací) a konečně má odrazit otázky vztahu dělníků k práci a životu (uspokojení z práce, spokojenost s podmínkami práce, účast na rozhodování o výrobních otázkách, účast na společenském životě, vztah ke správě, k dělnickým organizacím, sociální orientace, využití volného času atd.).

Účastníci projektu se rozhodli provádět výzkum na základě komparace postavení shodných kategorií pracovníků neautomatizované a automatizované výroby v různých dílnách jednoho podniku nebo v různých podnicích téhož odvětví průmyslu.

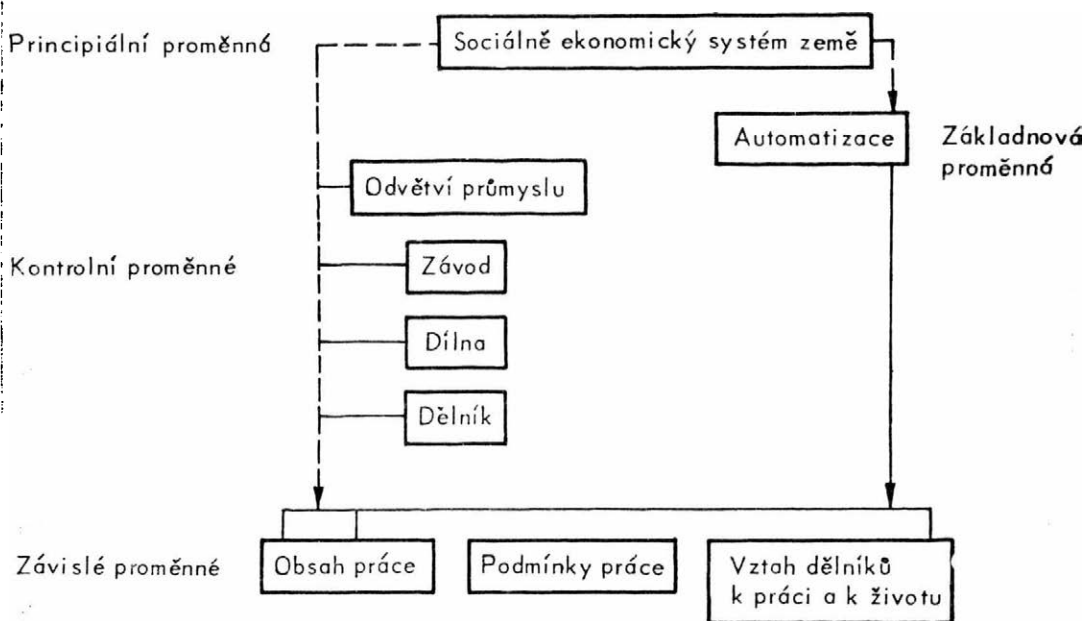
Mnoho pozornosti bylo věnováno určení toho odvětví průmyslu, na jehož základě se prováděla výzkumná práce. Úkol větší srovnatelnosti výsledků vyžadoval výběr jediného odvětví pro všechny národní výzkumné skupiny. Po detailním projednání bylo rozhodnuto vybrat jako objekty standardní varianty výzkum podniků automobilového průmyslu a v těchto podnicích proces zpracování bloku motoru na neautomatizovaných a automatizovaných úsecích výroby.

Rozsáhlý program výzkumu a široký okruh problémů vybraných pro analýzu vyvolaly přání vyjádřit v grafickém schématu vzájemné spojení různých faktorů, stálých, proměnných a závislých veličin, které mají být prozkoumány. Na jedné z porad expertů bylo navrženo předložit takové schéma (na str. 17) k projednání.

Během projednávání na mezinárodní konferenci, která následovala, však toto schéma vyvolalo řadu kritických pozná-

mek. Mezi jiným byly vysloveny úvahy, že schéma dostatečně neodráží závislost automatizace na podmínkách konkrétního sociálně ekonomického systému. Samotnou automatizaci nelze prohlásit za apriorně

nesouhlas. Hlavní námitky proti ní směřovaly k tomu, že někteří delegáti měli pochybnosti o existenci přímé souvislosti mezi sociálně ekonomickým systémem země a závislými proměnnými. Někteří jiní

nezávislou proměnnou, protože jedním ze základních úkolů výzkumu je právě objasnění, nakolik průběh a procesy automatizace závisejí na specifice sociálních podmínek. Schéma vytváří dojem, že závislé proměnné (obsah práce, podmínky práce, vztah dělníků k práci a životu) jsou přímo spojeny s automatizací, ačkoliv podle přesvědčení mnoha účastníků výzkumu na tyto proměnné působí přímo a možná významněji zvláštnosti samotného sociálně ekonomického systému země. Zařazení kategorie „země“ mezi kontrolní proměnné bylo nadbytečné, protože sociálně ekonomický systém má být charakterizován na příkladu konkrétní země, o níž se údaje právě budou zkoumat v oddílu „sociálně ekonomický systém země“.

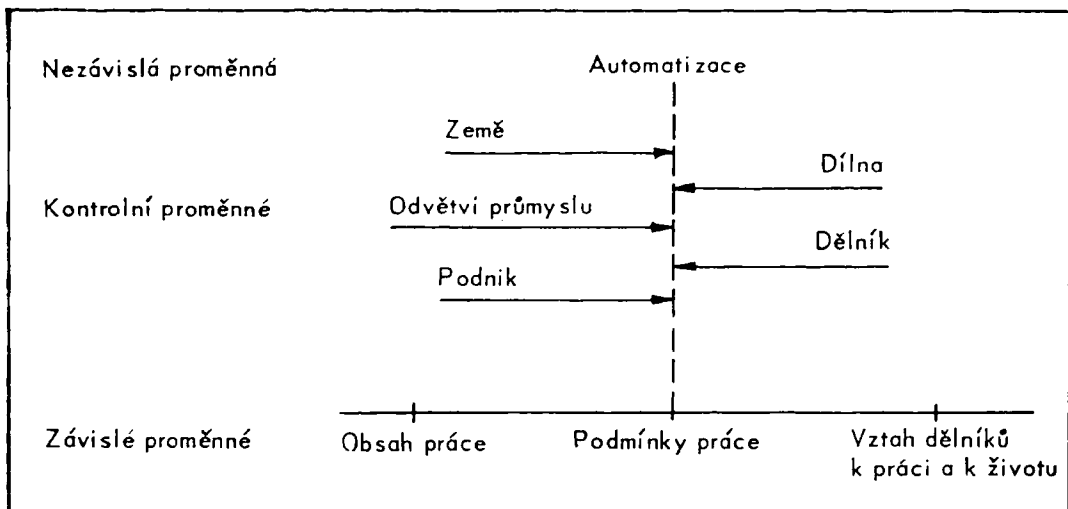
Sovětská výzkumná skupina se řídila těmito důvody a navrhla předložit schéma standardního výzkumu v pozměněné podobě (na str. 18).

Posouzení tohoto schématu vyvolalo na konferenci dlouhou diskusi. Navržená varianta schématu byla podpořena mnoha účastníky, mezi nimi vědci socialistických zemí. Část diskutujících však s ní vyjádřila

účastníci konference existenci takové souvislosti uznávali, ale nepokládali za žádoucí nebo možné ji podrobně zkoumat.

Samotná tato diskuse měla principiální význam, neboť se bezprostředně týkala hlavní schválené hypotézy výzkumu, která zněla: „Politický a sociálně ekonomický systém země podstatně působí a bude působit jak na zavádění a rozvoj automatizace, tak na její sociální důsledky.“

K ověření této hypotézy je nutné prozkoumat nejen technologické faktory, ale také formy a metody vlivu státu, společenských a soukromých organizací na rozvoj automatizace v různých zemích. Ve vystoupeních sovětských delegátů se kromě toho zdůrazňovalo, že bez zřetele k systému všeobecně vzdělávací a odborné přípravy a přeškolení kádrů a k systému ochrany práce, regulování pracovního času a mzdy, který působí v zemi, nelze dělat mezinárodní srovnání a zdůvodněné závěry o příčinách pohybů v profesionálně kvalifikačních charakteristikách a podmínkách práce. Podobné rozdíly ve vztahu dělníků k práci a k životu nelze objasnit bez zřetele k mnoha sociálně ekonomickým fakto-

rům a mimo jiné k formám vlastnictví výrobních prostředků, postavení a právům dělnických organizací, stupni účasti pracujících na řízení výroby, k zárukám zaměstnanosti a platným systémům sociálního zabezpečení a lékařské péče o pracující.

Někteří delegáti západních zemí měli námítky proti podrobnému rozboru těchto problémů. Jedni říkali, že takové údaje jsou dostatečně známy a že je možné je snadno získat z informačních příruček o každé zemi. Jiní naopak prohlašovali, že příprava takového oddílu bude velmi složitá, vyžádá si značnou výzkumnou práci a odvede od provedení výzkumu bezprostředně v podnicích.

V důsledku dlouhého projednávání otázek se účastníci konference dohodli na tom, že zhuštěnou charakteristiku zvláštností sociálně ekonomického systému má poskytnout každá národní výzkumná skupina. Podrobnější charakteristiku těchto zvláštností však mohou poskytnout ty výzkumné skupiny, které pokládají tuto práci pro sebe za nutnou a ze své strany zvládnutelnou. Taková rozvinutá analýza se bude pokládat za součást společného výzkumu.

V souvislosti s dosažením dohody v této otázce se účastníci výzkumu rozhodli zřít se zařazení grafického schématu do textu

společného programu, protože jeho obsah zůstával předmětem rozporů.

Příklad uvedený výše dostatečně charakterizuje schválené pořadí přípravy a provedení daného mezinárodního výzkumu. Ve všech otázkách se jeho účastníci snaží dosáhnout zkoordinovaných řešení. Úplná dobrovolnost účasti každé výzkumné skupiny na projektu obvykle vylučuje možnost přijetí povinných usnesení většinou hlasů. Nedaří-li se však v konkrétním případě dosáhnout jednoty hlasů a některý účastník bude pokládat schválený bod programu nebo instrumentáře pro sebe za nepřijatelný, zůstává mu možnost odmítnout splnit daný bod.

Principiální význam pro provedení výzkumu má vypracování instrumentáře, s jehož pomocí by bylo možné dostatečně plně prostudovat procesy vyvolávající zájem. Během společné práce byl účastníky výzkumu připraven nezbytný instrumentář. Bylo do něho zařazeno pět výzkumných úkolů: 1. Celková charakteristika země a odvětví průmyslu vybraného pro analýzu. 2. Text interview se zástupci správy podniku. 3. Text interview se zástupci odborů a jiných dělnických organizací. 4. Instrukce pro popsání způsobu, podmínek a metod práce na srovnávaných automatizovaných úsecích výroby. 5. Text interview s dělníky zkoumaných úseků. Každý z těchto instrumentářů má samostatný vý-

znam, ale jejich obsah je vzájemně spojen a má umožňovat odhalit závislost různých faktorů.

Specifické problémy spojené s charakterem výzkumu, uskutečňovaného současně v zemích s různým sociálně ekonomickým zřízením, se projeví ve všech oddílech instrumentáře. Mezi jiným se týkaly i dotazníku pro průmyslové dělníky. Zkušenosti z práce na textu tohoto dotazníku mohou mít význam pro praxi mezinárodních srovnání.

Cílem tohoto oddílu instrumentáře bylo odhalit jak objektivní změny v postavení pracujících v procesu automatizace, tak i subjektivní vnímání těchto změn jednotlivými osobami, nové momenty v pracovních motivacích a v sociální orientaci dělníků. Protože jednotlivé otázky měly být adresovány dělníkům pracujícím jak v socialistických, tak v kapitalistických podnicích, vyžadoval vlastní obsah otázek pečlivé promyšlení proto, aby jednak byla zajištěna srovnatelnost odpovědí, jednak nebyly zastřeny zásadní zvláštnosti v postavení pracujících různých zemí. Určité odlišnosti v chápání otázek u dělníků kapitalistických a socialistických zemí byly nutně podmíněny specifikou sociálně psychologické atmosféry.

Varianata dotazníku pro dělníky vytvořená v jedné z prvopočátečních etap odhalila při uskutečnění předběžné ankety řadu podstatných nedostatků. Mimo jiné se ukázalo, že je příliš velká co do rozsahu, značně přesahovala normy obvyklé v sociologické praxi, a tím ztěžovala získání dostatečně přesných odpovědí dotazovaných.

Řada otázek z anket rozšiřovaných v podnicích kapitalistických zemí se ukázala zcela nepřijatelná a cizí pro dělníky socialistických podniků. Některé skupiny otázek začínaly větou: „Existují následující názory. Souhlasíte s nimi?“ Na to mnozí ze sovětských dělníků odpovídali, že nejen nesouhlasí s názory tam uvedenými, ale že takové názory vůbec nejsou obvyklé v jejich prostředí. Mnohé otázky této varianty dotazníku věnované sociálním orientacím byly zaměřeny výlučně na peníze a způsoby jejich získávání. Vtíravé kladení těchto otázek vyvolávalo u dělníků sovětských podniků údiv a dokonce je popuzovalo.

Když byli dělníci žádáni, aby vyjádřili svůj názor na řadu pouček typu jako „Aby se dělaly peníze, na to nejsou správné nebo špatné metody, ale jen lehké a těžké“, „Pro většinu lidí je skutečně lhostejné, co se děje s jejich blízkými“, „Sotva by se měly přivádět děti na svět, kde jsou tak temné perspektivy do budoucna“, nezřídka se nakonec rozléhal hlasitý smích a vůbec se ztrácel vážný vztah k odpovědím na položené otázky.

Tyto a četné jiné metodické nedostatky dotazníku si vyžádaly jeho základní přepracování. Ukázalo se, že realizace tohoto úkolu není zdaleka jednoduchá; různé postoje účastníků se podařilo zkoordinovat až po dlouhém projednávání.

Nový text dotazníku se ukázal být mnohem přijatelnějším. I on však vyvolal některé potíže pro odpověď dělníků v sovětských podnicích. Tak například dělníkům působilo potíže, jak správně odpovědět na otázku, nakolik je pro ně důležitý názor duchovního vedoucího. Dokonce předpokládaná alternativa odpovědi, že tento názor není důležitý, přece jen vytvářela dojem, že takoví duchovní vedoucí existují. Přitom sovětské dělníky měli o existenci takových vedoucích celkově velmi nejasnou představu.

4. Zřetel ke zvláštnostem postavení dělníků v socialistických podnicích

Jedna ze základních myšlenek zahájeného mezinárodního výzkumu spočívá v prozkoumání vlivu automatizace na postavení průmyslových dělníků pomocí šetření prováděných v konkrétních podnicích. Účastníci výzkumu nepochybovali, že specifika vybraného objektu může podstatně působit na získávané výsledky.

K dosažení maximální srovnatelnosti výsledků se vynakládalo mnoho úsilí na to, aby se výzkum prováděl v podnicích s analogickou produkcí a se stejnou úrovní technologie, které do komplexu své výroby zařazují automatizované a neautomatizované úseky výroby. K témuž účelu se účastníci výzkumu snažili oddělit a analyzovat stejný souhrn faktorů, které působí nebo mohou působit na postavení průmyslových dělníků v podniku a také toto postavení odrážejí.

Během práce se muselo počítat i s tím, že některé termíny a pojmy použité ve výzkumu se nestejně vykládají dokonce mezi vědci jedné země. Tím spíše se nekryje chápání těchto terminů a pojmů v různých jazycích a v různých zemích. V takových případech nebezpečí zkreslení výsledků vlivem nestejného použití terminologie značně vzrůstá.

Ve snaze o maximální unifikaci ve všech těchto otázkách nemohli účastníci výzkumu současně nebrat na vědomí existenci závažné specifiky postavení pracujících v podnicích s různým společensko-ekonomickým zřízením. V řadě případů se taková specifika zjišťuje zkoumáním těch institucí, které jsou v podnicích všech zemí, ale fungují nestejně (například odborové organizace). V jiných případech je podobné srovnání nemožné, protože určité instituce a formy činnosti dělníků jsou charakteristické jen pro podniky zemí jednoho sociálního systému (například různé formy socialistického soutěžení).

Pro uvážení zvláštností v těch nebo oněch otázkách předpokládá instrumentář možnost zařazení doplňků každou národní skupinou, s kterými nepočítaly alternativy odpovědí. Taková možnost však nemůže být vždy dostačující pro cíle výzkumu. Dokonce když se průzkum provádí v podniku se stejnými sociálními podmínkami, mohou badatelé a jejich respondenti věnovat nestejnou pozornost jednomu a týmu sociálním faktorům, což může buď zastřít společné rysy, nebo vytvořit dojem o existenci reálné neexistujících rozdílů.

Právě proto je nutné, aby se s analýzou specifických zvláštností, které nejsou charakteristické pro dělnický kolektiv jednotlivé země, ale celé skupiny zemí, počítalo hned v textu instrumentáře.

K takovým podstatným zvláštnostem v podnicích socialistických zemí patří důležitá role stranické organizace. Takové organizace v podnicích kapitalistických zemí buď neexistují, nebo existují pololegálně, nebo je jejich činnost přímo zakázána zákonem. Mimo jiné zákon o statutu podniku, schválený v NSR v r. 1971 (Betriebs-Verfassungsgesetz), znovu přímo dokazuje i dříve existující zákaz stranicko-politické činnosti v podnicích.

Právě fungování sociální organizace socialistických podniků není možné správně

pochopit bez zřetele k činnosti základních stranických organizací. Jsou na závodech, v továrnách a v jiných podnicích a institucích. Stranické organizace nebo stranické skupiny se vytvářejí v dílnách, na úsecích, v brigádách a jiných výrobních článcích. Převážná většina členů stranických organizací v podnicích jsou tovární dělníci.

Základní stranické organizace podniků nejen řeší úkoly praktického a ideologického významu, ale také aktivně působí na výrobní činnost. Platné stanoví KSSS mezi jiným předpokládají, že jedním z úkolů základních stranických organizací je mobilizace mas k širokému uplatnění úspěchů vědy a techniky a zkušeností předních pracovníků ve výrobě. Základním organizacím je dáno právo kontroly činnosti správy.

Plenární stranické schůze, stranické výbory a komise vytvářené těmito výbory hlavně z továrních dělníků analyzují podrobně různé stránky činnosti podniku, usilují o splnění hospodářských plánů a závazků pracujících.

V mezinárodním srovnávacím výzkumu se věnuje pozornost studiu účasti pracujících na řízení výroby, na přípravě výrobních plánů a na kontrole činnosti správy. Odpovědi na zhuštěné zformulované otázky instrumentáře nepochybně odrazí kvantitativní rozdíly v plánovaných parametrech v podnicích různých zemí. Ale pro badatele je mimořádně důležité odhalit a správně zachytit mnoho kvantitativních rozdílů, které charakterizují reálnou situaci pracujících, stupeň jejich tvůrčí aktivity a skutečného vlivu na rozhodování.

Aby byly získány skutečně typické objektivní údaje, je nutno podrobně analyzovat formy a metody činnosti dělnických organizací v podnicích. Jestliže například během předvýzkumu v sovětském podniku sdělilo více než 80 % dotázaných dělníků, že se aktivně účastní odborové činnosti, více než 60 % že se aktivně účastní přípravy výrobních plánů a více než 65 % vypracování plánů sociálního rozvoje, potom pro srovnání těchto odpovědí s údaji získanými v podnicích jiných zemí jsou zřejmě nedostačující jen kvantitativní ukazatele. Smysl a význam čísel mohou zůstat nepochopeny, není-li odhalen veškerý mechanismus fungování sociální organizace podniku.

V sovětských podnicích mají široká práva účasti na rozhodování ve výrobních otázkách odborové organizace. Tyto nejmasovější organizace dělníků projednávají zprávy administrativy o práci, plány výroby a nejdůležitější otázky činnosti podniku. Práce odborového výboru a jeho různých komisí zajišťuje zapojení velkého počtu dělníků do řešení aktuálních problémů a úkolů dělnického kolektivu.

V podnicích a dílnách, kde je zaměstnán velký počet mladých (a to se, mimo jiné, týká automatizované výroby), je velmi důležitá role mládežnických organizací. V sovětském podniku, kde se prováděl předvýzkum, pracují v dílnách výbory mladých dělníků a komsomolci, několikrát za měsíc provádějí náhlé kontroly na odhalení rezerv výroby, k prověrce zavedení nové techniky a kultury výroby. Tato forma činnosti mládeže, nazývaná „komsomolský reflektor“, si získala úctu u dělníků a správy.

Důležitou formou účasti sovětských dělníků na řízení výroby jsou stálé výrobní rady (PDPS), organizované v podnicích a dílnách s počtem pracujících 100 a více lidí. Členové PDPS jsou voleni plenárními schůzemi dělníků a projednávají nejdůležitější otázky. Do okruhu jejich funkcí patří mimo jiné projednávání plánů organizačně technických opatření, zavádění nové techniky, mechanizace výroby a uplatnění zlepšovacích návrhů a vynálezů.

K 1. lednu 1973 existovalo v podnicích Sovětského svazu 107 529 celozávodních a 59 589 dílenských stálých výrobních rad. Jejich členy bylo 6 225 000 dělníků, inženýrsko-technických pracovníků a úředníků. 64,6 % z členů PDPS jsou tovární dělníci. O výsledcích práce PDPS dostatečně názorně svědčí následující údaje: Jen v r. 1972 bylo na zasedáních PDPS schváleno 1 786 000 návrhů: z nich 80,8 % bylo zavedeno do výroby.

Závažným ukazatelem kvalifikační úrovně dělníků, stupně jejich tvůrčí aktivity a vztahu k technologickým inovacím je jejich účast na činnosti Vsesvazové společnosti zlepšovatelů a vynálezců (VOIP) a Vědeckotechnické společnosti (NTO).

VOIP sjednocuje ve svých řadách

5 900 000 členů, z nichž je 3 100 000 dělníků. V r. 1972 bylo jen v průmyslu předloženo ke konkursům prováděným VOIP kolem 1 300 000 prací, z nichž bylo 904 000 zavedeno do výroby.

Vědeckotechnická společnost v Sovětském svazu má 5 900 000 řádných členů. Mezi nimi je 737 400 dělníků – novátorů výroby.

Rychlý rozvoj vědeckotechnického pokroku vyvolal v plánovitém hospodářství potřebu rozšíření rámce plánování, přihlížení k sociálním důsledkům technologických inovací a jejich využití v zájmu dělníků. Reakcí na tuto objektivní společenskou potřebu bylo v posledních letech v Sovětském svazu zavedení plánů sociálního rozvoje kolektivu.

Takové plány, které se vypracovávají v rámci jednotlivých podniků a nyní již také v měřítcích měst a krajů, počítají s důsledky technického přebudování výroby, s ekonomickými změnami a vytyčují perspektivy sociálních změn.¹¹

Ve většině případů sestávají plány sociálního rozvoje ze čtyř oddílů. V prvním z nich se odrážejí budoucí opatření v technickém rozvoji výroby a zdokonalování její organizace. Poukazuje se zde jen na hlavní směry a opatření technického pokroku v podniku, předurčující sociální změny. Ve druhém oddílu se určují opatření ke zdokonalování profesionálně kvalifikační struktury kolektivu, k upevnění pracovní disciplíny, růstu produktivity práce, zdokonalení hmotného stimulování.

Třetí oddíl plánu je věnován úkolům zlepšení podmínek práce a ochrany zdraví pracovníků. Ve čtvrtém oddíle se plánují perspektivy zvýšení kulturní úrovně pracovníků, zlepšení jejich životních podmínek a lékařské péče, organizace vysoce hodnotného odpočinku pracujících.

Důležité místo v plánech sociálního rozvoje je věnováno otázce zvýšení kvalifikace kádrů, což má zvláštní význam v podmínkách rychlého technického pokroku. Díky takovému plánování kolektiv sám předem určuje, v jakých termínech a na jakých úsecích je možné uvolnit dělníky, jaké vzniknou potřeby kádrů, jak se musí

¹¹ Pokroková iniciativa ve vypracovávání plánů sociálního rozvoje náleží leningradským podnikům. Jejich zkušenosti jsou zobrazeny v práci *Metodika*

plánování sociálního rozvoje kolektivu průmyslového podniku. Leningrad 1970.

předem připravovat výuka lidí novým povoláním. V souladu s tím se ve stanovené lhůtě provádí příprava a přeškolení kádrů. Každý dělník a úředník získává jasnou perspektivu svého růstu.

Praxe sociálního plánování v Sovětském svazu je ještě v období ustalování; setkává se s určitými těžkostmi a vyžaduje další zdokonalování. Vcelku se však tato praxe osvědčila a účast pracujících při vytváření a realizaci plánů sociálního rozvoje se stala masovým jevem.

Široká účast pracujících na řízení výroby, rozvoj tvůrčí aktivity dělníků a sociální plánování jsou typické pro podniky nejen v Sovětském svazu, ale i v druhých socialistických zemích, i když se obecné jevy a tendence často uskutečňují v různých formách.

Brát v úvahu tyto a mnohé jiné specifické zvláštnosti činnosti dělnických kolektivů socialistických podniků, právě tak jako brát v úvahu zvláštní situaci a nové jevy v kapitalistických podnicích, je nezbytnou podmínkou pro správné závěry

o vlivu technologie a jiných faktorů na zkoumané procesy.

* * *

Mezinárodní srovnávací výzkum „Automatizace a průmysloví dělníci“ může mít — jak se oprávněně poznamenává v jeho programu — jak vědecký, tak i praktický význam. Již sám průběh výzkumu, vypracování jeho metodiky, instrumentáře a provedené předvýzkumy dovolily shromáždit určité zkušenosti a udělat některé závěry mající vědecký význam.

Důvody vyložené výše svědčí o tom, že sama metodika výzkumu potřebuje další zdokonalování. Účastníci výzkumného projektu mají před sebou ještě velkou práci v hodnocení výsledků předvýzkumů a v upřesnění instrumentáře. Potom nastoupí etapy terénních výzkumů v podnicích, zobecnění a analýzy definitivních údajů a formulování společenských závěrů.

Úspěšné zakončení projektu si vyžádá od všech účastníků výzkumu ještě značné úsilí a dobrou vůli k opravdové vědecké spolupráci.

Svoju úvahu o inteligencii chcel by som uviesť parafrázou istej pasáže z Marxových *Teórií o nadhodnote*. Marx sa v nej zamýšľa nad imanentným vývinom klasickej buržoáznej politickej ekonómie, menovite nad tým, aký je pomer Davida Ricarda k Adamovi Smithovi.

V diele A. Smitha — konštatuje — politická ekonómia sa rozvinula do určitého celku. V období medzi Smithom a Ricardom zjavujú sa už len čiastkové výskumy. Sám Smith sa s veľkou naivitou pohybuje v neustálom protirečení. Na jednej strane sleduje vnútornú súvislosť ekonomických kategórií čiže skrytú štruktúru buržoázneho ekonomického systému. Na druhej strane stavia vedľa toho súvislosť, ako je zjavne daná v javoch konkurencie a ako sa teda prejavuje nevedeckému pozorovateľovi. U Smitha je to oprávnené, pretože jeho úloha bola v skutočnosti dvojaká. Na jednej strane išlo o pokus preniknúť do vnútornej fyziológie buržoáznej spoločnosti, na druhej strane však o to, aby sčasti po prvý raz popísal jej životné formy, tak ako sa prejavujú navonok, a sčasti aby pre tieto javy našiel ešte nomenklatúru a zodpovedajúce rozumové pojmy. Jedna práca ho zaujíma takisto ako druhá, a keďže obe prebiehajú nezávisle jedna od druhej, vychádza z toho celkom protirečivý spôsob predstavy. Nasledovníci Adama Smitha neprestávajú zmiešavať ezoterickú a exoterickú stránku diela svojho učiteľa. No napokon do toho zasahuje Ricardo a volá na vedu: Stoj! Základom, východiskom fyziológie buržoázneho systému je *určenie hodnoty pracovným časom*. Z toho Ricardo vychádza a núti tak vedu, aby zanechala svoje doterajšie lajdáctvo a zložila účty z toho, nakoľko ostatné kategórie, ktoré rozvinula a vyložila, zodpovedajú či protirečenia tomuto základu. Marx to hod-

notí ako veľký vedecký čin.¹ Oceňuje najmä teoretickú ostrosť, ktorú Ricardo pri tom uplatnil a ktorá istého jeho súčasníka inšpirovala k zvolaniu: „Pán Ricardo vyzerá, akoby bol spadol z inej planéty“.²

Odvtedy, ako ma náš štátny bádateľský program zaviazal k skúmaniu postavenia inteligencie v sociálnotriednej štruktúre spoločnosti, táto pasáž mi neprestajne tanie na mysli. Študujem state, kapitoly a slovníkové heslá o inteligencii a čoraz častejšie sa mi vidí, že mám pred sebou Adama Smitha s jeho pobehávaním od ezoterickej k exoterickej rovine poznávania a späť.

Ako u Smitha, aj v literatúre o inteligencii — a beriem výlučne marxistických autorov — pokojne vedľa seba nažívajú a vzájomne sa preplietajú dosť protichodné predstavy. Niekedy to vedie k otvorenému sporu. Zvyčajne sa to však končí tým, že sporné strany vyložia karty a život ide ďalej. Neprestávajú vznikať state a slovníkové heslá, ktoré vyslovujú o identických otázkach zjavne neidentické mienky.

Ak sú autori rôznych mienok rôzni, je to ešte akosi normálne. Ale ako hodnotiť situáciu, keď aj ten najodlišnejší a najprotichodnejší názor je vstave podprieť svoj nárok na existenciu Marxovou či Leninovou autoritou? Veď tu už nejde o to, že ja mám na vec inakší názor než môj literárny oponent. Tu sa ocitá Marx v protiklade k Marxovi a Lenin vyvracia Lenina. Akoby sa v inom kontexte a v inom obsadení mala zopakovať povestná scéna z obdobia mladoheglovcov, ktorú Marx výstižne prirovnal k boju diadóchov po smrti Alexandra Veľkého.

Riskujúc, že sa dostaneme do postavenia človeka „z inej planéty“, začal som si od istého času kľať ricardovskú otázku. Sformuloval som si ju zhruba takto:

¹ Marx, K.: *Teórie o nadhodnote, II.* Bratislava, SVPL 1963, s. 135—136.

² Marx, K.: *Ku kritike politickej ekonómie*, Bratislava, Epocha 1969, s. 41.

Ak existujú rozpory v riešení relevantných otázok postavenia inteligencie v spoločnosti, sú tieto rozpory logickým dôsledkom toho, že rôzni autori berú na základ rôzne východiskové definície inteligencie? Alebo tieto rozpory vznikajú napriek tomu, že východiskové určenie inteligencie je rovnaké?

Zatiaľ som stačil preskúmať túto otázku v niektorých významných reláciách. Študoval som jednak názory na dobu vzniku inteligencie, t. j. odkedy vlastne ineligencia v sociologickom zmysle slova jestvuje, jednak názory na miesto inteligencie v triednych spoločenských štruktúrach. Prirodzene, vychádzal som pritom zo špecifického Marxovho poňatia triedy.

Otázka doby vzniku inteligencie je svojím spôsobom kľúčová, lebo sa ňou inými slovami pýtame na východiskovú definíciu inteligencie. Zohráva úlohu kontrolnej otázky, akú umiestňujeme do výskumných dotazníkov, aby sme si overili pravdivosť výpovede respondenta v nejakom dôležitom bode. Východisková definícia inteligencie a určenie doby jej vzniku musia totiž korelovať. Lebo logický princíp univerzalizmu klasifikácie žiada, aby východisková definícia reflektovala takú špecifickú vlastnosť, ktorá je spoločná všetkým individuíam danej skupiny bez ohľadu na čas ich výskytu a iné meniace sa okolnosti. Ostatne tento princíp je v úplnej zhode s marxistickým metodologickým postulátom historicizmu, ktorý hľadá, že spoločenské javy objasníme len vtedy, keď ich budeme stopovať až „k miestu ich zrodu“.³

Nemôžem meritórne posúdiť situáciu v zahraničnej odbornej literatúre. Pokiaľ ide o československú produkciu z posledných 15–20 rokov, bol som poučený, že existujú tri exempláre krstného listu inteligencie s veľmi odlišnými dátumami narodenia. Jedni kladú jej vznik do otrokárskej spoločnosti, druhí do epochy feudalizmu, tretí dokonca až do kapitalizmu.

Dalo by sa očakávať, že autori, spájajúci vznik inteligencie s kapitalizmom, budú definovať tento pojem inakšie než autori, ktorí kladú dobu vzniku inteligencie do otrokárstva. Dosť dôkladne som túto vec skúmal. Prišiel som k frapujúcemu poznat-

ku, že východisková definícia inteligencie je v podstate, totiž ak abstrahujeme od určitých diferencií v slovných vyjadreniach, u všetkých autorov rovnaká. Každý spočiatku ochotne súhlasí s tým, čo o inteligencii povedal Lenin, že je to skupina „predstaviteľov duševnej práce... na rozdiel od predstaviteľov fyzickej práce“.⁴ Inými slovami, kde existuje deľba na fyzickú a duševnú prácu, kde sa tieto dve veľké práce profesionalizujú, tam existuje aj osobitná skupina ľudí, ktorú nazývame inteligenciou.

No ak príčina rozdielného situovania doby vzniku inteligencie netkvie v jej východiskovej definícii, kde ju potom hľadať? Podľa mňa prichádza do úvahy niekoľko možných zdrojov a každému z nich treba venovať náležitú pozornosť.

Prvý zdroj je dosť nepravdepodobný. Mohli by sme ho kvalifikovať ako absenciu informovanosti či historického vzdelania. Nepravdepodobnosť tohto zdroja tkvie v tom, že vďaka dnešnému školskému systému bol tiež každý autor, píšuci o inteligencii, celkom bezpečne poučený o tom, že jestvovali — povedzme — otrokárske grécke štáty, ktoré na základe rozvinutej deľby práce na fyzickú a duševnú dosiahli isté úspechy v oblasti vedy, umenia, politiky a vôbec duchovnej kultúry. Ba určite každému takémuto autorovi utkveli v pamäti aj niektoré mená predstaviteľov duševnej práce z toho obdobia, napríklad Aristoteles, Solón, Homér, Sofokles atď. Teda mená — ex definitione príslušníkov inteligencie.

Keď už som pri dejinných reáliách, dovoľm si odbočku. Ako som už uviedol, v našej literatúre sa vznik inteligencie datuje rôzne. Zatiaľ som sa však nestretol s názorom, ktorý by existenciu tejto skupiny lokalizoval do vývinovo pôvodnejšieho historického štádia, než je otrokárske zriadenie. Je to krajná hranica, za ktorú nejdú ani najväčší teoretickí odvážlivci. Ba o tejto hranici sa akosi nepripúšťa ani pochybovať, akoby išlo o evidentnú pravdu, ktorá nevyžaduje verifikáciu. Takmer všeobecne a bezmyšlienkovito sa traduje viera, že sa v prvopočiatkoch dejín profesionalizácia určitých duševných funkcií

³ Marx, K. — Engels, B.: *Malé ekonomické spisy*. Bratislava. Pravda 1971, s. 232.

⁴ Lenin, V. I.: *Spisy* 7. Bratislava, SVPL 1957, s. 283.

absolútne kryla s kryštalizáciou triedneho antagonizmu. No je to tak? Neodporuje to faktom?

Keď Marx v *Kapitáli* analyzuje deľbu práce v predkapitalistických formáciách, narazí na prvobytné indické občiny. Základná masa ich členov spoločne obrába pôdu, ktorá je v kolektívnom vlastníctve. Okrem toho každá rodina zamestnáva sa pradením, tkaním atď. ako vedľajšou domácou výrobou. Popri tejto mase zaoberajúcej sa prácou rovnakého druhu vydržiava obec určitý počet osôb, ktoré vykonávajú špeciálne funkcie, medzi nimi aj funkcie duševnej práce. Sú tu traja úradníci, ktorí obstarávajú úlohy riadenia, správy, evidencie, kontroly, rozsudzovania sporov a pod. Ďalej je tu brahmín, ktorý plní bohoslubné funkcie, a kalendárny brahmín, ktorý v hodnosti astrológa určuje priaznivú a nepriaznivú dobu pre rôzne poľnohospodárske práce. Obec má učiteľa, ktorý učí deti v piesku písať a čítať, a tu a tam i básnika, kombinovaného s učiteľom alebo strieborníkom.⁵

Marxistická literatúra (mohli by sme sa odvolať napr. na Rózu Luxemburgovú⁶) hodnotí indickú občinu ako typ agrárneho komunizmu, ktorý je historicky pôvodnejší než otrokárske zriadenie. Je to pospolitosť, ktorá nepozná triedy a triedny boj. No nájdeme v nej deľbu práce. Dokonca deľbu na fyzickú a duševnú prácu. Teda podľa definície – inteligenciu!

Dostáva sa nám tak do rúk v poradí už štvrtý krstný list inteligencie. Pravda, nie je vystavený na toto meno, lebo Marx termín inteligencia v sociologickom zmysle nepoužíva. Ale je azda etymologický aspekt rozhodujúci, keď ide o riešenie meritórnych problémov? Predpokladá existencia nejakého bytia pomenovanie, či dokonca určité pomenovanie?

Zrejme tu máme čo robiť so svojráznym terminologickým fetišizmom. Tento fetišizmus, spočívajúci v naivnom zamieňaní vecí s ich názvoslovím, patrí k ďalšiemu z možných zdrojov nepresností a kolísania v otázke doby vzniku inteligencie. Hoci Marx vo svojom kardinálnom diele zaznamenáva nezvratné empirické fakty o jestvovaní tejto skupiny už v predtriednom

štádiu dejín, ešte o sto rokov pozdejšie budú sa mnohí autori prieť, či inteligencia vzniká v otrokárstve, alebo až v kapitalizme. Akoby nepatrilo k trivialitám logiky, že ak úradníka, sudcu, vedúceho, kňaza, agronóma, učiteľa, básnika atď. subsumujem pod obecný pojem inteligencia v 20. storočí, musím rovnako postupovať aj vtedy, keď na analogické profesie narazím v prvotnopospolnej spoločnosti, a to aj v prípade, keby bol pojem inteligencie ľudom vtedajšej epochy neznámy a keby sa nepoužíval ani v čase zaznamenávania príslušných faktov.

Prejdime k ďalšiemu zdroju. Súvisí s Leninovou definíciou inteligencie, o ktorej som sa už zmienil. Konkrétne s tým, že sa jej prikladá iný význam, aký v skutočnosti má. Tým sa zdanlivo akoby prijímala, de facto sa však popiera a odmieta.

Lenin pocítil potrebu bližšie definovať inteligenciu pri prekladaní Kautského výrazov „Literat“, „Literatentum“. Hovorí: „Slovom inteligent, inteligencia prekladám nemecké výrazy Literat, Literatentum, ktoré znamenajú nielen literátov, ale všetkých vzdelancov, predstaviteľov slobodného povolani vôbec, predstaviteľov duševnej práce (brain worker, ako hovoria Angličania) na rozdiel od predstaviteľov fyzickej práce.“⁷

To nie je definícia pomocou najbližšieho rodu (genus proximum) a druhového rozdielu (differentia specifica). Lenin tu prosťte konštatuje: Čo ja nazývam inteligenciou, vyjadruje Kautský takto a takto a Angličania opäť inakšie. Tieto odlišné jazykové výrazy poukazujú však na identický sociálny objekt, pre ktorý existujú aj iné pomenovania, napr. „všetci vzdelanci“, „predstavitelia duševnej práce“ a pod. Nikaký iný zmysel Leninova definícia nemá.

Tu však príde náš autor, ktorý si z hodín logiky odniesol akési poznatky o rodoch a druhových rozdieloch, a osvojujúci si Lenina touto optikou, mudruje: Keďže pojem inteligencia musí mať nejaký genus proximum, nech je ním duševná práca. Ale čo bude potom differentia specifica? Ktorú časť predstaviteľov duševnej práce nazvať inteligenciou? Lebo je evidentné, že ak sa inteligencia stotožní so všetkými duševný-

⁵ Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1953, s. 394.

⁶ Luxemburgová, R.: *Dílo I*. Praha, SNPL 1955, s. 405 a n.

⁷ Lenin, V. I.: *Spisy 7*, Bratislava, SVPL 1957, s. 283.

mi pracovníkmi, genus proximum zmizne. Keďže však inteligenciu nemožno okradnúť o genus, musí zahrňovať iba časť z celku duševne činných ľudí.

Prirodzene, túto úvahu som si vymyslel sám. Nie však svojvoľne. Každý autor, oddeľujúci vznik inteligencie od vzniku deľby práce na fyzickú a duševnú, uvažuje zhruba takto. Je to akási *úvaha-model*, ktorá obsahuje tieto základné fázy: Po prvé, prijíma sa Leninov výmer inteligencie ako skupiny predstaviteľov duševnej práce. Po druhé, od tohto výmeru sa hneď upúšťa a prijíma sa iný, podľa ktorého inteligencia zahrňuje len časť predstaviteľov duševnej práce. Po tretie, začína sa hľadať nejaké bližšie vymedzenie tejto časti, jej ohraničenie. Je to fáza, v ktorej sa popúšťa uzda fantázii a každý autor sa tu môže plne realizovať. Pravda, na úkor vedeckej jasnosti výkladu a za cenu najkomickejších protirečení, v ktorých sa ocitá voči iným autorom i voči sebe samému. Možno by bolo užitočné rozobrať si tu niektoré konkrétne prípady takejto ekvilibristiky, no vymedzený priestor to znemožňuje. Preto od toho upúšťam. Chcem sa zmieniť ešte o jednej príčine, ktorá podľa môjho názoru strpčuje život riešiteľom problému inteligencie a zvädza ich na scestie.

Z predchádzajúceho je zrejmé, že v zhode s Leninom pokladám duševnú prácu za *differentia specifica* inteligencie, že trvám na striktnom pridržiavaní sa tejto definície a že z tohto aspektu podnikám kritické výpady proti odlišným koncepciám a názorom. Kde však možno hovoriť o druhových rozdieloch, tam musí naozaj jestvovať aj najbližší rod — v tom majú kritizovaní autori pravdu. Lenže genus proximum inteligencie nie je tam, kde sa niekedy hľadá. Ak inteligenciu vymedzujeme duševnou prácou na rozdiel od fyzickej, teda deľbou na fyzickú a duševnú prácu, najbližším rodom — ako je na prvý pohľad zjavné — musí byť práca. A práve tu, v prechode od práce k deľbe práce, tkvie ďalší kameň úrazu problematiky inteligencie. Rušivo pôsobí najmä dvojznačnosť pojmu deľba práce, čo umožňuje zámenu jedného významu za druhý.

Marx venoval deľbe práce nezvyčajne

veľkú a sústavnú pozornosť, o čom sa presvedčíme pri pozornom štúdiu jeho diela. Bolo to prirodzené. Popri kategórii práce tvorila kategória deľby práce jeden zo základných pilierov klasickej buržoáznej ekonomickej vedy. A ako ináč možno vyvrátiť nejakú teoretickú konštrukciu, ak nie tým, že všetku silu kritiky skoncentrujeme na jej nosné piliere, na jej východiskové princípy? Preto sa Marx počas svojej mnohoročnej teoretickej činnosti nie náhodou znovu a znovu vracia k princípu deľby práce, skúma ho z nových a nových stránok, prehľbuje kritiku názorov buržoáznych ekonómov na tento predmet.

Je Marxovo ponímanie deľby práce úplne identické vo všetkých fázach jeho teoretickej tvorby? Mnohí autori majú sklon apriórne to pripúšťať.

Často sa zabúda na to, že v štyridsiatych rokoch devätnásteho storočia neboli ešte vykonané dôležité objavy o prvotnopospolnom štádiu ľudských dejín. Len čo tieto objavy vznikli, len čo veda priniesla dovtedy neznáme fakty, vrhlo to nové svetlo na mnohé otázky, aj na problém deľby práce. Isté veci bolo treba zrevidovať a spresniť. Engels napríklad pri reedícii *Manifestu komunistickej strany* roku 1888 pokladá za nutné opatriť známou spresňujúcou poznámkou vetu „Dejiny všetkých doterajších spoločností sú dejinami triednych bojov“. Lenže nie všetko zo svojej pôvodnej tvorby mohli tvorcovia marxizmu takto explicitne upraviť. Niektoré diela za ich života vôbec nevyšli, napr. *Ekonomicko-filozofické rukopisy* a *Nemecká ideológia*. A práve v nich sa o deľbe práce hovorí veľmi široko, a sú to aj veľmi citované diela. Pozrime na tieto veci bližšie.

Keď Marx začínal s kritikou buržoáznej ekonomie a jej pojmových pilierov, musel brať tieto pojmy tak, ako ich našiel u ekonómov. V súvislosti s kategóriou deľby práce už v *Ekonomicko-filozofických rukopisoch* zisťuje: „keď (ekonomi) hovoria o podstate deľby práce, ... sú veľmi nejasní a stále si protirečia“.⁸ Napriek tejto nejasnosti a protirečivosti nachádza však u väčšiny z nich zhodu v názore, že deľba práce a súkromná výmena sú od seba neodlučiteľné a že obidve sa zakladajú na

⁸ Marx. K. — Engels, B.: *Maté ekonomické spisy*. Bratislava, Pravda 1971, s. 113.

súkromnom vlastníctve. Marx nemá zatiaľ potrebný historický materiál, aby mohol podrobiť kritike túto axiómu buržoáznej ekonómie. Prijíma ju ako východisko, no vyvodzuje z nej závery proti súkromnému vlastníctvu.

Až v ďalšom desaťročí, keď už disponuje novými faktmi, napíše v diele *Ku kritike politickej ekonómie*: „Prechod od skutočnej práce k práci, ktorá vytvára výmennú hodnotu, t. j. k buržoáznej práci v jej základnej forme, chce (Adam Smith) uskutočniť pomocou deľby práce. Ako je správne, že súkromná výmena predpokladá deľbu práce, tak je nesprávne, že deľba práce predpokladá súkromnú výmenu. U Peruánco napr. bola neobyčajná deľba práce, hoci tam nebola súkromná výmena, výmena výrobkov ako tovarov.“⁹

Vráťme sa však o desaťročie dozadu, k *Nemeckej ideológii*, kde Marx ešte akceptuje axiómu klasickej politickej ekonómie o neodlučiteľnosti deľby práce a súkromného vlastníctva. Vychádzajúc z nej, postuluje jednak „zrušenie práce“, jednak „zrušenie deľby práce“ ako nevyhnutné predpoklady komunistickeho pretvorenia spoločnosti. O práci hovorí: „nejde o to, aby bola práca oslobodená, ale aby bola zrušená, prekonaná.“¹⁰ Podobne o deľbe práce: „aby osobné vzťahy individuí prestali byť podriadené obecným triednym vzťahom atď., je koniec-koncov podmienené odstránením deľby práce.“¹¹ Je to vonkoncom nevyhnutné, lebo: „deľba práce a súkromné vlastníctvo sú totožné výrazy – v prvom sa so zreteľom na činnosť vyslovuje to isté, čo sa v druhom vyslovuje so zreteľom na produkt činnosti.“¹²

Tieto miesta z *Nemeckej ideológie* sú známe a pri prvom dotyku prekvapujúce. Možno k nim zaujať najrozmanitejší postoj. Jedni ich berú ako čosi posvätné, lebo to napísal Marx a musí to platiť. Druhí sa zachraňujú útekem, t. j. radšej o týchto miestach mlčia. Zrejme je však rozumný a z hľadiska vedy jedine dôstojný tretí postup – snaha prísť veci na kľb a racionálne ju objasniť.

Keď sa začneme uberať touto cestou, nepochybné sa dostaneme od *Nemeckej*

ideológie, kde sa postuluje „zrušenie práce“, k prvému zväzku *Kapitálu*, kde Marx o práci píše, že je to „večná prirodzená podmienka ľudského života, a preto je nezávislá na ktorejkoľvek forme tohto života, naopak je rovnako spoločná všetkým jeho spoločenským formám.“¹³ No aj pokračá ide o požiadavku „odstránenia deľby práce“, môžeme k nej nájsť v pozdejších Marxových dielach opozičné výroky. Tak napr. v treťom zväzku *Teórii o nadhodnote* Marx v súvislosti s kritizovaním buržoáznych ekonómov za neustále zamieňanie kapitálového vzťahu s *vecami* podotýka: „Ako keby deľba práce nebola práve tak možná aj vtedy, keby jej podmienky patrili združeným robotníkom, ktorí by sa k nim správali ako k tomu, čo v skutočnosti sú, ako k svojim vlastným výrobkom a predmetným prvkom svojej vlastnej činnosti...“¹⁴

Keď sa o veci povie, že má byť *zrušená*, t. j. pripisuje sa jej dočasná existencia, a keď sa vzápätí konštatuje, že je *trvácna*, *nezrušiteľná*, tak je to alebo logická chyba, *contradictio in adjecto*, alebo vec má dve stránky a každý z kontradiktórických súdov týka sa len jednej z nich. Je nesporné, že u Marxa ide v zásade o druhý prípad. To, čo sa má zrušiť, je prechodná sociálno-ekonomická forma práce a deľby práce. To, čo je trvácne, čo nepodlieha zrušeniu, sú jednoduché, abstraktné, od ekonomických foriem nezávislé momenty práce a deľby práce. Medzi týmito dvoma významami oboch kategórií treba úzkostlivo rozlišovať, ináč sa zapletieme do protirečení a nezmyslov.

Pravda, ako abstraktné teoretické uvažovanie vôbec, aj rozlišovanie medzi dvoma významami práce a deľby práce spôsobuje ťažkosti. V prípade pojmu práca nie sú tieto ťažkosti ani také veľké, lebo každý si vie dosť dobre predstaviť individuálne pracujúceho človeka v izolovanosti od akéhokoľvek spoločenského vzťahu. V prípade deľby práce je to však zložitejšie. Deľba práce ex definitione zahrnuje popri vzťahu individuí k prírode aj vzťah medzi individuí ako živými orgánmi jej článkov, teda *spoločenský vzťah*. Tu už nejde o to,

⁹ Marx, K.: *Ku kritike politickej ekonómie*, Bratislava, Epocha 1969, s. 40.

¹⁰ Marx, K. – Engels, B.: *Spisy* 3. Praha, SNPL 1958, s. 204.

¹¹ Tamže, s. 448.

¹² Tamže, s. 46.

¹³ Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1953, s. 203.

¹⁴ Marx, K.: *Teória o nadhodnote III*. Bratislava, SVPL 1968, s. 224.

aby sme — ako u práce — dokázali rozlišovať medzi vzťahom k prírode a vzťahom medzi ľuďmi. Tu musíme vedieť diferencovať a triediť vnútri samých *spoločenských* vzťahov, odlišiť v nich tie, ktoré sú determinované samou kooperatívnou formou práce, od tých, ktoré sú výrazom určitej historicky prechodnej formy, v ktorej sa kooperácia uskutočňuje. Na označenie prvého typu vzťahov sa zaužíval výraz *profesionálna štruktúra*, na označenie druhého typu vzťahov výraz *triedna štruktúra*. Sú to dve kvalitatívne rôzne štruktúry, dve odlišné dimenzie, ktoré osvedčujú svoju svojbytnosť nielen vtedy, keď existuje spoločnosť sice profesionálne štruktúrovaná, ale bez triedneho antagonizmu, ale aj vtedy, keď profesionálna štruktúra *zrastá* a vzájomne sa *preplietá* so štruktúrou tried. Keby sme zotreli hranicu medzi nimi, stratili by sme prakticky jediný metodologický nástroj, ktorý nám umožňuje zmysluplne skúmať jednak otázku, aké minulé procesy viedli k tomu, že sa na báze púhych profesionálnych rozdielov začali formovať triedne diferencie a protiklady, jednak otázku, čo znamená v našich socialistických podmienkach odstraňovanie triednych protikladov a diferencií na rozdiel od púhych zmien v oblasti profesionálnej štruktúry.

Ako tieto veci súvisia s inteligenciou a dobou jej vzniku?

Ak v deľbe na fyzickú a duševnú prácu nerozlíšime jednu štruktúru od druhej, ak sa na túto deľbu budeme pozerat očami klasických buržoázných ekonómov, dostaneme sa do neriešiteľných antinómií. Alebo uznáme fakt existencie skupiny duševných pracovníkov (inteligencie) už v prvotnopospolnej spoločnosti a ocitneme sa pred problémom, na akom základe môžeme túto formu spoločnosti vyhlasovať za beztriednu, alebo začneme posunovať vznik inteligencie do pozdejších epôch — čo je bežná prax —, no potom naša teória stratí kontakt s očividnými a neobomnými empirickými faktmi. Tieto ťažkosti však odpadnú, keď v kategórii deľby práce budeme v zmysle záverov, ku ktorým sa postupne prepracoval Marx, dôsledne rozlišovať medzi profesionálnou a triednou štruktúrou, keď skupiny tak fyzických, ako duševných pracovníkov jednoznačne vymedzíme ako profesionálne skupiny a keď sa

tejto definície budeme za všetkých okolností aj pevne pridržať.

Pokiaľ ide o prvotnopospolnú spoločnosť, nie je definícia inteligencie prostredníctvom profesionálnej štruktúry výsledkom abstrahovania od štruktúry tried, pretože tam triedy v marxovskom zmysle nejestvovali. Výraznú črtu abstrakcie získava táto definícia až v triedne antagonistických formáciách, kde k deľbe práce okrem momentu profesionálneho členenia pristupuje aj triedna diferencácia. Až tu sa postavenie ľudí v deľbe práce stáva dvojznačným. Ľudia zaujímajú nejakú pozíciu v profesionálnej štruktúre a tiež nejakú pozíciu v štruktúre tried. Ak aj za tejto situácie ostávajú a musia zostať východiskové definície fyzických a duševných pracovníkov pomocou profesionálnej stránky deľby práce nezmenené, tak to znamená iba toľko, že ani jeden z týchto dvoch pojmov sám osebe nehovorí nič o tom, aká je triedna príslušnosť ľudí, ktorých zahrnuje. To treba zistiť osobitným skúmaním podľa objektívne platných kritérií triednej diferencácie.

Zdá sa, že zisťovanie triednej príslušnosti osôb fyzickej práce nerobí ťažkosti. Uplatňujú sa tu rôzne kombinácie profesionálneho a triedneho postavenia. Vezmime kapitalizmus, ktorý je z hľadiska oboch štruktúrnych dimenzií najrozvinutejšou formáciou. Pozícia jednotlivca v skupine fyzicky činných osôb môže tu koexistovať s pozíciou toho istého jednotlivca alebo v triede námezdných robotníkov (proletariát), alebo v triede súkromne hospodáriacich malovýrobcov (stredná trieda), alebo v triede kapitalistov (buržoázia).

Posledná kombinácia (symbióza vykorisťovateľskej funkcie s fyzickou prácou) môže vyzerat extravagantne, najmä ak sme si navyklí ahistoricky spájať predstavu exploatujúcich tried s predstavou púhej záhaľčivosti.

Isteže, záhaľka ako výraz parazitizmu je stav, ku ktorému buržoázia od samého začiatku svojej existencie smeruje. Lenže to, čo sa objavuje ako vyústenie pohybu, nie je totožné s tým, čo nachádzame vo východisku. Začínajúci kapitalista disponuje príliš nepatrným kapitálom, aby sa mohol uvoľniť z bezprostredného pracovného procesu. Ako kapitalista už zamestnáva zopár námezdných robotníkov, velí im a zhra-

búva zisk, no popri nich a spolu s nimi aj sám „prikladá ruku k dielu“.

Marx v *Kapitáli* analyzuje rôzne historické typy príslušníka triedy kapitalistov, ilustrujúc ich údajmi zo spisu dr. Aikina z roku 1795 o manchesterskom priemysle. V *prvom období* boli manchesterski továrnici, aby sa uživil, nútení ťažko pracovať. Obohacovali sa okrádanim rodičov, ktorí im dávali svoje deti za učňov a museli za to platiť ťažké peniaze, pričom učni trpeli hladom. Na druhej strane priemerný zisk bol nízky a akumulácia vyžadovala veľkú sporivosť. Žili ako hromaditelia pokladu a zdaleka nespotrebovali ani len úroky zo svojho kapitálu. V *druhom období* začali si hromadiť malé imania, no pracovali práve tak ťažko ako predtým, pretože bezprostredné vykorisťovanie práce, ako vie každý poháňač otrokov, stojí prácu, a aj ich život bol striedny ako predtým. V *treťom období* sa začal prepych. *Štvrté obdobie*, posledná tretina osemnásteho storočia, bolo už obdobie veľkého prepychu a márnotratnosti, opierajúcej sa o rozširovanie podnikov.¹⁵

Keď ide o modelové zobrazenie triedneho antagonizmu kapitalistickej spoločnosti, predpokladá sa, že trieda kapitalistov prekonala nižšie štádiá svojho vývinu a vystupuje v teoreticky „čistej“ podobe. Takýmto „čistým“ typom kapitalistu je buržoa, ktorý sa už úplne uvoľnil z bezprostredného pracovného procesu, alebo jeho práca sa redukuje na výkon „vykorisťovateľských funkcií“. To sú funkcie, bez ktorých sa socialistická spoločnosť zaobíde a ktoré revolúcia bezpodmienečne odstraňuje. V oboch prípadoch sa dôchodok kapitalistu úplne kryje s tým, čo ekonómovia nazývajú „bezpracným ziskom“, či jednoducho „ziskom“.

Avšak prv než dialektika vývoja dospeje do tohto štádia, trieda kapitalistov, alebo jej časť, je silou ekonomických podmienok (nízky stupeň akumulácie kapitálu) nútená participovať v pracovnom procese, a to spočiatku vynakladaním fyzickej i duševnej práce, pozdejšie len výkonom určitých duševných funkcií. Máme na mysli ten okruh činností, nevyhnutnosť ktorých vyplýva z povahy samého pracovného procesu ne-

závisle od jeho ekonomickej formy. Ide o pracovné funkcie, ktoré sa zachovávajú aj po socialistickej revolúcii a z ktorých sa kapitalista pred revolúciou môže uvoľniť len tak, že ich prenesie, akonáhle mu to umožní dosiahnutý stupeň koncentrácie kapitálu, na námezdných robotníkov. Tu sa celkový dôchodok kapitalistu člení na zisk z kapitálu a na mzdu za použitie vlastnej pracovnej sily. Aby odlišil danú špecifickú formu „mzdy“ od normálnej mzdy proletára, Marx nazýva takto fungujúceho kapitalistu „námezným robotníkom, aj keď nie iného kapitalistu, ale svojho vlastného kapitálu“.¹⁶ Touto formuláciou vyjadruje rečou ekonómie fakt prechodnej, avšak v určitom štádiu reálne existujúcej symbiózy vykorisťovateľskej a pracovnej funkcie u jedného a toho istého individua. Je to vynikajúci príklad Marxovej schopnosti aplikovať dialektickú metódu na rozbor historických javov, bez ktorej by nebolo možné pochopiť imanentný pohyb triedy kapitalistov z fázy dejinného oprávnenia do fázy spoločenského parazitizmu.

Prirodzene, keď hovorím o možnej symbióze fyzickej práce s vykorisťovateľskou funkciou kapitalistického podnikateľa, neupadám do ilúzie, že sa táto forma buržoa vyskytovala azda len v osemnástom storočí. Tento typ sa znovu a znovu reprodukuje aj vo vyšších štádiách kapitalizmu. Každý kapitalistický parvenu — hovorí Marx — prekonáva individuálne historické začiatky kapitalistického spôsobu výroby.¹⁷ Platí to do tých čias, kým socialistická revolúcia neodoberie súkromne hospodáriacim malovýrobcom možnosť povznášať sa do triedy kapitalistických podnikateľov.

Tým môžeme pokladať rozbor vzťahu medzi profesiami fyzickej práce a triednou štruktúrou kapitalizmu za vyčerpaný. Ukázalo sa, že z pojmu fyzickej práce nevyplýva, že by jej nositelia museli nevyhnutne náležať k tej alebo onej spoločenskej triede. Otázku, aká je skutočná triedna pozícia predstaviteľa fyzickej práce, treba určiť na základe osobitnej analýzy.

Nemalo by byť samozrejmé, že analogický postup treba uplatniť aj pri skúmaní vzťahu medzi duševnými pracovníkmi (inteligenciou) a spoločenskými triedami?

¹⁵ Marx. K.: *Kapitál I.* Bratislava, SVPL 1955, s. 629.
¹⁶ Marx. K.: *Teória o nadhodnote I.* Bratislava, SVPL 1960, s. 93.

¹⁷ Marx. K.: *Kapitál I.* Bratislava, SVPL 1955, s. 628.

Keď výroky tvorcov marxizmu o inteligencii študujeme nepredpojato, keď k týmto výrobkom nepristupujeme s nejakou vlastnou utkvелou predstavou, pre ktorú hľadáme autoritu a potvrdenie, ľahko zistíme, že ich postup nebol iný a že iný postup by nebol ani primeraný. A predsa medzi súčasnými autormi, ktorí sa touto problematikou zapodieľajú, jestvujú neuveriteľné názorové rozdiely.

Často sa možno stretnúť s takouto formou úsudku: „Keďže marxizmus nepokladá inteligenciu za spoločenskú triedu, treba odmietnuť všetky pokusy prepašovať ju do tej alebo inej triedy. Nech si len ostane tam, kam svojou povahou patrí, t. j. v osobitnej spoločenskej skupine, t. j. mimo tried“.

Premisa „Marxizmus nepokladá inteligenciu za spoločenskú triedu“ je úplne správna. Je správna z toho istého dôvodu, pre ktorý odmietame pokladať za triedu skupinu fyzicky pracujúcich, skupinu roľníkov za kapitalizmu, skupinu vieriach. žien atď. No ako možno z tejto správnej premisy vyvodiť záver, že inteligencia (ak máme na mysli triednu spoločnosť) stojí mimo tried? Že jej príslušníci zaujímajú síce postavenie v profesionálnej štruktúre, ale akýmsi zázrakom prišli o svoje triedne charakteristiky? Nie je vari celý vtíp v tom, že sme najprv na základe príslušného kritéria „povyberali“ z jednotlivých spoločenských tried ich inteligentské vrstvy, poznášali tieto vrstvy na jednu kopu a teraz, keď ich tam máme vrátiť, nechápavo krútime hlavou, lebo sa nijako nevieme rozpamätať na svoju pôvodnú abstrahujúcu činnosť?

Lež problém bude asi i vážnejší! Kým napr. o skupine žien, ktorú pojmovo tvoríme analogickým spôsobom, by si sotva trúfal niekto povedať, že má ostať v priestore „mimo tried“, o inteligencii sa to tvrdí dosť bežne, ba zhladujú sa pre to aj argumenty. Ani čo by tu teoretik filantropicky vychádzal v ústrety sebaklamu duševne produkujúceho malovýrobcu o svojom akoby netriednom charaktere, o svojom postavení údajne „nad“ triedami a „mimo“ tried. Samozrejme, pre príslušníka inteligencie, ktorý skoncoval s touto ilú-

ziou, musí znieť nanajvýš čudne aj teória, ktorá danú ilúziu reflektuje a posväcuje.

Stručne povedané, ak sa za kapitalizmu môže funkcia fyzickej práce kombinovať s proletárskym, maloburžoáznym i buržoáznym triednym postavením, to isté platí aj o duševnej práci a jej subjektoch. Ostatne, Lenin už na začiatku dvadsiateho storočia jasne vyložil túto otázku v polemike s intelektuálmi z tábora maloburžoázných ruských „sociálnych revolucionárov“.

„Proti Marxovmu učeniu o jedinej názoraj revolučnej triede súčasnej spoločnosti“ — konštatoval Lenin — „vzdvihujú eseri trojicu ‚inteligencia, proletariát a roľníctvo‘, čím dokazujú, že majú pojmy beznádejne popletené. Ak staviate inteligenciu proti proletariátu a roľníctvu — teda rozumiete ňou určitú sociálnu vrstvu, skupinu ľudí, zaujímajúcich takisto určité sociálne postavenie, ako je určité sociálne postavenie námezdnych robotníkov a roľníkov. Avšak ruská inteligencia ako taká vrstva je práve buržoáznou a maloburžoáznou inteligenciou... Ak však hovoríte o tých inteligentoch, ktorí ešte nezaujali nijaké sociálne postavenie alebo ich už život vyšinul z ich normálneho postavenia a prechádzajú na stranu proletariátu, potom je úplne nezmyselné stavať túto inteligenciu proti proletariátu. Proletariát, ako aj každá iná trieda súčasnej spoločnosti, si nielen utvára svoju vlastnú inteligenciu, ale si aj získava stúpcov spomedzi všetkých vzdelaných ľudí“.¹⁸

Za čo vlastne Lenin kritizuje ruských eserov? Evidentne za to, že eklekticky kladú vedľa seba skupiny formované na základe profesionálnych kritérií (inteligencia, roľníctvo) a skupiny formované na základe triednych kritérií (proletariát). V tejto praktike eserov „hádzať do jedného vreca... inteligenciu, proletariát a roľníctvo“ videl Lenin „bezideovosť a bezzásadovosť“, ktoré „vedú v praxi k revolučnému avanturizmu“.¹⁹ Za rovnaký teoretický chaos kritizoval pozdejšie aj menševickú *Iskru*.

Svoju úvahu som začal „ricardovskou otázkou“. Zaujímalo ma, ako dôsledne či nedôsledne aplikujú jednotliví autori všeobecne prijímanú Leninovu definíciu inteligencie na riešenie niektorých špeciálnych

¹⁸ Lenin, V. I.: *Spisy* 6. Bratislava, SVPL 1957, s. 173.

¹⁹ Lenin, V. I.: *Spisy* 6. Bratislava, SVPL 1957, s. 185.

problémov. Ani zďaleka sa mi nepodarilo vyčerpať tému v plnom rozsahu. Takýto cieľ som si ani nekládol. Išlo mi skôr o to, ukázať, že „ricardovská otázka“ má vo vede, aj v sociológii, permanentne aktuálny význam. Najmä v takých problémových oblastiach, kde sa názory na vec stále ešte vyhrávajú a často križia.

Резюме

Рошко Р.: К методологическим вопросам исследования интеллигенции

Это рассуждение прочитал автор на встрече чехословацких и польских социологов, которое состоялось в дни 25—28 апреля 1973 г. в Яблонне при Варшаве. Он исходит из того, что среди марксистских авторов все встречаются различия во взглядах на важные вопросы положения и развития интеллигенции в социально-классовых структурах. Об этом свидетельствует дискуссия об отношении интеллигенции к общественным классам, но также и расхождения в определении времени появления интеллигенции. Напр., в чехословацкой публицистике последних двух десятилетий появление интеллигенции связывалось один раз с рабовладельческим, второй раз с феодальным, в третий раз даже с капиталистическим общественным строем.

Автор спрашивает о причинах этих разногласий и пытается идентифицировать их при помощи т. наз. метода «Рикардо». Это прием, который — стремясь преодолеть внутренние противоречия системы политической экономии Смита — использовал Рикардо, как об этом упоминает Карл Маркс в труде Теории о прибавочной стоимости. «Вопрос Рикардо» в своем применении гласит: «Есть ли источником установленных различий во взглядах разные исходные дефиниции интеллигенции, или эти различия возникают вопреки однообразности исходного положения?» Автор обнаружил, что даже самые противоречащие тексты об интеллигенции формально примыкают к определению интеллигенции Лениным как группы людей, занимающихся в обществе умственным — в отличие от физического — трудом. Если, таким образом, при определении времени появления интеллигенции отсутствует единство взглядов, то это должно быть результатом волюнтаристской интерпретации ленинского определения. Кроме того автор выражает свое удивление над тем, почему появление и существование интеллигенции не кладут в доклассовое общество, когда ведь Маркс в первом томе Капитала приводит хотя бы семь профессий интеллигентов в связи с анализом структур первобытных индийских общин?

Под разноречивым взглядом на появление интеллигенции видимо скрывается хаотичность представлений о характере этой группы. Определенную роль здесь играет этимология, именно то, что термин интеллигенция, очень часто встречающийся в произведении Ленина, не у-

потребляли основоположники марксизма. Другой причиной является самопроизвольная склонность в определении интеллигенции Лениным видеть образец классической дефиниции, хотя Ленин ограничивается констатированием, что группа, называемая интеллигенцией, присваивают ряд других названий, напр. «представители умственного труда», «все образованные люди» и т. п. Исключительно серьезным источником запутанности вопроса автор, однако, считает имеющуюся два значения категорию разделения труда и стремление заменить ее различные смысловые стороны. Этому вопросу он уделяет основное внимание.

Как известно, кроме категории труда к опорным столбам классической буржуазной экономической науки принадлежала также категория разделения труда. Адам Смит и другие экономисты считают разделение труда неотделимой от частного обмена и частной собственности. Маркс в своих трудах с 40-ых гг. XIX века еще принимает эту аксиому, но он выводит из нее заключения против частной собственности. Естественно, если частный обмен и разделение труда он считает тождественными выражениями (смотри Немецкую идеологию), то вместе с устранением частной собственности он постулирует также устранение разделения труда.

Только в следующем десятилетии (К критике политической экономии) он опровергает саму аксиому о неотделимости разделения труда и частной собственности. На это оказали положительное влияние последние открытия о доцивилизационном периоде истории, которые показали, что разделение труда может существовать также на базе обширного землевладения (Перу, индийская община и т. п.). На этой основе Маркс уточняет свое отношение к разделению труда тем, что он открывает в нем две стороны. Одна из них связана с профессиональной структурой (аспект производительных сил), вторая с расколом общества на антагонистические классы (аспект экономических отношений). Это имеет значение при учете как прошлого, так и будущего разделения труда.

Отделимость профессиональной структуры от классовой в разделении труда имеет принципиальное значение для правильного марксистского понимания проблематики интеллигенции. Если профессиональная структура является результатом отвлечения от классовой структуры, тогда действительно, что также при определении групп, занимающихся физическим и умственным трудом, она предварительное отвлекает от их более близкого классового определения. Следующий шаг безусловно должен состоять в том, что мы задаем себя вопросом, какова их классовая характеристика. Этот методологический принцип распространяется на оба вида деятельности, т. е. также на профессии умственного труда, носителями которых является интеллигенция. Предположка, что интеллигенция составляет группу «вне» классов, поскольку она определяется профессиональным признаком, является сефитской, которая удовлетворяет представлению мелкобуржуазного интеллигента при капита-

лизме. Автор показывает, как некомпromиссно выступал Ленин против такой софистики в интерпретации русских эсеров и меньшевиков, которые в противоречии с марксизмом «свалили в одну кучу» классовые группы (пролетариат) и профессиональные группы (крестьянство, интеллигенцию).

Summary

Roško R.: On Methodological Questions in Studying the Intelligentsia

This contribution was presented by the author on the Conference of Czech and Polish sociologists held on April 25th — 28th, 1973, at Jablonna near Warsaw. It discusses the fact that Marxist authors continue to differ in their opinions concerning relevant issues of the position and development of the intelligentsia in social-class structures. Discussions on the relation of the intelligentsia to social classes, as well as discrepancies in determining the time of the intelligentsia's rise provide evidence for this fact. For example, in the materials published in Czechoslovakia in the past two decades, the rise of the intelligentsia was connected sometimes with the slave system, sometimes with the feudal system, and sometimes even with the capitalist system.

The author is interested in the causes of these discrepancies and tries to identify them by means of the so-called „Ricardo method“. This — as was pointed out by Marx in his Theories of Surplus Value — is a procedure used by Ricardo in his attempts at overcoming the inner contradictions of Smith's system of political economy. The application of „Ricardo's problem“ runs as follows: „Can the various basic definitions of the intelligentsia be the source of the ascertained differences in opinion, or do these differences arise in spite of the uniformity of the starting-points?“ The author found that even most antagonistic texts about the intelligentsia formally acknowledge Lenin's definition of the intelligentsia as a group of people who, in society, are engaged in brainwork in contrast to manual work. If, then, there is no unity in determining the time of the rise of the intelligentsia, this must be due to a voluntaristic interpretation of Lenin's definition. Moreover, the author is wondering why the rise and the existence of the intelligentsia are not located in the pre-class society, since Marx, in the first volume of his „Capital“, mentions at least seven professions indisputably linked with the intelligentsia in connection with his analysis of the structure of primitive Indian communities.

The discrepancies in opinions about the rise of the intelligentsia evidently manifest the underlying chaos of ideas concerning the nature of the group. Etymology plays a certain role here — particularly the fact that the term intelligentsia, appearing very frequently in Lenin's work, was not used by the founders of Marxism. A further cause is the spontaneous

tendency to regard Lenin's definition of the intelligentsia as a type of classic definition, although, in fact, Lenin limited himself to state that the group he called intelligentsia has a great number of other designations, e. g. „representatives of brainwork“, „all intellectuals“, etc. The ambiguousness of the category „division of labour“ and the tendency to mistake the different aspects of its meaning are considered by the author as an extraordinarily serious source of confusion. He devotes special attention to this problem.

As is known, the category of the division of labour belonged — besides the category of work — to the pillars of the classic bourgeois economic science. Adam Smith and other economists regarded the division of labour as inseparable from private exchange and private ownership. In his works of the forties of the nineteenth century, Marx still accepts this axiom from which, however, he draws conclusions against private ownership. Naturally, since he regards private exchange and the division of labour as identical expressions (see „German Ideology“), he postulates — together with the elimination of private ownership — also the abolition of the division of labour.

It was not before the following decade („To the Criticism of Political Economy“) that he refuted the axiom itself of the inseparability of the division of labour and private ownership. This was due particularly to recent discoveries concerning the pre-civilization era of history: these showed that the division of labour may exist even on the basis of common land ownership (Peru, Indian communities, etc.). On this basis, Marx defines his attitudes to the division of labour with more precision, having discovered its two aspects. One of these is related to the professional structure (the viewpoint of production forces), and the other to the division of society into antagonistic classes (the viewpoint of economic relations). This is relevant for both the past and the future of the division of labour.

The separability of the professional structure from the class structure in the division of labour is of fundamental significance for the correct Marxist-Leninist conception of the problems of the intelligentsia. If the professional structure is the result of abstracting from the class structure, then it holds that even in defining the groups of manual workers and brainworkers, we preliminarily abstract from their closer class determination. Our further step necessarily and unconditionally lies in putting the question as to the character of their class characterization. The presumption that the intelligentsia, being defined by a professional variable, constitutes a group outside the classes, is a sophism conformable to the ideas of a petty bourgeois intellectual in capitalism. The author shows how uncompromisingly Lenin stood up against such sophistry of Russian Esers and Mensheviks who, contrary to Marxism, did not distinguish between class groups (proletariat) and professional groups (peasantry, intelligentsia).

Racionalita bez rozumu a pochybnosti

Příspěvek ke kritice politické teorie monopolní buržoazie

H.—H. LANFERMANN — B. P. LÖWE

Berlin

Mezinárodní porada komunistických a dělnických stran v Moskvě 1969 podala vědecký výklad charakteru naší epochy. V hlavním dokumentu se mimo jiné k tomuto tématu praví: „V poslední třetině našeho století vstoupilo lidstvo do situace, v níž se zaostřuje dějinný spor mezi silami pokroku a reakce, mezi socialismem a imperialismem. Dějištěm tohoto sporu je celý svět, jsou jím nejdůležitější oblasti společenského života: hospodářství, politika, ideologie a kultura... Naše epocha je epochou přechodu od kapitalismu k socialismu.“¹

V marxisticko-leninské definici obsahu a hlavních tendencí současné epochy se jasně ukazuje, že jsou v ní zahrnuty poznatky dialektickomaterialistické vývojové teorie. Je to historickomaterialistická definice, v níž se jedná o vyzdvižení zákonitého charakteru společenského procesu.

Objektivní sociálně ekonomické, sociálně politické a ideologicko-duchovní zákonitosti tvoří nejvšeobecnější vnitřní strukturu tohoto dějinného procesu, obepínajícího celý svět. Současně je však každá konkrétně historická úvaha o společnosti již odkázána na to, že hlavní roviny společenského vývoje se ve své kvalitě strukturálně navzájem liší. Vztahy, které jsou konečně rozhodující v materiální základně společnosti, určují nejen politicko-ideologickou nadstavbu vzhledem k jejímu všeobecnému charakteru a její třídní podstatě, nýbrž také směrodatně určují obsah společenské formace. V přítomné době existují tak dva společenské řády — socialismus a imperialismus. Ani jeden není na základě jeho vlastních zákonů slučitelný s druhým. Konvergenčně teoretické spekulace o „smíšeném typu společnosti“ postrádají jakékoliv opěrné body ve skutečnosti [33]. Mezi státy s rozdílným společenským řá-

dem mohou existovat — za předpokladu zájmu o mír — pouze vztahy mírové koexistence. Poněvadž tím však nejsou zrušeny zákony působení třídního boje, podléhají také tyto poměry dějinnému vývoji a jsou ve své konkrétní podobě vždy výrazem poměru sil, měnicího se dále ve spěších socialismu [17 : 109 a n.].

Společenská skutečnost je ovšem diferencovanější a její vědecký výklad komplikovanější, než jak to může vyjádřit pouze formální zřetel na poměr základny a nadstavby. Rovněž určení epochy je obsažnější, než jak to ozřejmuje odkaz na hlavní roviny dějinného vývoje. Podkladem přechodu od kapitalismu k socialismu je totiž řada objektivních procesů růstu v oblasti výrobních sil a výrobních poměrů, které dokončují vedle třídního boje jakožto vlastní společenské hybné síly dialektiku vývoje [11 : 3 a n.].

Nepochybně k nim patří v sociálně ekonomické oblasti nesmírně pokročilý proces zespolenštění práce, tj. prohloubení a rozšíření vzájemné závislosti ve vztazích dělby práce celé společnosti. Do tohoto procesu je zahrnuta i věda, která se vzrůstající měrou stává bezprostřední výrobní silou. Věda proniká stále dalekosáhleji všechny společenské oblasti a stává se stále nepostradatelnějším nástrojem společenského plánování, řízení a správy [41].

Tato zjištění se také úplně shodují s vývojem vědy v imperialismu. Široký rozvoj kolektivní práce ve vědě, vytváření zařízení pro výzkum ve velkém pod vlivem monopolních svazů nebo státu, který hájí zájmy monopolů, spojení vědy a zbrojního průmyslu jakožto článku vojenskoprůmyslového komplexu, rozmanitá monopolní a státní opatření k orientaci výzkumu na oblasti, které přinášejí zisk a jsou strategicky důležité — to všechno jsou charakte-

¹ Úkoly boje proti imperialismu v současné etapě a akční jednota komunistických a dělnických stran

— viz: *Internationale Beratung der kommunistischen und Arbeiterparteien*. Moskau, Berlin 1969, s. 13.

ristické znaky hluboko zasahujícího zespo-
lečenštění vědy v imperialismu.²

Obsah a forma tohoto vývoje jsou vytvá-
řeny zcela zřejmě zostřováním a prohlubo-
váním rozporů v imperialismu, především
neřešitelností základního rozporu kapita-
listického společenského řádu. To propůj-
čuje snahám monopolní buržoazie o teore-
tické zvládnutí dějinného, v praxi pro ni
nezvládnutelného procesu třídní charakter,
který vystupuje i ve svých jevech. Výzva
přijímat ze socialismu [36 : 12] znamená
pro monopolní buržoazii získat více než
doposud cenné vědomosti o skutečných so-
ciálně ekonomických souvislostech jejího
vlastního výrobního a reprodukčního pro-
cesu a účinně použít tyto poznatky jakožto
státně monopolistické vědomosti panství
alespoň v některých dílčích oblastech spo-
lečnosti v zájmu své moci [1 : 766 a n.].

Vědecká práce se přitom stává jako kaž-
dá jiná práce zbožím a jako kterákoliv lid-
ská činnost je v státně monopolistických
společenských poměrech podrobena jhu
kapitálu. Současně nemohou být tyto stát-
ně monopolistické snahy nahlíženy pouze
z hlediska buržoazních záměrů směrem do-
vnitř, nýbrž musí v podmínkách třídního
sporů mezi socialismem a imperialismem
být hodnoceny jako prvek historické di-
menze poměru sil mezi oběma [2].

Věda je v marxisticko-leninském smyslu
primárně specifickou formou společen-
ských činností, která jakožto všeobecná
práce představuje dílčí oblast výrobní čin-
nosti společenského souhrnného dělníka
(K. Marx). Protože je sama zakořeněna
v praktické životní činnosti, je zároveň
výrazem pro dosažený stav možného prak-
tického ovládnutí přírodního a společenského
okolí člověka člověkem; je výrazem vě-
domí člověka, že je tvůrcem dějin.

Poněvadž věda jako dílčí oblast jed-
notného výrobního a reprodukčního pro-
cesu podléhá ve svém vývoji primárně
objektivním zákonům současné společen-
ské formace a navíc i právě vládnoucí vý-
robní poměry se reprodukuje v procesu
vědecké činnosti, vyplývá z toho její so-
ciálně ekonomická určenost [8]. Nemůže
proto existovat věda „o sobě a pro sebe“.

Tyto a jiné znaky vědy a vývoje vědy
myšlení buržoazie tuší; odráží tyto jevy a
procesy zkresleným způsobem, který je jí
vlastní. V soulase s imperialistickými tříd-
ními zájmy nabývají otázky týkající se
vědy zvýšeného významu, což je také vy-
jádřeno hodnotou místa, které zaujímají
v buržoazní ideologii [4], [5].

Ovládání procesu vzniku tak komplex-
ního společenského jevu vědy a jeho prak-
ticko-organizační zdolání vstoupilo do
centra třídního sporu. Věda je dnes poli-
tickou záležitostí prvního stupně.

I.

Niklas Luhmann — z různých důvodů vý-
znamný buržoazní sociální vědec a repre-
zentativní ideolog monopolní buržoazie pro
problémy, které zde budeme projednávat
— se zabýval vztahy mezi vědou a poli-
tikou, vytvářením teorie a politickou praxí
při specifickém pojetí otázky.

Nejenom pro něho „posouvá se proble-
matika udržení systému v „obtížném“ okolí
do středu vědeckého zájmu, který“ — jak
se domnívá — „se tím stává současně vy-
sokou měrou praktickým zájmem“. [24 :
101]. To se však má hned uvést na pravou
míru: není to „vědecký zájem“, který do-
voluje, aby se udržení státně monopolního
kapitalismu („systém“) stalo „praktickým
zájmem“. Je to naopak neudržitelnost zo-
stávající se krize kapitalismu, kterou mono-
polní buržoazie a její ideologové vágně po-
cítují; je to bezmocnost moci vyřešit bytí
i jediný ze základních rozporů tohoto spo-
lečenského řádu; to jsou mimořádně prak-
tické záležitosti.³ Neboť konec konců jde
o existenční podmínky monopolní buržo-
azie samotné. V sociálně ekonomické, so-
ciálně politické a ideologicko-duchovní ob-
lasti není možné, aby i ti nejochotnější
obránci odumírajícího kapitalismu zcela
přehlíželi „nevyléčitelnou nemoc krize“
[39]. Obzvláště je to také nestabilita impe-
rialistických mocenských poměrů, která
dává podnět k řadě dalekosáhle „realistic-
kých“ otázek kladených buržoazními ideo-
logy [15]. Tak považuje Luhmann za „emi-
nentně praktické pojetí otázky: jak je mož-
né udržet určité systémové struktury v mě-

² Srovnej podrobně Nikolajew, W.: *Forschung und Entwicklung im Imperialismus*. Berlin 1972. K otázce světónázorových filosofických problémů srovnej Domin, G. — Mocek, R. (vyd.): *Ideologie und Naturwissenschaft*. Berlin 1970.

³ Srovnej Luhmann, N.: *Zweck — Herrschaft — System: Grundbegriffe und Prämissen Max Webers*. In: N. Luhmann: *Politische Planung. Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung*. Opladen 1971, s. 101.

nícím se, neovládatelném okolí“ tak, aby („systém“, společnost) dosáhl trvale životaschopnosti.⁴

Pojednáme-li dále o některých Luhmannových koncepcích, v nichž mu jde o řešení zmíněného problému, pak to může s ohledem na obrovský rozsah jeho prací sloužit pouze jako skica. Musíme se nutně omezit na některé hlavní stránky.⁵ Tyto vyplývají ze samotného Luhmannova pojetí otázky.

Především se mu jedná o „inventuru“ existujících buržoazních představ o společnosti. Jejich úprava pro praktické – míněno ve smyslu politické praxe – „teoretické“ potřeby monopolní buržoazie vyžaduje syntetizující celkový pohled, který má podat co nejpresnější popis společnosti pro vládnoucí vykořisťovatelskou třídu. Na tomto základě mají být dále projednávány ony problémy, které vyplývají pro zajištění moci a panství monopolní buržoazie. To předpokládá, že jsou vystopovány ty společenské jevy, které a) udržení stavu nebo b) jeho zpětné získání nebo c) rozšíření imperialistické moci a panství ovlivňují z celospolečenského hlediska.

Z této roviny mají pak být vypracovány uvnitř buržoazního politického vytváření teorie strategické a taktické koncepce, které nebrání vývoji širokého arzenálu „průzračných modelů jednání“, který je pro „předvídatelné“ a „nepředvídatelné“ společenské vývoje do té míry proveditelný, že může být zajištěn stav státně monopolistického kapitalismu.

Aby všechny tyto „služby“ pro zájmy monopolní buržoazie mohly být splněny, je zapotřebí zařadit vědu do struktury politických rozhodovacích procesů. Bezvýhradné přijetí takto uzpůsobené „zodpovědnosti“ vědy, ochotné k převzetí politického a ideologického „služebního závazku“ vědců pro zájmy kapitálu není dostatečné

rozvinuto. Jako předpoklad pro realizaci již zmíněných tří úkolů je to však nezbytné a potřebuje proto odpovídající všeobecně závaznou „normativní“ strukturu vědecké práce mající povahu současného buržoazního vědeckého rozumu.

V souvislosti se snahou o syntézu existujících sociálně teoretických vědomostí buržoazie nastupuje Luhmann jak diachronickou, tak synchronickou cestu analýzy. Tento přístup ke zkoumání sociálních procesů, který vůbec není v buržoazní sociologii samozřejmým, ozřejmuje dvojí. Na jedné straně se v něm určitým způsobem ztělesňuje zřetelná snaha napojit sociálně teoretické myšlení vědomě na požadavky imperialistické ideologie. To nutí Luhmanna, aby čelil rozšířenému, pozitivismem metodologicky legitimovanému odloučení vědeckých a světonázorových poznatků. Proto pro něho pozice extrémního empirismu v buržoazní sociologii představují právě tak nepřijatelná omezení tvorby teorie jako zabsolutizovaný racionalismus.⁶ Je pak pouze „důsledné“, že Luhmann – aniž se chtěl nebo mohl oprostít od neplodných subjektivně idealistických světonázorových pozic – ustrne na tradičním zacházení se „smysluplností“ sociálních jevů a procesů. Nelze přitom přehlédnout metodologické a v pravém smyslu kognitivně teoretické paralely s Husserlovou fenomenologií.⁷ Neboť tak jako jemu nejde Luhmannovi o to, aby pozoroval „sociálně“ takové, jaké je, „bez cizích přísad“ [32 : 8 a n.], nýbrž takovým způsobem, který již podsouvá sociálním jevům a procesům buržoazní „hodnoty“. Jsou to buržoazní hodnotové a náboženské představy v jejich nejvšeobecnější a nejabstraktnější formě, které Luhmann nakonec chápe jako obsah „smysluplnosti sociální“. Kapitalistická společnost má tedy jakožto buržoazní

⁴ Srovnej mj. i takové pesimistické a destruktivní představy o našem věku jako u Tofflera, A.: *Der Zukunftsschock*. Bern, München, Wien 1971, s. 352, 355 a n.

⁵ Viz podrobné analýzy u Löwe, B. P.: *Zum Verhältnis von spätbürgerlicher politischer Soziologie und politischer Ideologie des Imperialismus* (Dargestellt an den konflikt- und gleichgewichtstheoretischen Vorstellungen von A. F. Bentley, T. Parsons und R. Dahrendorf). Phil. Diss., Halle (Saale) 1971; Lanfermann, H.-H.: *Zu Wissenschaftsauffassungen in bürgerlichen Gesellschafts- und Sozialtheorien* (Unter besonderer Berücksichtigung der Industriegesellschaftskonzeption und der struk-

turell-funktionalen Theorie). Phil. Diss., Halle (Saale) 1972.

⁶ Srovnej Luhmann, N.: *Systemtheoretische Argumentationen, Eine Entgegnung auf Jürgen Habermas*. In: J. Habermas – N. Luhmann: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*, s. 378.

⁷ Srovnej Luhmann, N.: *Sinn als Grundbegriff der Soziologie*. In: J. Habermas – N. Luhmann: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*, s. 25 a n. Taktéž Luhmann, N.: *Selbststeuerung der Wissenschaft*. In: N. Luhmann: *Soziologische Aufklärung, Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme*. Bd. 1. Opladen 1972, s. 233. Srovnej Husserl, E.: *Erfahrung und Urteil*. Hamburg 1948.

„řád“ nejenom „smysl“, nýbrž současně také „hodnotu“.⁸

Tato konstrukce vyznačuje Luhmannovo hledisko jako takové, které je diametrálně protikladné hledisku „ideologických abstinentů“ mezi buržoazními sociology. Současně je v něm zakotvena negace „řádu“, který neodpovídá „řádu hodnoty“ a nemá „smysl“. To znamená: socialistický společenský řád a teorie, s jejíž pomocí je vybudován a úspěšně se rozvíjí, tedy marxismus-leninismus, se vymykají podle Luhmannovy vize z rámce „legitimity“.⁹ Z tohoto důvodu také Luhmann považuje za nutné, aby nejen vyjádřil své výhrady vůči marxistickému světovému názoru a myšlenkovému aparátu,¹⁰ nýbrž aby imanentně prováděl konfrontaci s (obzvláště) marxisticko-leninským pojetím dějin a společnosti.¹¹

Sám Luhmann snad pocítoval, že jsou přitom přestupovány možnosti Husserlovy fenomenologie. Proto eklekticky spojuje behavioristický pokus o výklad „sociálního jednání“ s kybernetickou systémově teoretickou variantou, která se pokouší pojímat „sociální jednání“ jako „systém“.¹² Z toho vyplývá, že „společnost“, která je vybavena „smyslem“, tedy společnost orientovaná na buržoazní hodnoty, je „řádem“, pro nějž ještě zbývá vyložit jej jako „systém“, aby třídní zájmy buržoazie na takovém druhu „systému“ mohly být dostatečně zastřešeny.

Formulováno jinak, se současným přihlédnutím k vlastnímu cíli Luhmannovy tvorby teorie, mu jde o to, aby odkryl centrální a rozhodující procesy řízení, kontroly a rozhodování, které mají chránit „sociální systém“ státně monopolistického kapitalismu před „vnějším narušením“ a „vnitřním zhroutilím“. Luhmann, který právě funguje jako ideolog své třídy, se

snaží abstraktně jednostrannou diskusí o kategoriích odvrátit pozornost od jediné, vědeckého systémového pozorování společnosti, tj. od jejího pojetí jakožto konkrétně historické sociálně ekonomické společenské formace. To nemůže být hodnoceno jinak než jako pokus odvrátit pracující masy pomocí pseudovědeckých konstrukcí od teorie společnosti, která jediná může být pro ně teoretickou zbraní v boji o jejich osvobození — od marxismu-leninismu. Stejný význam přikládáme však také skutečnosti, že se Luhmann pokouší překlenout ve svém systémovém pojmu propast mezi „teorií a praxí“ nejenom z teoretického hlediska. Naopak je jeho cílem zakotvit pevně praktické požadavky imperialistické moci a panství jakožto orientační body teoretické práce. Jak tomu máme v hlavních bodech rozumět?

Aniž bychom na tomto místě sledovali Luhmannův postup znázornění, který je v jednotlivostech komplikovaný a částečně jde oklikami, můžeme se napřed — pokud jde o tento okruh problémů — vrátit k „evidentně praktickému postavení otázky“.

Z hlediska stabilizace státně monopolistických poměrů spatřuje Luhmann jedinou schůdnou cestu ve zvýšení moci kapitálu. Aby to zdůvodnil, přesahuje daleko Maxe Webera přes časté odvolávání na jeho dědictví.¹³ Jeho zevrubná znalost severoamerických „teorií o moci a politickém vlivu“ [14 : 37 a n.] mu ukázala, že teoreticky již nelze vyhovět buržoazním požadavkům s velmi omezenými libivými úvahami Maxe Webera. Moc a panství, politiku a vědu, byrokracii a manipulování nelze již dále kalkulovat v bipolárním modelu z decesionistického hlediska, tj. hodnocením politického poměru sil mezi kapitálem a prací, mezi buržoazií a proletariá-

⁸ Srovnej Luhmann, N.: *Politische Planung, Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung*. Opladen 1971, s. 69, 71.

⁹ Srovnej Luhmann, N.: *Gesellschaftliche und politische Bedingungen des Rechtsstaates*. In: N. Luhmann: *Politische Planung, Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung*. Opladen 1971.

¹⁰ Srovnej Luhmann, N.: *Systemtheoretische Argumentationen*. In: N. Luhmann: *Politische Planung, Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung*. Opladen 1971, s. 362.

¹¹ Tamtéž, s. 374.

¹² Srovnej Luhmann, N.: *Sinn als Grundbegriff der Soziologie*. In: J. Habermas — N. Luhmann: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*. Frankfurt am Main 1971, s. 75 a n.

¹³ Srovnej Luhmann, N.: *Zweck — Herrschaft — System*. In: N. Luhmann: *Politische Planung, Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung*. Opladen 1971, s. 97—100.

tem v jedné zemi v „uzavřeném, úplně harmonickém sociálním organismu“.¹⁴

Existence a úspěšný vývoj socialismu jakožto vedoucího hlavního oddílu současného světové revolučního procesu musí být nutně zakalkulovány v buržoazním myšlení. To se u Luhmanna odráží tím způsobem, že především hypoteticky formuluje představu o kapitalistickém společenském řádu jako v sobě spočívajícím organismu ve stavu rovnováhy a stability.¹⁵ Aby zodpověděl tuto otázku na základě víry — v souladu s Weberem — v racionalitu vzhledem k organizovatelnosti imperialistické moci a panství, zpřesňuje Luhmann tři ze svých základních předpokladů týkajících se „sociálního systému“. Za prvé podrobuje revizi tradiční představu o „organismu“ a kritizuje především to, že byly ovlivněny příliš schematickým pojetím organismu v biologii a fyziologii. Proto byly pro společenský organismus mylně postaveny do popředí jak úvahy o jeho neaktivním přizpůsobení měnícímu se okolí, tak mechanický determinismus ve vztazích příčiny a následku, pokud jde o poměry jednotlivých „orgánů“ navzájem. Je však třeba dbát dvou věcí. Na jedné straně se u sociálních systémů jedná o „organismy“, které mohou v poměru ke svému okolí uskutečnit — při existenci dostatečných „racionálních“ vhlédů — aktivní, vědomě řízené přizpůsobení, po případě jsou s to reagovat při odpovídající vlastní vnitřní pevnosti a síle na podmínky okolí tak, že mohou být uskutečněny „stanovené cíle“. Na druhé straně je proto třeba věnovat se vnitřním strukturám organismu a jeho vzájemným závislostem mezi příčinou a účinkem, aby byl nalezen onen optimální stav, který nepřenechává náhodě vědomý způsob reagování na vlivy okolí a vnitřní změny, nýbrž činí z nich pravidlo.¹⁶

Z toho vyplývá jako druhé těžiště Luh-

mannova zpracování hypotetická pochybnost o tzv. teorii rovnováhy a jejích absolutizujících výpovědích se zřetelem ke stabilitě systému.¹⁷ Podle jeho mínění nejsou v ní běžné předpoklady vhodné, neboť v realitě buržoazní společnosti samotný „řád“ nedává záruku pro její zachování, zapírání konfliktových potenciálů nedává jistotu pro jejich odstranění a konečně nelze zabránit nebo ovládnout skutečné vyřešení konfliktů (tajně jsou jimi míněny třídní boje), jestliže je neuznáme a zevrubně neprozkoumáme.¹⁸ Z této pozice kritizuje Luhmann omezenost teoretického východiska „teorie rovnováhy“ — totiž strukturálně funkční teorii a metodu v buržoazní sociologii.¹⁹

Jako první chybu jí vytýká, že přílišné zdůrazňování strukturálního aspektu „sociálních systémů“, a tím spoluurčený statický způsob pozorování, nejsou s to ani dost málo zachytit skutečné společenské procesy, a proto na nich založené výpovědi nemohou vyhovět politickoteoretickým požadavkům buržoazie v přítomnosti. Aby byla objasněna dynamika a komplexnost sociálních jevů a procesů, musel by být více rozpracován funkční aspekt sociálního systému [25]. Za druhé považuje za nedostatečné, že i v „teorii rovnováhy“ — až na málo výjimek — se málo přihlíží k faktorům „okolí“ sociálního systému, „vnějším poruchám“, jejich příčinám, účinkům a možnostem pružného reagování.

Třetí těžiště při přijímání teoretických premis pro „novou“ představu o společnosti leží u Luhmanna v rozšíření kybernetických systémových teorií. Ve schematickým přejímání kybernetických výpovědí, které jsou zavázány představám o „stroji“, spatřuje nedostatek, který vedl k tomu, že se bral příliš malý ohled na možnost společnosti „učit se“ z dějin a informací při odpovídajícím zpracování. Z to-

¹⁴ Srovnej Luhmann, N.: *Zweck — Herrschaft — System*. In: N. Luhmann: *Politische Planung, Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung*. Opladen 1971, s. 93; taktéž Luhmann, N.: *Sinn als Grundbegriff der Soziologie*. In: J. Habermas — N. Luhmann: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*. Frankfurt am Main 1971, s. 33 a n.

¹⁵ Srovnej Luhmann, N.: *Zweckbegriff und Systemrationalität*. Absch.: *Das Optimalitätsprinzip und seine Kritik*. Tübingen 1968.

¹⁶ Srovnej Luhmann, N.: *Politische Planung, Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung*. Opladen 1971, s. 68—69.

¹⁷ Srovnej Luhmann, N.: *Systemtheoretische Ar-*

gumentationen, Eine Entgegnung auf Jürgen Habermas. In: J. Habermas — N. Luhmann: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*. Frankfurt am Main 1971, s. 374 a n.

¹⁸ Srovnej Luhmann, N.: *Zweck — Herrschaft — System*. In: N. Luhmann: *Politische Planung, Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung*. Opladen 1971, s. 94—95.

¹⁹ Srovnej Luhmann, N.: *Systemtheoretische Argumentationen, Eine Entgegnung auf Jürgen Habermas*. In: J. Habermas — N. Luhmann: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*. Frankfurt am Main 1971, s. 292 a n.

hoto důvodu jsme prý ještě velmi vzdáleni tomu, abychom reagovali na vnitřní změny systému a na působení systému z vnějška adekvátně, tj. ve správném poměru mezi „stanovenými cíli“ a „zvolenými prostředky“. Tento tak důležitý problém pro plánovité jednání, který podle svého pojetí představuje průsečík pro přechod ke společensko-politické praxi, by se však musel stát právě tak racionálně ovládatelný, jak tomu je již ve formálních organizacích.²⁰

Luhmann dále mnohonásobně rozvedl tyto tři okruhy problémů v řadě menších i větších příspěvků. Je zde nemožné sledovat je detailně. Sice by se potom mimo jiné prokázalo, že Luhmann dochází k objevu reálných souvislostí, pokud jde o dílčí společenské oblasti mechanismu panství ve státně monopolistickém kapitalismu, a že má význam sledovat jeho výpovědi o krátkodobých politických plánováních na straně monopolní buržoazie. Zde však je třeba podřidit jednotlivé všeobecnému v jeho koncepci.²¹ Přitom se ukazuje, jak to ještě v dalším ozeřejmíme, že Luhmannova kritika, vyplývající z pragmatických úvah a týkající se teoretických tradic politického myšlení buržoazie, nikterak nepřesahuje jejich základní metodologický nedostatek.

Tento nedostatek spočívá na jedné straně v tom, že pro analýzu společenských jevů a procesů nelze položit za základ žádné objektivní kritérium, které by odpovídalo prvenství materiálního charakteru společenského pohybu. Druhý nedostatek, který podtrhuje neadekvátnost Luhmannových výpovědí o skutečnosti, spočívá v neschopnosti vyjádřit společnost v jejím „přírodně historickém procesu vývoje“ [19 : 131].

Nedostatek veskrze historického způsobu pozorování a vynechání determinující role sociálně ekonomických poměrů (ve smyslu prvenství materiálního) není však ještě dostatečným kritériem pro buržoazní charakter nějaké teorie, a tím konec kon-

ců pro její ideologický obsah. Tak jsou „věcné“, „časové“ a „sociální dimenze“ [26 : 709–710], které Luhmann staví do popředí, a zdůrazňování tzv. tržních poměrů²² zcela možným krokem pro buržoazní tvorbu teorie k tomu, aby se přiblížila společenským realitám. Samozřejmě se při takové mimořádně silné redukci objektivně historických a právě materiálních základů společenských jevů a procesů a při nevědecké deformaci zvláště výrobních a reprodukčních procesů nejedná o vědecké pojetí společnosti. Právě proto nelze určit přístup k třídnímu charakteru buržoazních sociálně teoretických koncepcí v první řadě z relativní vlastní zákonitosti tvorby teorie, nýbrž primárně z objektivního sociálně ekonomického postavení buržoazie, jejích politiků a ideologů v přítomnosti. Tento způsob zkoumání, který z analýzy třídních zájmů činí předpoklad, odpovídá osvědčeným vědeckým pracovním principům, zdůvodněným Marxem, Engelsem a Leninem. Na základě tohoto způsobu uvažování se pak také ukazuje, že se za zostřující krize kapitalismu všude kladené sociálně ekonomické otázky posunují, v rovnováze k sociálně politickým a duchovně teoretickým problémům, násilím do třídního zájmu monopolní buržoazie. V tom se projevuje nejenom podstatný rys ideologicko-teoretického procesu přizpůsobování na straně buržoazie, jemuž se snaží čelit zvýšeným aktivismem. Současně je pro krizi buržoazní ideologie příznačné reagovat na zmíněnou problematiku tím způsobem, že uvnitř eklektického arzenálu samotných teoretických koncepcí získávají opět na významu takové, které pocházejí z předmonopolistické vývojové fáze buržoazního myšlení a které byly imperialistickými ideology pro svůj kdysi pokrokový charakter dávno prohlášeny za mrtvé, po případě pomluveny. Proto bude stále více nutné zkoumat charakter ideologicko-teoretických koncepcí buržoazie jak analýzou současných jevů v poměru k objektivnímu třídnímu postavení a třídním zájmům, tak

²⁰ Srovnej Luhmann: N.: *Lob der Routine*. Luhmann, N.: *Reform und Information: Theoretische Überlegungen zur Reform der Verwaltung*; Luhmann, N.: *Reform des öffentlichen Dienstes: Zum Problem ihrer Probleme*. In: N. Luhmann: *Politische Planung, Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung*. Opladen 1971, s. 123 a n., resp. s. 181 a n., resp. s. 203 a n.

²¹ Autoři mají v plánu provést podrobnější zkoumání k tomuto okruhu problémů.

²² Srovnej Luhmann, N.: *Politische Planung, Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung*. Opladen 1971, s. 70–72.

i přibrat duchovně historický vývoj na pozadí zákonů průběhu dějin.²³ Ke kterým konkrétním výsledkům docházíme v tomto ohledu u Luhmanna?

II.

Luhmannovo rozhodující „novodobé“ zpracování teorie, které uskutečňuje paralelně se svou syntézou existujících buržoazních představ o společnosti, opírá se ve svém těžišti o výsledky a diskuse společenských věd ve Spojených státech amerických. Nesetrvává však ve svých teoretických úvahách nikterak v zužujícím rozjímání takových ideologů, kteří orientují svá „doporučení“ pro monopolní buržoazii podle zájmů krátkodobého zvyšování zisku. Oproti těmto „hledáčům zisku“, kteří spatřují všeobecný lék např. v pojmech managementu — jako v teoriích human relations a technokratickém novoracionalismu [35 : 825 a. n.] —, přistupuje Luhmann ostřeji z hlediska strategické tvorby koncepce k vypracování „doporučení“. Pro takové státně monopolistické vědění o panství, které má být vypracováno ve smyslu „dlouhodobých programů“,²⁴ vystupuje Luhmann jako „stabilizátor systému“, přičemž mu poznatky teorie systému mají umožnit komplexnější pohled na souvislosti ekonomie, politiky a ideologie.

Na jedné straně se chápá deduktivně empiristické teorie sociálního jednání.²⁵ Tuto — s jejím korunním svědkem G. C. Homensem — zpracovává převážně k tomu účelu, aby našel objektivní podmínky sociální soudržnosti společnosti. Tyto podmínky jsou považovány za potud nezávislé na lidském subjektu, pokud již jsou a zůstávají vždy k dispozici před jeho a nad jeho existencí. Na druhé straně domýšlí Luhmann myšlenkové postupy tzv. strukturálně funkční teorie, reprezentované T. Parsonsem [23]. Zde se jedná o lokalizování existujících strukturálních základů a funkčních vztahů mezi „částmi“ sociál-

ního systému tak, aby byly vyzdvíženy jako základna „struktury řádu“ na obecný předpoklad sociální existence vůbec.²⁶

Oba teoretické výchozí body kromě toho slouží ve svém zpracování k tomu, aby bylo lidmi „nahlédnuto“, že existující společenské poměry jsou jim neodvratně dány předem a že musí koncentrovat svou veškerou sílu v rámci „daného“ na jeho udržení. Pouze tehdy bude prý onticky stanovený „smysl“ sociálního systému realizován rovněž vědomým jednáním; optimálnost celku bude tak založena na souhlase „smyslově dané racionality systému“ a „racionálně fundovaného praktického jednání“.²⁷

Proto je třeba poukázat na to, že Luhmannovo pojetí je velmi vzdáleno tomu, aby se byl jen přiblížilo kritériím vědecké sociologie, vypracovaným s takovou genialitou Leninem.²⁸ Luhmann není s to vyvodit objektivní existenci základnu společnosti z jejich materiálních životních poměrů, primárně výrobních a reprodukčních poměrů. V úplném protikladu k tomu konstatuje ve zvláštním zkřížení objektivně a subjektivně idealistického přístupu „sociální jednání“, které je odtrženo od svých materiálních společenských a právě konkrétně historických podmínek. Proto je pro Luhmanna touto cestou nemožné převést společenské příčiny a účinky, a proto i kauzalitu a zákonitost na jejich objektivní souvislost v historickém vývojovém procesu. Také zde je — přes zdánlivě dialektické eskapády — opak pravdou. Sociální vývoj je konec konců vázán na ideální faktory (mimo jiné tvořivost a schopnost učení, racionální přizpůsobení neracionálnímu okolí). Společenský pokrok nehodnotíme podle toho, jak jednata materiálních a duchovních výrobních sil slouží zájmům celé společnosti, nýbrž podle toho, zda („racionální“) prostředky, „zvolené“ uvnitř pragmatického schématu účel-prostředek, odpovídají („racionálním“) cílům „stanoveným“

²³ V praktikování tohoto metodického přístupu poskytl sovětská zkoumání hojně příklady. Srovnej nejnověji Gulijew, W. E.: *Demokratie und Imperialismus, Ideologien — politische Realitäten*. Berlin 1972. Výrazně to formuloval i Schabad, B. A.: *Die politische Philosophie des gegenwärtigen Imperialismus, Zur Kritik der antikomunistischen Grundkonzeptionen*. Berlin 1970, s. 221 a. n.

²⁴ Příkladem pro to je mj. Ehmke, H. (vyd.): *Perspektiven — Sozialdemokratische Politik in den 70er Jahren*. Hamburg 1969. K těmto otázkám srovnej také Bönisch, A.: *Futurologie, Eine kritische Analyse bürgerlicher Zukunftsforschung*. Berlin 1971.

²⁵ Srovnej Luhmann, N.: *Zweckbegriff und Systemrationalität*. 1. kap., Tübingen 1968.

²⁶ K politickoteoretickému úmyslu srovnej také zvláště Luhmann, N.: *Soziologie des politischen Systems*. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Heft 4/1968.

²⁷ Srovnej Luhmann, N.: *Zweckbegriff und Systemrationalität*. Abschn.: *Regulierung durch Werte und Zwecke* a *Die Bestandsformel*. Tübingen 1968.

²⁸ Srovnej Luhmann, N.: *Zweck — Herrschaft — System*. In: N. Luhmann: *Politische Planung, Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung*. Opladen 1971. Abschn. IV a. V.

partikulárními zájmy (monopolního kapitálu) a přispívají optimálně k úspěchu (zisku).²⁹ Vedle těchto metodologických „nedostatků“, které právě nelze nijak jinak vysvětlit než Marxovým poukazem na to, že „omezené způsoby myšlení“ mají jako hnací předpoklad „omezené způsoby jednání“ [31 : 47], je Luhmannovo stanovisko významné ještě z jiného hlediska.

Lenin poukazoval na to, „že pojmy řád, zákonitost a jiné mohou být vyjádřeny za určitých podmínek matematicky určeným funkčním vztahem“.³⁰ Luhmann používá takové metody a dospívá přitom k odhalení různých souvislostí, zvláště uvnitř státně monopolistické nadstavby, takže jeho výpovědi vedou k reálným vědomostem o imperialistické moci a panství. Avšak zabsolutizování funkčního přístupu ve funkcionalismu a zanedbávání genetického způsobu uvažování o celospolečenských procesech vede současně k naprosto mylným interpretacím. Tak odporuje verbální odvolávání se na dynamiku sociálních a obzvláště politických procesů na základě obecně typického staticky ahistorického stanoviska zákonitému vývoji v dějinách; to ovšem právě s ideologickým závazkem zdůvodnit naproti tomu tvrzenou věčnost „existujícího řádu“. Tento rys, který Luhmanna spojuje v ahistorismu se všemi imperialistickými ideology k dějinám [16 : 315—316], působí obzvláště v koncepci o tzv. politickém systému. Neboť tvrzení o „proměnlivosti“ buržoazního panství a jeho údajné možnosti podrobit se pružným přizpůsobením společenskému pokroku stojí v příkrém protikladu k Luhmannově celkové snaze ponechat existující imperialistické poměry moci a panství v jejich základním charakteru a obsahu nedotknuté, po případě — pokud jde o formy a metody — učinit je efektivnější s cílem zvětšení moci. Proto také Luhmann pochybuje, jako snad žádný jiný buržoazní ideolog, o té tak velice zaklínané „všemohoucnosti“ manipulace masami, poněvadž vidí, že ideologické vzory podléhají čas od času vzrůstajícímu opotřebení, takže nevznikají s dostatečnou jistotou „optimální podmínky panství“ pro realizaci zájmů monopolní buržoazie [28]. A to především ne

ze strategického hlediska. Otázky zachování stavu; opětného získání a rozšíření, popřípadě zvýšení imperialistické moci — ze strategického hlediska a ze zřetele celospolečenského — jsou proto pro něho teprve druhořadě „samostatnými“ problémy ideologie. Primární je „praktická“ stránka celku, která se opět pro Luhmannovo teoretické postavení otázky stává takovým způsobem určující, když se mu jedná o spojení tradičních forem panství, jeho způsobu a metod, s posílením ideologické moci buržoazie ve smyslu jím koncipované „rationality systému“.

V „přesahující teoretické celkové koncepci“ [28] by mohla „základní otázka novodobé politické filosofie“ podle toho směřovat pouze k tomu, „zda a za jakých předpokladů může být stabilizován vyrovnaný politický systém, funkčně specifikovaný na vytvoření závazných rozhodnutí, ve svém společenském okolí“ [26 : 712], [22 : 617]. [25 : 616 an.]

K tomu formuluje Luhmann program. okolo kterého buduje svoji ideologicko-teoretickou koncepci buržoazní systémové interpretace společnosti, v níž chce ukázat „že

I. společenská *diferenciace* určitých oblastí jednání jakožto společenský systém a II. vysoká společenská *autonomie* tohoto systému,

III. jeho *funkční specifikace* na vytvoření závazných rozhodnutí a vytvoření společenské moci umožňují, že současně s touto diferenciací

IV. roste *vlastní komplexnost a selektivita* politického systému, tedy

V. je vyvoláno zvýšení komunikačního výkonu *zevšeobecněním* a reflexivností moci, že toto

VI. činí žádoucí *interní funkční diferenciace* a dále převzetí společenských problémů do systému, především pak

VII. si vynucuje *vnitřní zajištění rizik*. Nahlíženo v souvislosti s tím tyto různé proměnné vysvětlují, že a jak

VIII. je možná *stabilizace politické funkce* na úrovni vyšší společenské komplexnosti“ [26 : 705—706].

Toto zdánlivě nerozuzlitelné spojení sociologických abstrakcí musíme rozluštit

²⁹ Tamtéž.

³⁰ Srovnej Lenin, W. I.: *Werke* Bd. 14. Berlin 1962, s. 155. (Podrobněji k tomu viz Gulijew, W. E.:

Demokratie und Imperialismus, Ideologien — politische Realitäten. Berlin 1972, s. 39 a n.)

tak, že ukážeme politické jádro obsažené v této koncepci a buržoazní zájmy stojící za těmito abstrakty. Začneme poslední výpovědí (VIII.), poněvadž je v ní vyjádřena cílová představa jak teoretické osnovy, tak „racionální způsob chování systému“, který má tato řídit a regulovat — zde v pravém smyslu politického mocenského aparátu a mechanismu panství. Víra ve stabilitu, touha po ní, právě tak jako přesvědčení, že je možno ji realizovat, se již nerozšiřuje na celou společnost, nýbrž spíše omezuje (jako v konfliktových teoretických pojetích) na obecné, avšak bezprostřední podmínky moci a panství, a tím v užším smyslu na politický systém jako součást politické nadstavby. Taková koncentrace na „teoretické“ má své příčiny mimo jiné v koncentraci na „politicko-praktické“, to znamená: politický systém panství imperialismu má být s to reagovat „efektivněji“ na změněné vnitřní a vnější podmínky a jako nástroj diktatury státně monopolistické oligarchie se má stát v mnoha ohledech výkonnější.³¹ To je současně také třídní obsah Luhmannovy kategorie „komplexnosti“, která je k dispozici v „politickém systému“ tehdy, když všechny jeho články na podkladě strukturálních základů státně monopolistického „řádu“ plní „optimálně“ svou funkci — realizovat moc — vzájemně sladěným způsobem.

„Komplexnost sociálního systému“ znamená dosažení celospolečensky platné „plnosti moci“, které lze prý dosáhnout vzájemným působením „diferenciace“ (I.), „autonomie“ (II.) a „funkční specifikace“ (III.). Při „diferenciaci“ určitých oblastí jednání jde o vymezení politických jednání od ostatních oblastí sociálního jednání s cílem udržet separátní oblast politických vztahů proti celku sociálních poměrů. Vysoká společenská „autonomie“ politického systému, která má být takto vytvořena, poskytuje vedle zastírání souvislosti ekonomie a politiky větší přehlednost a ovladatelnost oproti společenským oblastem chápaným jako podřízené dílčí systémy. Takto

vědomě podporované relativní osamostatnění politického systému má jej učinit dalekosáhle imunním proti malé odolnosti k narušení, způsobené vnitřní labilitou, a proti nátlakům na přizpůsobení, vykonávaným „neovladatelným okolím“ socialismu. Současně se tím má umožnit „funkční specifikace“, poněvadž z politického systému se mají rozšířit na celou společnost záruky řádu, které musí být všemi přijaty a dodržovány. Tak např. v oblasti státně byrokratické správy vytvořením „závazných rozhodnutí“,³² v oblasti zhodnocování zboží pracovní síla k realizaci zisku³³ a podobně i v oblasti vzdělání, výchovy a vědy.³⁴

„Vlastní komplexnost a selektivita“ (IV.), které tak mají pro politický systém vzniknout, ztělesňují jednak koncentrované zastoupení monopolního kapitálu imperialistickým státem, jednak výběr monopolů pro zapojení do politického výkonu moci, které jsou na základě své ekonomické síly nejspíše s to zastupovat monopolistické celkové zájmy ve státně monopolistické organizační formě za účelem optimalizace zisku.³⁵ Taková koncentrace politické a ekonomické moci ve formě jejího vědomého splynutí v politickém systému by na jedné straně vedla ke „zvýšení komunikačního výkonu zevšeobecněním“ (V.). To znamená relativní sjednocení monopolistických stanovení cílů na základě společných třídních zájmů, které má umožnit závaznost všeobecných „hodnot“ centrální plánování, zaměřené na „normy“. Na druhé straně by tím mohla být vyřešena „reflexivnost moci“, což znamená, že politický systém zvyšuje koncentrovaným nasazením svých mocenských prostředků vnitřní „podmínky výkonu“, tj. celospolečenské možnosti pro realizaci „stanovených cílů“ — primárně stabilizace systému a optimalizace zisku.

Při tom všem připadá zvláštní význam „vnitřnímu zajištění rizik“ (VII.), neboť jim má být umožněn — převzetím společenských problémů do politického systému — státně řízený, reformistický „obrat“.³⁶

³¹ K tomuto problému srovnej též Schmidt, M.: *Thesen zur Entwicklung des imperialistischen Herrschaftssystems*. In: IPW-Berichte, Heft 3/1972.

³² Srovnej Luhmann, N.: *Politische Planung, Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung*. Opladen 1971. Abschn. III a IV.

³³ Srovnej tamtéž, s. 74.

³⁴ Srovnej Luhmann, N.: *Selbststeuerung der Wissenschaft a Luhmann, N.: Reflexive Mechanismen*. In: N. Luhmann: *Soziologische Aufklärung*,

Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme. Bd. 1.

³⁵ Srovnej Luhmann, N.: *Zweckbegriff und Systemrationalität*. 4. kap. Tübingen 1968, Abschn. 2 a 3. Opladen 1972, s. 92 — 102.

³⁶ Srovnej Luhmann, N.: *Systemtheoretische Argumentationen, Eine Entgegnung auf Jürgen Habermas*. In: J. Habermas — N. Luhmann: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*. Frankfurt am Main 1971, s. 364 a n.

Tyto státně monopolistické reformy (v pravém smyslu a v těžišti politické reformy) mají nivelizovat „potenciály konfliktů“ tím, že přefunkcionalizují „poruchy systému“ proměnnými technikami panství na faktory stabilizující systém. „Politický systém změní pak tyto konflikty z nezprostředkovaného protikladu v řízený, verbalizovaný boj...“ [26 : 714], píše Luhmann a přisuzuje tak buržoaznímu parlamentarismu a mechanismu stran a organizací jejich buržoazní třídní úlohu.

Luhmann vidí pro zajištění tohoto funkčního mechanismu státně monopolistické moci a panství hlavně dvě roviny: 1. V politickém systému je místo pouze pro takové aktéry, kteří se podrobili zkoušce spolehlivosti cestou vzestupu „zdola“ „nahoru“ nebo kteří obdrží na základě svého původu politické „dědičné právo“ jako mandát; o nich lze tedy vcelku s jistotou předpokládat, že se ztotožňují se státně monopolistickými „cíli“ co do zájmu. Politika je tedy „povoláním“ — spíše zaměstnáním — vybrané a spolehlivé elity [25 : 718]. 2. Tzv. publikum, tj. pracující masy, jsou „objekty“ politické správy (především státní byrokracie), která je opět jen nástrojem v rukou „subjektů“ politiky, tj. monopolní buržoazie [26]. Účinný důkaz“ pro to, že „cíle stanovené politickým systémem“ jsou přijímány, a to se dokumentuje aktivním spolupůsobením na jejich realizaci, „zajišťuje“ pak masám, které se zřeknou svých třídních zájmů, „uznání“ a „trpění“ v politickém systému právě tak jako jejich „odškodné“ tímto „systémem“. Jinak je třeba počítat s odstupňovaným programem „sankcí“, který má sahát od morálního a duchovního nátlaku přes materiální manipulaci až k bezohlednému nasazení otevřeného politického násilí imperialistických orgánů moci a panství [23 : 19], [26 : 707 a n.].

Podobně je to s Luhmannovými postoji, pokud jde o postavení vědy, popřípadě roli vědců v sociálním systému a jejich participaci na politickém systému. Aniž bychom se zde mohli zabývat i dosti důležitými problémy (např. týkajícími se teorie poznání), stojí opět v centru Luhmannova postavení otázky potenciál vědy

z hlediska jeho praktických možností zhodnocení v zájmu monopolní buržoazie. Odhlédneme-li od celé akademizující maškarády a jejího nátěru, poplatného zčásti pozitivizmu, zčásti kritickému racionalismu, pak je konec konců věda pro Luhmanna silou, která má postihnout „reflexivnost moci“ (srovnej výše) nejenom teoreticky, nýbrž má také uvažovat o způsobech a metodách její praktické realizace, které slibují záruku úspěchu. Taková vědecká „produkce“ má zřejmě vyšší užitnou hodnotu, než jaká vyplývá z úzce omezené realizace zisku u jednotlivého kapitalisty. Strategický význam vědy jako faktoru světového sporu tříd je Luhmannem sice zcela zřetelně nahlížen, i když to nepřiznává expresis verbis. Proto Luhmann tak důrazně odůvodňuje služební poměr vědy ve státně monopolistickém kapitalismu, v němž je současně reglementována role vědce [26 : 725].

Podle toho věda a vědec podléhají — u Luhmanna vědomě anonymně — „selekcím“, „které disponují osvědčeními schopností, místy, finančními prostředky, publikačními možnostmi a technickými pomůckami a rozhodují o jejich přidělování“.³⁷ Za tímto opisem se skrývají státně monopolistické instituce řízení, které určují směr vědeckých aktivit podle toho, které „stanovené cíle“, jež mají být uskutečněny politickým systémem, potřebují „racionální“ podporu. Vedle této služební povinnosti vědců, zajištěné „závazným rozhodnutím“, podle něhož mají tito vědci sloužit jako platní pomocníci kapitálu, spatřuje Luhmann „ve veřejném mínění... důležitý, i když ne nejdůležitější symptom, jímž se uskutečňuje autoregulace vědeckého systému“.³⁸ Zde se mu jedná o „předpoklad pro pozoruhodnost“ objevů, nazývanou v celkové problematice také „reputací“.³⁹ Že Luhmannovi přitom nejde o objektivní zákonitosti vývoje vědy a relativní vlastní zákonitost vědy, nýbrž o „ocenění“ ve státně monopolistickém zájmu, je mimo jiné zřejmé z toho, že „pozoruhodnost“ vědy lze odebrat z roviny věčné komunikace a osamostatnit, pokud je ovšem dosaženo shody o tom, co je „hodnotné“.⁴⁰ Toto rozhodnutí nepřísluší však

³⁷ Srovnej tamtéž.

³⁸ Srovnej tamtéž.

³⁹ Srovnej tamtéž.

⁴⁰ Srovnej tamtéž; také s. 149 a n.

ani tzv. veřejnému mínění a jeho zdánlivě třídně indiferentnímu úsudku — a už vůbec nesmí být přiznáváno pracujícím masám, které mají zájem na společenském pokroku — nýbrž monopol rozhodování a hodnocení spočívá na těch, kdo vystavují „úvěr“, „směnkou na pravdu“, která má tedy být závazná pro „publikum“. Takto subjektivistická koncepce pravdy, která daleko překračuje teoreticko-poznávací význam, je nutným důsledkem pragmatické teoreticko-vědecké pozice; pozice, která dává neomezeně přednost vědecko-politickým zájmům monopolní buržoazie.

„Nyní se už nejedná o to,“ jak Marx předvídatě charakterizoval, „zda ten či onen teorém je pravdivý, nýbrž o to, zda je kapitálu potřebný nebo škodlivý, pohodlný nebo nepohodlný, protipolicejní nebo ne. Na místo nezištného zkoumání nastupuje placené zápasnictví z povolání, na místo nestranného vědeckého zkoumání špatné svědomí a zlý úmysl apologetiky.“ [30 : 13] „Teorie“ takových „vědců“, kteří se vědomě staví do služeb třídy odsouzené historicky k zániku, koludují s objektivními požadavky vývoje vědy v zájmu lidstva osvobozeného od vykořisťování a utlačování. Jsou to „teorie“ proti lidskému rozumu, poněvadž legitimují a obhajují historický přežitek při zneužívání vědeckých názorů.

Zčásti správné poznatky, platné v úzkém okruhu, nejsou s to klamat o tom, že stojí konec konců v nesprávné, pseudovědecké důvodové souvislosti. To je ovšem základní rys odpovídající vnitřní povaze. Jako produkty buržoazní tvorby vědomí mohou poskytnout pouze neadekvátní odraz skutečnosti, poněvadž se snaží odůvodnit oprávněnost bytí buržoazie, jehož tato třída již dávno historicky pozbyla. Této snaze je proto imanentní — u Luhmanna vědomý a otevřený — postoj proti těm společenským silám, které jsou v naší epoše nositeli společenského pokroku. Proto je revoluční dělnická třída, která pod vedením své marxisticko-leninské strany buduje úspěšně novou společnost, a zvláště vítězná ideologie této třídy středem koncentrovaného nepřátelství reakčních třídních sil a jejich ideologů. Pro tyto síly je snad ještě možné dosáhnout pomocí jednotlivých poznatků určitých „stanovených cílů“ ve smyslu cílů blízkých. Avšak „daleký cíl“ umožnit ka-

pitalismu přežít na věčné časy a vzít socialismu životaschopnost zůstává nedosažitelný v důsledku působení společenského zákona přechodu od kapitalismu k socialismu. I tak zvané „chtěné cíle“ se objektivně obracejí proti tomuto „dalekému cíli“, poněvadž jsou samy s odpovídajícími politickými opatřeními podstatným aspektem dalšího zostření a prohloubení krize imperialismu. Tak „teorie“, které jsou poplatné reakci, nemohou ve své historické nemohoucnosti zastavit rozhodnou a nezadržitelnou ofenzivu marxismu-leninismu v jednotě a semknutosti jeho tří součástí, ani popřít nepřemožitelnost socialismu jakožto společenského řádu, kterému náleží budoucnost celého lidstva.

Literatura

- [1] Bergner, D.: *Ideologie und Strategie*. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie. Heft 7/1968.
- [2] Bergner, D.-Löwe, B. P.: *Philosophische Probleme des Kampfes gegen die Globalstrategie*. Abschnitt 4. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie. Heft 9/1970.
- [3] Bönisch, A.: *Futurologie, Eine kritische Analyse bürgerlicher Zukunftsforschung*. Berlin 1971.
- [4] Breshnew, L. I.: *Auf dem Wege Lenins*. Berlin 1972.
- [5] Domin, G.: *Differenzierungen und Gleichschaltungen im bürgerlichen Wissenschaftsverständnis der Gegenwart*. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie. Heft 11/1971.
- [6] Domin, G.-Mocek, R. (vyd.): *Ideologie und Naturwissenschaft*. Berlin 1970.
- [7] Ehmke, H. (vyd.): *Perspektiven — Sozialdemokratische Politik in den 70er Jahren*. Hamburg 1969.
- [8] Fiedler, F.: *Wissenschaftliches Erkennen und sozialistische Produktionsverhältnisse*. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie. Heft 8/1969.
- [9] Gulijew, W. E.: *Demokratie und Imperialismus, Ideologien — politische Realitäten*. Berlin 1972.
- [10] Habermas, J.-Luhmann, N.: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*. Frankfurt am Main 1971.
- [11] Hager, K.: *Sozialismus und wissenschaftlich-technische Revolution*. In: Neues Deutschland, 22. 6. 1972.
- [12] Husserl, E.: *Erfahrung und Urteil*. Hamburg 1948.
- [13] *Internationale Beratung der kommunistischen und Arbeiterparteien*. Moskau 1969, Berlin 1969.
- [14] Kalenski, W. G.-Mocek, R.-Löwe, B. P.: *Politologie in den USA, Zur Kritik imperialistischer Machtkonzeptionen*. Berlin 1971.

- [15] Karenin, A.: *Die Philosophie der politischen Macht*. Moskau 1971.
- [16] Kon, I. S.: *Der Positivismus in der Soziologie*. Berlin 1968.
- [17] Krassin, J.: *Leninismus und Revolution*. Moskau o. J.
- [18] Lanfermann, H.-H.: *Zu Wissenschaftsauffassungen in bürgerlichen Gesellschafts- und Sozialtheorien* (Unter besonderer Berücksichtigung der Industriegesellschaftskonzeption und der strukturell-funktionalen Theorie). Phil. Diss., Halle (Saale) 1972.
- [19] Lenin, W. I.: *Werke*. Bd. 1, Berlin 1971.
- [20] Lenin, W. I.: *Werke*. Bd. 14, Berlin 1962.
- [21] Löwe, B. P.: *Zum Verhältnis von spätbürgerlicher politischer Soziologie und politischer Ideologie des Imperialismus* (Dargestellt an den konflikt- und gleichgewichtstheoretischen Vorstellungen von A. F. Bentley, T. Parsons und R. Dahrendorff). Phil. Diss., Halle (Saale) 1971.
- [22] Luhmann, N.: *Funktion und Kausalität*. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Heft 2/1962.
- [23] Luhmann, N.: *Funktionale Methode und Systemtheorie*. In: *Soziale Welt*. Heft 1, 1964.
- [24] Luhmann, N.: *Politische Planung, Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung*. Opladen 1971.
- [25] Luhmann, N.: *Soziologie als Theorie sozialer Systeme*. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Heft 3/1967.
- [26] Luhmann, N.: *Soziologie des politischen Systems*. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Heft 4/1968.
- [27] Luhmann, N.: *Soziologische Aufklärung, Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme*. Opladen 1972.
- [28] Luhmann, N.: *Wahrheit und Ideologie*. In: *Der Staat*. Heft 1/1962.
- [29] Luhmann, N.: *Zweckbegriff und Systemrationalität*. Tübingen 1968.
- [30] Marx, K.: *Das Kapital*. Bd. 1, Berlin 1955.
- [31] Marx, K.-Engels, F.: *Werke*. Bd. 3, Berlin 1956.
- [32] Marx, K.-Engels, F.: *Werke*. Bd. 13, Berlin 1964.
- [33] Meissner, H.: *Konvergenztheorie und Realität*. Berlin 1969.
- [34] Nikolajew, W.: *Forschung und Entwicklung im Imperialismus*. Berlin 1972.
- [35] Nowikow, N.: *Probleme der Leitung und Organisation in der bürgerlichen Soziologie*. In: *Sowjetwissenschaft/Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge*. Heft 8/1972.
- [36] *Rechenschaftsbericht des ZK der SED an dem VIII. Parteitag der SED*. Berichterstatter: E. Honecker. Berlin 1971.
- [37] Schabad, B. A.: *Die politische Philosophie des gegenwärtigen Imperialismus, Zur Kritik der antikomunistischen Grundkonzeptionen*. Berlin 1970.
- [38] Schmidt, M.: *Thesen zur Entwicklung des imperialistischen Herrschaftssystems*. In: *IPW-Berichte*. Heft 3/1972.
- [39] Tanzer, M.: *The Sick Society — USA*. New York 1971.
- [40] Toffler, A.: *Der Zukunftsschock*. Bern, München, Wien 1971.
- [41] Wolkow, G. N.: *Soziologie der Wissenschaft*. Berlin 1970.

Současná etapa vývoje naší společnosti se vyznačuje neobyčejně vysokou vývojovou dynamikou. Tato skutečnost má za následek i větší společenský vliv na bezprostřední výchovné dění. Výrazem toho jsou i závěry XIV. sjezdu KSČ, které zdůrazňují mimořádný význam komunistické výchovy v současné etapě budování socialistické společnosti. Zde již nevystačíme v budoucnosti se statickým pojetím předmětu jednotlivých úzce a striktně vymezených vědních disciplín a jejich pohledem na problémy výchovy. V zájmu neustálého zkvalitňování procesu komunistické výchovy budeme se proto snažit využívat i výsledků mladých hraničních vědních disciplín, jakými jsou sociologie výchovy a mládeže, které musí pomoci marxistické pedagogice při výchově člověka pro život v socialistické společnosti.

Přitom se neobejdeme bez toho, abychom podrobili kritice výsledky práce, ke kterým dospěla buržoazní sociologie výchovy. Jde o to, že na jedné straně jsou pro marxistickou sociologii výchovy nepřijatelná ideologická východiska i závěry buržoazních sociologů výchovy, ale na druhé straně by bylo právě tak nesprávné podceňovat a odmítat tyto práce jako celek, zejména v oblasti výzkumných technik.¹

Nejde však jen o metody a techniky sociálních výzkumů, které nakonec také nejsou neutrální. V současné nemarxistické sociologii výchovy nacházíme mnoho faktografických informací o situaci a problémech života mládeže v kapitalistických zemích a často i kritické teoretické vývody a úvahy o realitě kapitalistického sociálního systému.

Při stručné analýze, která má být spolu s pokusem o vymezení předmětu marxistické sociologie výchovy ve vztahu k pe-

dagogice obsahem tohoto pojednání, budeme postupovat historicky, uplatňující metodu historického materialismu, prostřednictvím které můžeme vidět vývoj problematiky v celém jejím kontextu.

Počátky sociologie výchovy se překrývají s počátky pedagogické sociologie. V r. 1883 Lester Ward publikoval svoji *Dynamicou sociologii*,² ve které označil vzdělávání a výchovný proces za hlavní hybnou sílu lidského pokroku.

V r. 1887 začal přednášet pedagogiku v Bordeaux Emile Durkheim, který je v nemarxistických pracích v současnosti považován za jednoho z nejvýznamnějších zakladatelů sociologie výchovy jako vědy. Durkheim jako jeden z prvních pokládá výchovu za funkci společnosti. „Společnost nejenže povýšila žádoucí typ člověka na hodnotu modelu, který se musí výchovou reprodukovat, ale je to společnost sama, která tento model konstruuje. Společnost formuje výchovné ideály adekvátné svým potřebám. Tento model však není dán dopředu v přirozenosti člověka. Model člověka, který se má v nás uskutečnit prostřednictvím výchovy, není člověk, jak ho utvořila příroda, ale jakého si žádá společnost.“³

Pro Durkheima se stává výchova prostředkem, jehož pomocí společnost neustále obnovuje podmínky vlastní existence. Dospívá k názoru, že diferencovaná společnost je příčinou i diferencované výchovy, z čehož vyplývá i determinovanost systému výchovy.⁴

Zvláštní pozornost si zasluhuje i utopicko-reformistický program společenského vzdělávání Karla Mannheima.⁵ I když jeho teoretická východiska jsou mylná a hodnota jeho stanovisek je ohraničena právě jeho východisky, zaujme nás jeho pedagogický subjektivismus.

¹ Gallá, K.: *Pedagogika a sociologie*. Pedagogika 1967, č. 3, s. 338.

² Ward, L.: *Dynamic Sociology*. Appleton 1883.

³ Durkheim, E.: *Education and Sociology*. Glencoe, Free Press 1956, s. 123.

⁴ Durkheim, E.: Citované dílo, s. 117.

⁵ Mannheim, K.: *Freedom and Democratic Planning*. Routledge 1951.

Willbur B. Brookover už rozlišuje mezi pedagogickou sociologií a sociologií výchovy. Přitom usiluje o velmi zajímavé vymezování jejich předmětu.

a) Rozpracovává myšlenky, že výchova je hlavní prostředek společenského pokroku.

b) Pomoc sociologům a pedagogům vymezit definici společenských cílů, úloh a předmětu výchovy.

c) Analýza cílů, úloh a záměrů výchovy na základě rozboru společenských potřeb.

d) Aplikace sociologie na studium pedagogických témat (např. vývoj učebních osnov, aplikace na vyučovací proces apod.).

e) Analýza sociálních procesů, kterými prochází mladý člověk v rodině, škole, obci apod.

f) Učení o metodách, které je možno použít při analýze sociologických aspektů výchovy.

g) Analýza vztahů výchovné funkce k ostatním společenským procesům (škola a ostatní složky života).

h) Studium interakcí ve škole, role učitele a ostatních společenských skupin.

Pokud jde o předmět sociologie výchovy (educational sociology), Brookover ho člení na 4 skupiny:

a) Vztahy mezi výchovnou soustavou a ostatní společností (výchova a společenské třídy, výchova a kultura, výchova a společenská zařízení apod.).

b) Analýza společenské struktury školy.

c) Analýza konání osobnosti, začleňování do výchovného systému (jde tu zejména o vliv na konání člověka v samotném procesu výchovy).

d) Vztahy školy a společnosti a jejich jednotlivých článků.⁶

Florjan Znaniecki, polský sociolog žijící v USA, ve svém díle *Socjologia wychowania* vychází z principu, že výchovná činnost je druhem společenské činnosti.⁷ Z toho vyvozuje kritiku individualistické koncepce výchovy a současně společenskou podstatu výchovné činnosti. Samotná teorie výchovy je podle Znanieckého částí sociologie, podobně jako i sociologie výchovy je pro něho termínem, který by nalezl obdobu v pojmu „fyzika elektřiny“. Znaniec-

kého *sociologie výchovy* pojednává podle Gally především o společenské funkci výchovy a o společenském prostředí, ve kterém mladý člověk žije. Věnuje se i výchovným vlivům školy, rodiny, učitelů, věkové skupiny. Studuje závislost výchovných úloh z hlediska budoucích povinností mladých lidí, hlavně pokud jde o kontinuitu v kultuře, loajálnost ke společenskému zřízení atd.

Za jednoho ze zakladatelů sociologie výchovy jako vědní disciplíny u nás můžeme považovat Jaroslava Šímu, který si všímá těch společenských jevů, jež bezprostředně souvisí s procesem výchovy, a na základě toho se snaží o vytvoření teoreticko-abstraktní vědy. Zájem o sociologii výchovy nacházíme i u I. A. Bláhy, E. Chalupného, L. Koubka, F. Štampacha, L. Bradáčové a dalších.

Profesor K. Galla chápe sociologii výchovy jako poslední fázi vývoje pedagogické sociologie, která je podle jeho názoru disciplínou „méně aplikativní“ a více teoretickou. Striktní rozlišování pedagogické sociologie a sociologie výchovy není oprávněné ani podle názoru profesora Kahudy. Tématika obou uvedených disciplín je často téměř totožná, anebo se významnou měrou překrývá. Proto se i my přikláníme k názoru, že není potřebné ani nadále rozlišovat sociologii výchovy od pedagogické sociologie,⁸ protože významové odstíny mezi oběma disciplínami jsou z našeho hlediska zanedbatelné.

I. *Historicky nejstarší* a současně nejsložitější je sociologie výchovy, která vychází z rozdělení existujících vztahů ve výchově a z přehnaného zdůrazňování některých z nich. Na základě toho dochází až k vyčleňování a izolaci tzv. základních pojmů, které se absolutizují, popřípadě hypostazují. Protože většina teorií, které budeme zařazovat do této skupiny, se opírá o Rickertovo dělení věd na vědy o přírodě a na vědy o kultuře,⁹ nebo s ním nějak souvisí, budeme tyto teorie nazývat společným termínem *kulturně kritický směr* v sociologii výchovy. Pro tento idealistický směr, který má v sobě mnoho iracionálních momentů (zvláště esencionalismus a intuicio-

⁶ Brookover, W. B. — Gottlieb, D.: *Sociology of Education*. New York, American Book Comp. 1964.

⁷ Znaniecki, F.: *Socjologia wychowania*. I. díl. Warszawa 1928, s. 19. Galla, K.: Úvod do sociologie výchovy. Praha 1967, s. 93.

⁸ Termín pedagogická sociologie používá u nás zejména prof. Čečetka, viz. např. Čečetka, J.: *Sociologie v pedagogice*. Bratislava 1965.

⁹ Rickert, H.: *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*. Freiburg 1899.

nalismus), jsou charakteristické čtyři výrazné znaky:

1. zdůrazňování významu jednotlivce, kterého vyčleňují ze společnosti a připisují jeho osobnosti nadspolečenský charakter;
2. přisuzování nadspolečenského významu tzv. „vlastnímu vzdělávání“ (tj. jakému vzdělávání v užším slova smyslu);
3. dichotomizace společnosti na „Gesellschaft“ a „Gemeinschaft“, přičemž pozitivní akcent spočívá na „Gemeinschaft“;
4. „subjektivismus“ jako redukce funkce výchovných institucí.

Všechny uvedené znaky spolu úzce souvisí. První dva z nich nacházíme hlavně v díle M. Schelera, který vyzdvihuje duchovní určenost člověka, jeho tzv. mimospolečenskou velikost. Mají nadstátní, nadtrždní a mimohistorický charakter.¹⁰ Objevují se i pokusy rozpracovat fenomenologický pojem osoby. Dochází k rozlišování mezi vzděláváním v běžném slova smyslu a mezi tzv. „vlastním vzděláváním“, které se stalo základem rozlišování mezi získáváním poznatků o práci (Arbeitswissen), o vzdělání (Bildungswissen) a o spáse (Erlösungswissen). Uvedené myšlenky tvoří základ kulturně kritické sociologie výchovy. Její úzce trždní smysl je celkem evidentní. Zatímco tzv. „poznatky o práci“ mají být určeny pro dělníky a ostatní pracovníky, „poznatky o vzdělávání“ především inteligenci a odborníkům a „poznatky o spáse“ jen těm, kteří si mohli dovolit „... ústup ze světa práce na základě tohoto vzdělání“.¹¹ Z takovéto dělby vzdělávání vyplývá logicky i školní systém. Školy jsou členěny na školy vychovávající k povolání, tj. lidové a odborné (pracovní školy) a na humanisticky vzdělávající školy a školy vysoké, které mají být orientovány hlavně duchovědně a přírodovědně.

O přítomnosti iracionálních prvků můžeme hovořit například i u R. Dahrendorfa, který mimo jiné věří, že je třeba mluvit o „absolutní svobodě a absolutní individualitě jednotlivce“,¹² ba dokonce o výchově k jakémusi „desátému charakteru“ lidí, jako kdyby individualita člověka nevznikla právě ve společnosti a v procesu socializace a jako by spolu se svobodou mohly

existovat mimo společnost a nezávisle na ní.

Další moment, dichotomizace Gesellschaft a Gemeinschaft, je nesprávným chápáním socializace v odcizené kapitalistické společnosti. Společenství (Gemeinschaft) je pro většinu autorů, které zařazujeme do této kulturně kritické sociologie výchovy, příkladem primární (intimní) skupiny. Začleňování mladého člověka do společnosti (Gesellschaft), která je příkladem sekundární a odcizené společnosti, se spojuje u nich vždy s bojem proti anonymitě světa, proti zprůmyslňování, za znovuoživení lidových tradic, kultur, zvyků a zvyklostí, které jsou považovány za průvodní znaky primární skupiny (Gemeinschaft), apod. Tento boj je nesmyslný, protože se nedotýká příčin zla společnosti, podstaty, ale jen jejich projevů. Vlivu těchto teorií nezůstali ušetřeni ani Helmut Schelsky, Hans Freyer a ze starších sociologů především F. Tönnies, G. Simmel a částečně i F. Znaniecki.

V oblasti pedagogického subjektivismu jako čtvrtého znaku kulturně kritického směru v sociologii výchovy si zasluhuje zmínku Karl Mannheim. I když připisuje výchově velký význam, současně její pojetí zužuje. Podobně jako Dilthey věří i K. Mannheim, že existuje skrytý princip shody mezi duchovními a sociálními útvary v průběhu jedné kulturní epochy. Jestli se tedy podaří přeformovat jednotlivce, ovlivníme tím i jeho sociální vědomí a za tím může následovat přestavba společnosti. Takto by měla podle Mannheimu začínat i industrializace a změny ve výrobě, čehož předpoklady by měly vytvářet změny duchovní i duševní orientace.¹³ Současně s tím Mannheim přisuzuje primárním skupinám vlastní výkon výchovy. Protože však podle něho sekundární skupiny, ba celý sekundární systém společnosti není možné eliminovat, Mannheim ho doporučuje „humanizovat“ a naplnit primárními pocity (Primargefühlen).

II. Významným směrem v sociologii výchovy je pojetí, které bychom mohli nazvat *funkcionalismem*. Funkcionalistická sociologie výchovy, která má největší zastou-

¹⁰ Scheler, M.: *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*. Bern, München 1954, s. 570, a 396.

¹¹ *Philosophische Weltanschauung*. München 1954, s. 16–48.

¹² Dahrendorf, R.: *Homo Sociologicus*. Köln und Opladen 1960, s. 53.

¹³ Mannheim, K.: *Wissenssoziologie*. Berlin, Neuwied 1964, s. 246–307.

pění v americké sociologii výchovy, definuje výchovu jako jednu z funkcí společnosti. Potud bychom mohli souhlasit. Tento směr však vychází z toho, že současnou kapitalistickou společností považuje za harmonicky uspořádanou a snaží se o její zachování a konzervaci. Z toho vyplývají i tři nejvýznamnější postuláty funkcionalistické sociologie výchovy:

1. Systém výchovy a vzdělávání je adekvátním výrazem společenských poměrů. Každá společnost si vytváří svůj výchovný a školský systém. Když se hospodářský nebo politický systém mění, mění se po jistém časovém odstupu i škola. Z toho vyplývá, že reformovat školství ve stabilním společenském systému není potřebné. Právě naopak, reforma ve školském systému se za takových okolností může ukázat i jako nebezpečná, disfunkční, nebo může narušit existující „organický“ soulad ve společnosti a navodit společenskou změnu.

2. Za nejvýznamnější funkci výchovy a vzdělávání je považována integrační funkce. Škola je tu údajně na to, aby dětem a mládeži ze všech společenských kruhů zprostředkovala „socializaci“ a „enkulturu“ ve smyslu vládní a vládnoucí třídní a národní kultury. Až potom se mladí lidé mohou stát plnoprávními členy velké rodiny, kterou je společnost a stát. Proto se dostává v těchto teoriích do popředí i socializační funkce školy, podobně i funkce bezpodmínečného zachování tradice školy, dále výběru podle převládajících a neměnitelných norem společnosti, zatímco funkce výchovy, která je vždy spojena i s inovací a kritičností, se buď potlačí, anebo se alespoň zanedbává. V důsledku toho mnozí autoři, poplatní těmto názorům, socializaci a výchovu v podstatě ztožňují (např. Groothof, Kob, Hellmer, Brezinka aj.).

3. Protože funkcionalistická sociologie výchovy vychází z harmonického zobrazování společnosti a za hlavní funkci výchovy považuje integraci a socializaci, nemůžeme se ani divit, že se nezabývá jinými než převážně jen mikrosociologickými kategoriemi a problémy. Nemůžeme se proto divit ani tomu, že se tu setkáváme s podobnými postoji k výchově v primární

skupině jako v kulturně kritické sociologii výchovy. Ve funkcionalistických teoriích dokonce i velká společnost má znaky primární skupiny, a proto tedy se lze věnovat mikrosociologickým jevům.

Vycházejíc z uvedených tří postulátů dostává se dnes funkcionalistická sociologie výchovy do slepé uličky. Ve svých teoriích vlastně nepokročila dále, než svého času sociologie výchovy E. Durkheima. Podle něho je výchova identická se socializací. Má budovat pro společenský systém takový stupeň homogenity, který by zaručoval, že zůstane zachován.¹⁴

Do tohoto směru můžeme počítat Willarda Wallera, který v r. 1932 poprvé analyzoval školu jako sociální jev a systém, dále Robbinse (Educational Sociology, New York 1953), R. J. Havighursta, B. L. Neugartena, B. E. Mercera a E. R. Carra. Nejvýznamnějším je však T. Parsons, který rozpracoval po formální stránce téměř dokonalejší systém v rámci školní třídy.¹⁵

III. Největším přínosem pro rozvoj interdisciplinárního přístupu k problematice výchovy mládeže je *marxistická sociologie výchovy* a dialektický směr v sociologii výchovy, který má k marxistické sociologii nejbližší. Marxistická sociologie výchovy představuje především negaci kulturně kritické sociologie jako vědy. Odhaluje její třídní kořeny a její nevědeckost, náboženský iracionalismus a izolovanost od praxe. Ve vztahu k funkcionalistické sociologii výchovy podrobuje kritické analýze poplatnost buržoazním teoriím státu a poukazuje na její nedostatek dynamičnosti v chápání společenského vývoje, jehož cílem je úsilí zachovat společenský pořádek, založený na soukromém vlastnictví výrobních prostředků.

Při koncepci své teorie a metod vychází marxistická sociologie výchovy především z několika zásad. Jsou to:

1. Třídnost výchovy a vzdělávání, ideologie dělnické třídy jako vedoucí síly společnosti, úsilí využít školy jako nástroje diktatury proletariátu.

2. Zdůrazňování společenského charakteru osobnosti člověka v procesu jeho vývoje.

¹⁴ Durkheim, E.: *Education and Sociology*. Glencoe, Free Press 1956, s. 70.

¹⁵ Parsons, T.: *The School Class as a Social Sys-*

tem. Some of its Functions in American Society. In: A. H. Halsey — J. Floud — C. A. Anderson: *Education, Economy and Society*. New York 1961.

3. Taková definice výchovy, která je orientována na společenskou praxi a konání, jako výkon, jako funkce socialistické společnosti, což je projevem principu jednoty teorie a praxe ve výchově, jako jeden ze základních postulátů marxistické koncepce výchovy a vzdělávání.

4. Přenesení hodnotového akcentu ze staticky pojaté primární společnosti na socialistickou společnost a její význam pro mladého člověka.

5. Koncentrace výchovných intencí na společnost a školní systém jako celek, z čehož vyplývá i interdisciplinární přístup k problémům mládeže a výchovy.

Marxistická sociologie výchovy považuje především za podstatné umožnit plný duševní a tělesný rozvoj nejširšímu okruhu lidí a ne pouze privilegované vrstvě, respektive třídě, přičemž tento rozvoj musí sloužit dobru celé společnosti.

Počátky revoluční koncepce sociologie výchovy orientované na socialistickou společnost nacházíme již v díle K. Marxe, především pokud jde o otázky organizace školství. Vzdělání je podle Marxe úzce spjato se strukturou a stavem ekonomického systému dané společnosti. V Komunistickém manifestu říká, že buržoazní ideje jsou především produktem kapitalistických výrobních a vlastnických vztahů.

V důsledku toho vidí Marx možnost rozšíření a prohloubení vzdělání pro všechny především revoluční přeměnou vlastnických vztahů. Marx již v r. 1848 geniálně uplatňuje požadavek veřejné a bezplatné výchovy všech dětí a mládeže. Možnosti svobodného a univerzálního vzdělávání spojuje Marx s dalším vývojem společnosti, především průmyslové výroby. „V té míře, jak se průmysl vyvíjí, bude tvorba skutečného bohatství závislá na pracovním čase a množství použité práce... což... bude mnohem více závislé na všeobecném stavu poznání a pokroku technologie, jako i uplatnění vědy na produkci...“ Když vývoj techniky postupně vytvoří materiální bázi společnosti, bude možné tuto bázi charakterizovat jako „... možnost univer-

zálního rozvoje individua“.¹⁶ Marx důsledně aplikuje kritiku třídního principu v otázkách výchovy v kapitalistické společnosti. V *Manifestu* říká: „Tak, jako zánik třídního vlastnictví se jeví měšťákovi jako zánik výroby samé, tak i zánik třídního (podtrhl T. P.) vzdělání je mu zánikem vzdělání vůbec.“¹⁷ Marx dále velmi jednoznačně ukazuje, jak je výchova určována společností. „Komunisté si nevmýšlí vliv společnosti na výchovu, pouze mění charakter výchovy, zbavují ji vlivu vládnoucí třídy.“¹⁸ Když Marx píše ve svých *Tezích o Feuerbachovi* v r. 1845, tedy ještě předtím, než *Manifest Komunistické strany* užíval světlo světa, že „Filosofové pouze svět různě vykládali, jde však o to, změnit ho“, má na mysli i výchovu jako součást úsilí o změnu světa. To nejlépe dokumentují některé části jeho *Kapitálu*²⁰ i pozoruhodná místa v jeho *Občanské válce ve Francii* v r. 1871, kde poukazuje na úsilí Komuny „... nahradit páterské ohlu-pování osvětou učitele“.²¹

Marxovy myšlenky o výchově a vzdělávání poprvé uvádí do života v socialistickém státě V. I. Lenin. V jeho *Návrhu Programu KS(b)* na úseku školství si všímáme úkolu „... dokončit proměnu školy, která začala Říjnovou revolucí v r. 1917 z nástroje třídního panství na nástroj zničení tohoto panství“.²² Škola se musí stát podle Lenina „... nástrojem diktatury proletariátu, tj. nejen hlasatelkou komunistických zásad ve všeobecnosti, ale i hlasatelkou ideového, organizačního, výchovného vlivu proletariátu na poloproletářské a neproletářské vrstvy pracujících mas v zájmu potlačení odporu vykořisťovatelů a uskutečnění komunistického zřízení“.²³ Lenin důsledně aplikuje principy vedoucí úlohy dělnické třídy jako nejpokrokovější společenské třídy i ve výchově. Je to její ideologie, její organizační a mocenský vliv na výchovu, které se realizují ve výchovných cílech socialistického státu v organizaci a řízení školství, v přípravě učitelů a vychovatelů.

Marxovy a Leninovy myšlenky se sna-

¹⁶ Marx, K.: *Grundrisse der Kritik politischen Ökonomie*. Berlin 1953, s. 438 a 440.

¹⁷ Marx, K. — Engels, B.: *Manifest Komunistické strany*. Praha 1962, s. 65.

¹⁸ Tamtéž, s. 69.

¹⁹ Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané spisy*, sv. II. Praha 1950, s. 423.

²⁰ Marx, K.: *Kapitál*. Díl I. Bratislava 1955, s. 512–534 (kapitola *Továrenské zákonodárství. Ustanovení o ochraně zdraví a o výchově*).

²¹ Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané spisy*, sv. I. Praha 1950, s. 547.

²² Lenin, V. I.: *Spisy* 29. Bratislava 1954, s. 111.

²³ Tamtéž, s. 111.

žili ve dvacátých letech rozpracovávat marxisticky orientovaní sociologové na Západě (Kawerau, Müller-Lyer, Vearting, Simsen aj.), ale důsledně marxistických prací z oblasti sociologie výchovy je jen velmi málo. Marxistická sociologie výchovy nachází příznivější podmínky pro svůj rozvoj vlastně až po druhé světové válce. Její vývoj se, rovněž jako i vývoj všeobecné sociologie, u nás později komplikuje. Největších úspěchů dosahuje v Polsku (např. Kloskowska, Lutyński, Kwilecki, Kowalski), zejména v oblasti vysokých škol (Nowak, Szczepański).²⁴ V současném období se úspěšně rozvíjí marxistická sociologie výchovy i v Maďarsku, Bulharsku a NDR (např. práce Ústředního institutu pro výzkum mládeže v Lipsku).²⁵ V SSSR je to I. S. Kon, který podrobil pronikavé analýze proces přetváření člověka v osobnost.²⁶ Zvláštní pozornost věnuje přitom vývojovým stádiím člověka, socializačním mechanismům, přičemž se dotýká i otázek generačních, hodnotových orientací, ideálů a vzorů mládeže, hledání smyslu života, tedy otázek, bez řešení kterých si těžko můžeme představit úspěšné výchovné působení.

Sovětská sociologie výchovy a mládeže velmi svědomitě a v hojném počtu poskytuje informace, které ve vztahu k pedagogice znamenají především :

a) pohled na současnou situaci jako na výsledek vzájemné interakce sovětské společnosti, reprezentované především výchovným působením, a sovětské mládeže;²⁷

b) zasvěcený sociologický pohled na otázky výchovy sovětské mládeže a výchovných snažení na základě početných empirických cílů.²⁹

c) bezprostřední přínos při stanovování výchovných cílů.²⁹

Obrovský rozmach sociologie výchovy v SSSR, který ve své šíři a bohatství na tomto místě není možné popsat, je sou-

časně znakem společenské objednávky v této oblasti.

Naše chápání předmětu marxistické sociologie výchovy výrazně odlišuje tuto sociologickou disciplínu od disciplín buržoazních po kvalitativní stránce.

Vznik hraničních disciplín, jakými jsou sociologie výchovy, popř. sociologie mládeže, byl vyvolán především vzrůstajícím významem mládeže v současné společnosti. Ukázalo se, že statické pojetí vědních disciplín, které úzkostlivě dbaly o svou „samostatnost“ a snažily se, aby nepřekročily rámec svého striktně a jednoznačně definovaného předmětu, svým zájmem způsobily, že tyto disciplíny nemohly odpovídat na některé naléhavé otázky týkající se místa mládeže ve společnosti v celé šíři a hloubce. O mladého člověka, žijícího ve společnosti, se zajímá nakonec pedagogika a sociologie. Zatímco pedagogika sleduje, jak se jednotlivec stává člověkem, přičemž usiluje aktivně k tomuto procesu bezprostředně přispívat, sociologie sleduje proces „zspolečnění“ jednotlivce, analyzující podmínky života společnosti, ve kterých tento proces probíhá. Z uvedeného vyplývá i vztah obou vědních disciplín. Především nemůžeme mluvit o exkluzivním vztahu vyloučení druhého. Jak sociologie, tak i pedagogika představují autonomní vědní disciplíny a ve vztahu k sobě navzájem nemůže žádná z nich vystupovat jako nadřazená. Obě vědní disciplíny představují v konečném důsledku pohled na tutéž skutečnost, i když z různých stran.

Vztah sociologie výchovy má své kořeny v zájmech sociologie na výchově a pedagogiky na společnosti. Zatímco sociologie zabezpečuje a poskytuje pro výchovu poznatky z oblasti sociálního života, pedagogika může chápat společnost jako prostor, ve kterém může výchovu konkrétně

²⁴ Markiewicz, W.: *Socjologia Polska*. Studia Sociologiczne 1970, č. 1, s. 5–39.

²⁵ Podrobněji o rozvoji sociologie mládeže pojednává sborník *Sociológia mládeže v socialistických krajinách*. Bratislava 1970 (studijní materiál Sociálistické akademie Slovenska).

²⁶ Kon, I. S.: *Sociologie osobnosti*. Praha, Orbis 1971.

²⁷ Např. Grušin, B. — Čikin, V.: *Ispověď pokolení*. Moskva, Molodaja Gvardija 1962. Ikonnikova, S. N. — Lissovskij, V. T.: *Molodož o sebe i svoich sverstnikach*. Leningrad, Lenizdat 1969. Členov, M. A.: *Polovaja perepis moskovskogo studénčestva i jejo obščestvennoje značenie*. Moskva 1969. Grušin,

B.: *Svobodnoje vremja*. Moskva, Mysl 1967 aj.

²⁸ Např. Subkin: *Molodož vstupajet v žizn*. Voprosy filosofii, 1965, č. 5. *Rabota partijnych organizacij po povyšenu roli Komsomola v vospitanii molodoži*. Moskva, Nauka 1967. Kisselova, A. A.: *K voprosu o motivach povyšeniya obščestvovatel'nogo urovnja molodogo rabočego*. Leningrad 1967 aj.

²⁹ Např. Taželnikov, E. M.: *Lenin o molodoži*. Voprosy filosofii, 1970, č. 1. Lissovskij, V. T.: *Ziznennye plany molodoži*. Leningrad 1968. *Ziznennye plany molodoži*. Sverdlovsk 1966. Titma, M. Ch.: *Cennosti ulijajuščeje na vybor profesii*. Voprosy filosofii, 1969, č. 4 aj.

realizovat. Chápeme-li marxistickou pedagogiku jako vědu o komunistické výchově a výchovnou činnost jako „... řízení procesu formování člověka vzhledem k dosahování jeho společensky žádoucích výsledků“,³⁰ nemůžeme zavírat oči před tím, že výchova obsahuje sociologický moment a společnost pedagogický moment. To, že výchova, a to jakákoliv, má ve své podstatě společenský charakter, umožňuje specificky sociologické poznávání výchovy. To je základ, na kterém se dnes konstituuje marxistická sociologie výchovy. K. Galla v této souvislosti říká, že „poznávání skutečností, kterými se zabývají pedagogické vědy, ukázalo, že tyto skutečnosti jsou společenské povahy“.³¹ Sociologie výchovy přitom však zůstává disciplínou sociologie, ne pedagogiky, právě tak, jako se rozvíjí relativně samostatné studium společnosti v pedagogickém smyslu, které je a vždy zůstane pedagogickou disciplínou (sociální pedagogika).

V praxi se často setkáváme s protichůdnými otázkami ve vztahu sociologie a pedagogiky. Jednou se setkáme s tezí o sociologickém určení výchovy, jindy zase s tezí o pedagogickém určení společnosti. Právě v důsledku takového rozporného chápání vztahu pedagogiky a sociologie dochází k nesprávnému chápání, popř. k přeceňování výchovy (pedagogismus), anebo výzkumu společnosti (sociologismus).

Další problém vztahu pedagogiky a sociologie obsahuje otázku výchovných cílů. Výchovné cíle nemůže pedagogika stanovovat sama. Zde musí kromě filosofie, historie a ekonomiky pomoci i sociologie. „Cíl výchovy je kategorií širší, sociální, tj. ekonomickou, politickou, kulturní i mravní, a nejen pedagogickou“.³² Při komplexnosti požadavků, které klade společnost na školu jako na nejzodpovědnějšího představitele výchovy, se škola lehce může ocitnout v pozici „plachetnice na rozbouřeném moři“. V důsledku nedostatečného „navi-

gačního“ plánu (cílů výchovy) a nepřiměřeného zřetele na „povětrnostní podmínky“ (společenská situace) ji může každý víchř obrátit, ba i vyhodit. A naopak, sociologie nemůže přehlížet při dynamickém pojetí společnosti vliv, který se realizuje ve společnosti prostřednictvím institucionálního výchovného působení, a to ať již jde o společenské postoje, normy, hodnocení, názory, ideály, vzory chování apod., anebo o lidské konání samé.

Ze vzájemného působení a spolupráce sociologie a pedagogiky se dozvídáme i to, jaká je vazba mezi ideologií výchovy, existující strukturou třídní společnosti a způsobem jejího života, jak se to odráží ve výchovné praxi. Cílem marxistické sociologie výchovy není „akademická“ výchova, odtržená od analýz konkrétních sociálně historických podmínek života mládeže a společnosti. E. M. Taželnikov v této souvislosti upozorňuje, že již Leninovi bylo „... organicky cizí zkoumání mládeže jako čehosi abstraktního, izolovaného od sociální situace, od třídních bojů“.³³ Podle Lenina není a nemůže být „mládež vůbec“, ale je pouze mladá generace dané společnosti, daných tříd a sociálních skupin...³⁴ Národním příkladem takového pronikavé analýzy je Leninova stať *Úkoly revoluční mládeže*,³⁵ ve které ukazuje na příkladech diferencovaného přístupu k jednotlivým skupinám studentů na odraz třídních zájmů a politických skupin celé společnosti.

Sociologie jako společenská věda si všímá především několika specializovaných oblastí našeho života. Jsou to tyto úseky sociologie:

1. společenské instituce (sem zařazujeme i sociologii výchovy, sociologii školy),

2. úseky, které zkoumají různé typy lidských pospolitostí (z hlediska našich potřeb bude nás zajímat zvláště výzkum malých skupin, společenských vrstev, profesionálních kategorií a zvláště výzkum mládeže),

³⁰ Kozel, F.: *K materialistickému pojetí výchovy*. Praha 1966, s. 71.

³¹ Galla, K.: *Pedagogika a sociologie*. Pedagogika, 1967, č. 3, s. 332.

³² Galla, K.: *Pedagogika a sociologie*. Pedagogika, 1967, č. 3, s. 338.

³³ Taželnikov, E. M.: *Lenin i moložož*. Voprosy filosofii, 1970, č. 1, s. 13.

³⁴ Lenin, V. I.: *O mládeži*. Bratislava 1955, s. 97—111.

³⁵ Lenin v této souvislosti píše: „... studentstvo je nejživěji reagující částí inteligence a inteligence se právě proto nazývá inteligencí, protože nejvše-

doměleji, nejrozhodněji a nejpřesněji odráží a vyjadřuje vývoj třídních zájmů a politických skupin v celé společnosti. Studentstvo by nebylo tím, čím je, kdyby jeho politické seskupení neodpovídalo politickému seskupení celé společnosti, „odpovídalo“ ne ve smyslu úplné proporcionálnosti studentských skupin a skupin společnosti podle jejich síly a počtu, ale v tom smyslu, že ve studentstvu nevyhnutelně a neodvratně existují ty skupiny, které existují i ve společnosti.“ (Lenin, V. I.: *Úkoly revoluční mládeže*, List I. Lenin, V. I.: *O mládeži*. Bratislava 1955, s. 98 a 99.)

3. speciální zkoumání společenských procesů (ze kterých nás bude zajímat především proces socializace, vznik subkultury mládeže, hodnotových orientací, hodnotových a politických postojů mládeže apod.).

V pravém slova smyslu sociologických publikací o mládeži, ať již jde o sociologii výchovy, anebo o sociologii mládeže, je neobyčejně málo, zvláště jestliže porovnáme tyto dvě disciplíny s ostatními společenskovedními disciplínami. Mládeži se skutečně doposud některé disciplíny věnují více než sociologie. Ať je to pedagogika, některé hraniční disciplíny (sociální pedagogika, pedagogická psychologie, sociální psychologie), vývojová psychologie, antropologie, medicína (např. pediatrie, dorostové a sociální lékařství) apod., postihují problémy mládeže neporovnatelně dále a důkladněji než sociologie. Příčinu vidíme v tom, že mladost je neporovnatelně těžší vystihnout sociologicky než např. biologicky, psychologicky, popř. pedagogicky apod. Mnozí významní sociologové ještě dnes tvrdí, že mladost např. není možné vystihovat příslušnou společenskou rolí. Je možné se však oprávněně domnívat, že i kdyby mládež nebyla specifickým útvarem společnosti, jednání mladého člověka bude vždy spouštěno tím, co nazýváme mladostí a co se určitě projevuje nejen duševně a tělesně, ale nutně i společensky. A právě zde je třeba hledat sociologické aspekty lidské mladosti, se všemi důsledky pro výchovu.

Když přistoupíme na existenci sociologických aspektů mladosti, budeme se v sociologii zajímat především o dva okruhy problémů:

1. jak se mladí lidé chovají ve společenských podmínkách a institucích naší socialistické společnosti,

2. jak se chovají společenské instituce a jak ovlivňují zařazování mladých lidí do společnosti.

V obou uvedených případech se setkáme s významným překrýváním sociologie výchovy a mládeže.

Sociologie výchovy představuje speciální sociologickou disciplínu. Zatímco sociologie sleduje ucelené oblasti společenských jevů, výstavbu jejich teorie, pojmového systému jako věda, která je součástí věd o společnosti, sociologie výchovy jako speciální sociologická disciplína je součástí

zároveň i věd o výchově, sledujíc jednotlivé specifické sociální jevy (výchova). Lze říci, že do určité míry v tomto smyslu zkoumá sociologie výchovy mládež jako objekt i jako subjekt výchovy. Úkolem sociologie výchovy jako speciální sociologické disciplíny bude poznávat ty souvislosti, které můžeme abstrahovat v předmětu společenskovedního výzkumu komplexu věd o výchově a vzdělávání jako *sociogenní* svým smyslem, hodnotou anebo alespoň posláním. Výsledky výzkumů sociologie výchovy mluví tedy o sociálním charakteru jevů výchovy, které mohou být využity jako poznatky rozvíjející a korespondující s příslušnou speciální pedagogickou disciplínou, resp. s pedagogikou všeobecnou.

Sociologii výchovy nelze definovat pomocí věkového ohraničení. Výchovu dnes již nerozumíme pouze přípravu mladého člověka pro budoucí život. Výchova nekončí ani opuštěním střední, ba dokonce ani vysoké školy. Proto sociologii výchovy nelze dávat do souvislosti pouze s mládeží, i když mládež tvoří doposud těžiště její pozornosti.

Sociologie výchovy, identifikujíc sociální pozadí mládeže, zvláště ve výchovných zařízeních, umožňuje pedagogice a pedagogům zkvalitňovat přenos kulturních hodnot na mladou generaci.

Sociologie výchovy pomáhá zpracovávat i kritéria úspěšného začleňování mládeže do společnosti, do společenského života a praxe. Toto začleňování neovlivňují pouze výchovné faktory, sociologie výchovy je však zobecňuje jako předmět své pozornosti při jiných faktorech.

Pro rozvoj pedagogiky i sociologie je velmi důležité, abychom mohli zkoumat mládež jednou z hlediska pozice subjektu, jednou z hlediska určujícího, jindy z hlediska určovaného. Sociologie výchovy se bude tedy zabývat jednak otázkami společenských záměrů vůči mládeži, které se integrují v procese výchovy, jako určujícími faktory a vychovávaná mládež bude v tomto smyslu vystupovat jako objekt výzkumu, jako bezprostřední danost objektu poznání. Přitom „předmět“ výchovy — mládež — nikdy nelze chápat jako pasivně se přizpůsobující objekt. Zvláště v socialistické společnosti působí mládež nejen jako spoluúčastník vlastní výchovy, ale především jako relativně samostatný subjekt

společnosti, který si uvědomuje sám sebe, ovlivňuje svým způsobem vývoj společnosti a svým významem přesahuje rámec školy, což nalézá svůj výraz ve vlivu mládeže na různé oblasti společenského života, zvláště na ekonomiku (např. výroba pro mládež), kulturu (umění, móda, literatura, architektura, celá subkultura mládeže apod.), společenské prostředí apod. Sociologie výchovy se bude zabývat i těmito otázkami, neboť „... právě mládeži patří skutečná úloha vybudovat komunistickou společnost“.³⁶ Takovýto přístup k naší problematice představuje konkrétní marxistický přístup ke kategorii mládeže v rovině dialektického subjekt-objektového vztahu. Takto chápal výchovu i mládež i V. I. Lenin, jako objekt i subjekt společenských vztahů, jak to vyplývá z jeho článků *Úkoly revoluční mládeže*.³⁷

Резюме

Паник Т.: К вопросам направленности социологии воспитания

В интересах постоянного улучшения качества коммунистического воспитания на современном этапе строительства социалистического общества мы должны стремиться использовать также результаты молодых смежных научных дисциплин, какими являются социология воспитания и молодежи, которые должны помочь марксистской педагогике при воспитании человека для жизни в нашем обществе.

При помощи критики результатов работ немарксистской социологии воспитания, анализа ее исторического развития, а также попытки дать точное определение предмету марксистской социологии воспитания в отношении к педагогике возможно отразить проблематику социологии воспитания во всей связи.

Характерные различия во взглядах на рамки соотношений социологии воспитания позволяют нам отличать по сути дела три стадии развития социологического воспитания. Это культурно-критическое направление в социологии воспитания, которое одновременно является в историческом отношении самым древним; дальше это функционализм, самый важный из современных немарксистских направлений в социологии воспитания и, наконец, высшая стадия в развитии этой научной дисциплины — марксистская социология воспитания.

Марксистская социология воспитания конституируется на основе соотношений социологии и воспитания. Статическое понимание обеих дисциплин, щепетильно заботящихся о своей «самостоятельности», преодолеваются марксистским подходом к проблематике молодого человека, в котором нет места для того

чтобы ставить одну дисциплину выше другой. Отношение социологии и воспитания уходит своими корнями в заинтересованность социологии в воспитании и педагогики в обществе. Между тем как социология обеспечивает для воспитания сведения из области социальной жизни, педагогика понимает общество как пространство, в котором она может реализовать воспитание. Таким образом воспитание содержит социологический и социология и общество содержат педагогический момент. Общественный характер воспитания дает возможность изучать его в специфическом социологическом отношении.

Марксистская социология воспитания отрицает положение о социологическом определении воспитания, равно как и о педагогическом определении общества.

Социология воспитания представляет собой специальную социологическую дисциплину. Но между тем как социология следит за полными сферами общественных явлений, строением их теорий, понятийной системы, как наука, являющаяся составной частью наук об обществе, социология воспитания, как специальная социологическая дисциплина, одновременно является составной частью также наук о воспитании, следя за отдельными специфическими социальными явлениями (воспитание). Задачей социологии воспитания будет познавать те связи, которые в предмете общественнонаучного исследования наук о воспитании и образовании можно абстрагировать как социогенные по их смыслу, значению или хотя бы назначению.

Поскольку дело касается молодежи, то марксистская социология воспитания изучает ее как объект и субъект воспитания. Такой подход к нашей проблематике представляет конкретный марксистский подход к категориям молодежи, в уровне диалектического субъектно-объектного отношения. Таким именно образом — как объект и субъект общественных отношений — понимал воспитание молодежи и В. И. Ленин.

Summary

Pánik T.: Sociology of Education: Comments on the Issues of Its Orientation

With a view to continuously improving the quality of communist education in the present stage of building up the socialist community, we must strive to apply the results of young marginal scientific disciplines, such as e. g. the sociology of education and youth; these must help Marxist pedagogy in educating man for the life in our society.

In criticizing the results of the non-Marxist sociology of education, in analysing its historical development, as well as in attempting to define the subject of the Marxist sociology of education in relation to pedagogy, it is possible to grasp the problems of the sociology of education in their whole context.

³⁷ Lenin, V. I.: *Spisy* 7. Bratislava 1957, s. 34—46.

³⁶ Lenin, V. I.: *O mládeži*, Bratislava 1955, s. 237.

The characteristic differences in the views of the reference frame of the sociology of education enable us to differentiate, in substance, three developmental stages of the sociology of education: 1. the cultural-critical trend in the sociology of education — this is simultaneously the historically oldest one, 2. functionalism, the most significant of the contemporary non-Marxist trends in the sociology of education, and 3. the highest stage in the development of this scientific discipline, i. e. the Marxist sociology of education.

Marxist sociology of education is constituted on the basis of mutual relations between sociology and education. The static conception of both these disciplines, anxiously caring about their "independence", is outdone by the Marxist approach to the problems of the young which excluded the possibility of placing one discipline before the other. The relation of sociology and education has its roots in the interest of sociology in education and in the interest of pedagogy in society. While sociology secures the findings from the area of social life for education, pedagogy conceives society as a space in which education can be realized. Thus education contains a sociological moment, while sociology and society contain a pedagogical one. The social character of education also renders possible its specific sociological research.

Marxist sociology of education rejects the thesis of the sociological determination of education as well as of the pedagogical determination of society.

Sociology of education represents a special sociological discipline. Whereas sociology studies whole areas of social phenomena and endeavours to build up their theory — the conceptual system — as a science forming a part of the sciences of society, the sociology of education as a specific sociological discipline is simultaneously a part of the sciences of education, studying individual specific social phenomena (education). Sociology of education will be concerned with grasping the connections that may be abstracted in the subject of social-scientific research into the sciences of education and culture as sociogenous in their sense, value, or at least in their mission.

As regards youth, Marxist sociology of education studies it as both an object and a subject of education. Such an approach to the problems referred to above represents the concrete Marxist approach to the categories of youth on the level of the dialectical subject-object relation. Also V. I. Lenin conceived the education of youth in this way — as an object and a subject of social relations.

Nejobtížnějším problémem dnešních institucí² je (a bude) nepřetržitá adaptace na jejich stále komplexnější a dynamičtější prostředí. Popov [49] právem nazývá devatenácté století stoletím výroby a dvacáté století stoletím řízení. Současné vysoce dynamické období vědeckotechnické revoluce můžeme směle nazvat obdobím inovační exploze. Frekvence inovačních procesů i jejich stupeň a rozsah se vlivem vědeckotechnické revoluce značně zvýšila a neustále zvyšuje.³ Problémy spojené s uskutečňováním funkčních inovačních změn⁴ institucí všech typů představují v současné době jeden z největších celosvětových problémů teorie i praxe organizace a řízení. Je přitom paradoxem, že procesy inovačních změn institucí jsou jedním z nejméně

vyvinutých aspektů teorie organizace institucí. V současné době stále ještě nedovedeme přesně určit charakteristické rysy tvořivé inovativní instituce ani závislost procesů inovací v institucích na jejich charakteristických faktorech.

Za socialismu mají instituce všech typů mnohem větší možnosti k inovaci (vědeckotechnické i sociální) než instituce kapitalistické.⁵ Státně monopolistický kapitalismus bude totiž podporovat vědeckotechnický pokrok jen tak, jak to odpovídá zájmům monopolů a vládnoucí třídy; to značně brzdí vědeckotechnický pokrok. Tento vědeckotechnický pokrok, který v kapitalismu nevede ani nemůže vést k řešení základních sociálních problémů (široké možnosti sociálního pokroku a roz-

¹ Výraz „organizační jednotka“ jsme převzali z polské odborné literatury (viz např. Kowalewski [26]). Rozumíme jím vertikálně i horizontálně vícenásobně diferencované organizační subsystémy (skládající se z několika útvarů či pracovních skupin).

Výrazem „inovativnost“ organizační jednotky rozumíme její schopnost vytvářet a realizovat inovace a přizpůsobovat se jim; projevuje se v charakteru, množství, rychlosti, zrychlení a způsobu uskutečňování inovací.

² Výrazem „instituce“ rozumíme sociotechnický systém skládající se z lidí a prostředků, které používají [23], systém zorganizovaný za účelem dosažení určitého cíle. Při následující analýze a popisu vlivu strukturálních organizačních faktorů organizačních jednotek na jejich inovativnost vycházeli jsme z analýzy procesů fungování a změn organizačních jednotek institucí průmyslového typu.

³ „Vědeckotechnická revoluce je svou podstatou univerzální, stálou přeměnou všech výrobních sil společnosti a lidského života, celé jejich struktury; představuje tedy hluboký revoluční sociální proces, jenž mění celé postavení člověka ve výrobě a všechny podmínky společenských vztahů, zasahuje strukturu a povahu práce, úroveň kvalifikace, rozsah a formy vzdělání, profil života a potřeb, šíří a intenzitu lidských kontaktů, charakter životního prostředí, vztah člověka a přírody, zákonitosti a formy historického vývoje, postavení individua ve společnosti, způsob řízení i metody myšlení.“ [52 : 310–311]

⁴ „Podstatnou součástí vědeckotechnické revoluce se staly revoluční převraty ve způsobech řízení a ovládnutí výrobních i nevýrobních technologických procesů.“ [28 : 48]

⁵ Polští autoři navrhuji pojmenovat teorii změn a inovací „inovatikou“. Pietrasinski [48] ji definuje jako „interdisciplinární vědu o inovaci, jejíž úlohou je zkoumání inovační činnosti člověka v zájmu dosažení optimalizace jeho činnosti“.

⁶ Thompson [61] dokonce tvrdí, že v mnohých kapitalistických institucích se nebudou realizovat žádná podstatnější inovace, nebude-li instituce v krizové situaci. Tehdy si totiž všichni zaměst-

nanci uvědomují, že svým odporem k navrhované inovaci vlastně ohrožují efektivní fungování instituce, a tedy i určitý stupeň uspokojování svých potřeb a další výhody vyplývající z tohoto efektivního fungování. V takové situaci se rozdíly mezi osobními a institucionálními cíli zmenšují.

V teorii inovací kapitalistických institucí existují značné mezery a nedůslednosti. Výzkumní pracovníci zabývající se inovačními procesy se například nemohou shodnout v tom, zda více inovují monopoly či jednotlivé vzájemně si konkurující instituce. Wilson [63] uvádí, že počet monopolů, které inovují, je zhruba stejný jako těch, které neinovují. V průmyslových odvětvích, kde existují vztahy volné konkurence, které nejsou ovládané jediným monopolem, je zhruba stejný počet podniků s vysokým stupněm a frekvencí inovací (např. elektrotechnický průmysl) a s nízkým stupněm a frekvencí inovací (např. textilní průmysl) [63].

Podle názoru Cartera a Williamse [3] „neexistuje žádná obecná dynamická souvislost mezi velikostí instituce, její organizací a možností technického progressu. Tato možnost existuje u všech velikostí a forem organizace; každá má svoji specifickou rovnováhu výhod a nevýhod, její výsledná podoba závisí mimo jiné na časových okolnostech a charakteru odvětví.... nedá se tvrdit, že možnost technického progressu se v praxi objevuje víc u jednoho typu institucí než u jiného“.

Podle Mansfielda [36] zase v určitých průmyslových odvětvích existuje přímá závislost mezi velikostí instituce, ekonomickou výhodností inovace a frekvencí inovace. Ve stejných odvětvích byla však zjištěna bezvýznamná korelace mezi inovací a rychlostí růstu instituce, jejím ziskem, trendem zisku či věkem řídících pracovníků. Přitom mezi jednotlivými institucemi stejného průmyslového odvětví (které mají relativně stejné podmínky a prostředí) též existují velké rozdíly [11]. Závislost inovací na efektivnosti podnikání také nebyla zjištěna [36]. V době extrémně zvýšené či snížené efektivnosti podnikání (z makroekonomického národohospodářského hlediska) frekvence inovací ve zvýšené míře ani nerostla, ani neklesala.

voje, které vědeckotechnický pokrok vytváří v období vědeckotechnické revoluce, jsou v kapitalismu značně omezené), je neadekvátními výrobními a vlastnickými vztahy silně omezován.

Procesy i výsledky realizace vědeckotechnického pokroku jsou v různých sociálně ekonomických systémech různé. Vědeckotechnická revoluce si zachovává v socialismu i kapitalismu svoji podstatu i hlavní směry, probíhá však zároveň ve dvou různých základních formách — socialistické a kapitalistické [38]. Procesy realizace vědeckotechnického pokroku, které se v kapitalismu vyznačují neplánovitostí, živelností a separací od sociálního pokroku a rozvoje, řídí v socialistických zemích vědecky a plánovitě nejvyšší stranické a státní orgány za aktivní podpory a iniciativní účasti všech občanů. Prostřednictvím nástrojů řízení se pak dílčí síly rozvoje sladují, integrují a podřizují cílům a zájmům celé socialistické společnosti. Cílem tohoto celospolečenského plánování a řízení je dosáhnout a zabezpečit nejvyšší efektivnost, racionálnost a optimálnost směřující k všestrannému společenskému blahobytu a rozvoji každého člena socialistické společnosti i samotné společnosti jako celku.

V socialistických institucích v porovnání s kapitalistickými institucemi nedochází k tak častým změnám institucionálních cílů a funkcí [20]; pracovníci socialistických institucí mají proto mnohem větší možnosti k seberealizaci v zdokonalování dlouhodobě platných základních funkcí činnosti těchto institucí a v zlepšování své práce (a k tomu potřebných vědomostí a schopností).⁶

Tento velký potencionální prostor a široké možnosti nejsou vždy a všude dostatečně využívány. Organizační strnulost, nepohyblivost a malá přizpůsobivost změnám vnějšího prostředí (tj. snížená inovativnost,

adaptabilita a flexibilita) patří v socialistických institucích mezi nejzávažnější překážky úspěšné činnosti [21], [27].

U nás dosud nemáme přesné údaje o inovativnosti našich institucí. Avšak i my máme určité problémy s realizací inovačních racionalizačních [33] změn.⁷ Citujeme ze *Zásad rozvoje komplexní socialistické racionalizace v ČSSR* (schválené Usnesením vlády č. 215 ze dne 3. 6. 1971): „... mnoho známe a jsme schopni mnoho vymyslet, avšak naše realizační schopnost je malá“.⁸

Burns a Stalker [2] rozdělili instituce do dvou základních typů podle rozdílů v relativní rychlosti uskutečňování inovací a přizpůsobování se jim.⁹

Statický, relativně stálý a neměnný typ instituce, připomínající svým fungováním mechanismus, nazvali *mechanickým*; dynamický, relativně značně inovující typ instituce, připomínající svým fungováním organismus, nazvali *organickým*. Oba typy můžeme považovat za představitele krajních, hraničních bodů kontinua inovativnosti institucí. Skutečné instituce jsou jen „relativně mechanické“ nebo „relativně organické“, žádná přesně neodpovídá uvedeným typům.

*Ideální, absolutní typ organizace (struktury a procesů) instituce, který by byl optimální pro všechna prostředí a všechny technologie*¹⁰ (bez uvažování jiných proměnných), *neexistuje*. Každý typ je optimální jen pro určité prostředí a pro určitou technologii. Optimální typ organizační struktury a procesů pro instituci (její subsystém) s relativně stabilní technologií, která je situována v relativně statickém prostředí, se bude podobat mechanickému typu. Optimální typ organizační struktury a procesů pro instituci (její subsystém) s relativně rychle se vyvíjející a měnící technologií, která je situována v dynamickém a komplexním prostředí,¹¹ se bude podobat organickému typu. Vzhledem ke

⁶ Viz [20], [50], [32], [35].

⁷ Každou čilevědomou inovační změnu sociálně psychologického nebo technicko-ekonomického subsystému instituce, která je změnou rozvojovou [66], pozitivní a progresivní [62], tj. která přispívá k účinnosti, zdraví, rozvoji a růstu instituce, můžeme nazvat racionalizační změnou.

⁸ V rámci výzkumného programu UNESCO, jehož metodickým vedením byla pověřena IAM (International Academy of Management) [15] se zjistilo, že těžištěm rozhodovacího procesu socialistického vedoucího pracovníka byla tvorba alternativních řešení („tvorivá inovační imaginace“).

Pouze malá část řešení byla však realizována. Vedoucí řídící pracovníci neměli před uplatněním

reformem týkajících se zdokonalení řízení národního hospodářství dostatečný prostor a pravomoc pro závažnější rozhodnutí a nadměrná tvorba alternativ se proto stala určitou kompenzací poslední, realizační fáze procesu řešení problému a rozhodování.

⁹ Srovnaj se statickým a dynamickým typem Hageho a Alkena [11].

¹⁰ Výraz „technologie“ zde používáme v širším slova smyslu. Rozumíme tím všechny metody založené na vědeckých poznatcích, postupy a strategické použité v procesu změny institucionálních vstupů na institucionální výstupy.

¹¹ Většina institucí je citlivější (a lépe se přizpůsobuje) na změny svého prostředí (vnější změny) než na nutnost uskutečňování vnitřních změn.

stále se zvyšující dynamičnosti a komplexnosti prostředí institucí a používané technologie můžeme předpokládat, že stále více institucí se bude podobat organickému, inovativnímu typu¹² a že problémy spojené s uskutečňováním inovačních změn v institucích se v blízké budoucnosti ještě zvýrazní.

Je zřejmé, že instituce (jejich subsystémy) nebudou schopny zvyšovat svoji inovativnost, aniž by změnily své další, inovativnost ovlivňující faktory. Má-li být vedení instituce (jejího subsystému) schopné zajistit její optimální fungování v podmínkách neustálého zvyšování frekvence, stupně a rozsahu změn, jímž se instituce musí přizpůsobovat (a jež sama aktivně vytváří a ovlivňuje), má-li být schopné zvýšit její inovativnost, musí dokázat změnit ostatní její faktory strukturně a procesuálně ovlivňující inovativnost. Vzhledem k tomu, že požadavky na optimální inovativnost, jakož i na organizační strukturu a procesy jednotlivých organizačních jednotek se budou značně lišit¹³ (vnitřní i vnější prostředí, s nímž jsou jednotlivé organizační jednotky v interakci, bude projevovat kvantitativně i kvalitativně odlišné znaky dynamičnosti, komplexnosti, určitosti atd.), nezvolili jsme za objekt zkoumání závislosti inovativnosti na strukturních organizačních faktorech celou instituci, ale jen její jednotlivé organizační jednotky.

Inovativnost organizačních jednotek bude ovlivňovat jejich organizační struktura i organizační procesy.¹⁴ Při sociologické analýze a popisu složitějších sociálních systémů začínáme vždy analýzou a popisem jejich struktury [22]. Před komplexním sociologickým a komplexním systémovým zpracováním problematiky inovačních změn sociotechnických systémů organizačních jednotek si proto v první řadě

musíme ujasnit vliv strukturních faktorů organizačních jednotek na jejich inovativnost.¹⁵

Organizační struktura a procesy organizačních jednotek budou působit na inovativnost těchto jednotek souhrnně. Při analýze vlivů každého jednotlivého strukturního organizačního faktoru je však třeba situaci zjednodušit a izolovat ho od ostatních faktorů. *Vliv každého faktoru se pak bude projevovat ve formě tendence působící kladně nebo záporně na inovativnost dané organizační jednotky – bude zvyšovat nebo snižovat pravděpodobnost vytvoření, navržení a realizace inovace.*

Vytváření, navrhování a realizace inovace v organizační jednotce jsou ovlivňovány množstvím institucionálních proměnných. Zde budeme analyzovat vliv pěti základních strukturních organizačních faktorů na inovativnost organizačních jednotek.¹⁶ Jde o tyto faktory:

1. *specializace* – míra přidělení jednotlivých činností v instituci specializovaným funkcím¹⁷ (dělba práce);

2. *standardizace* – míra definovanosti jednotlivých činností přesnými organizačními předpisy a modely;

3. *formalizace* – míra písemného zachycení organizačních předpisů, pravidel, instrukcí a komunikace;

4. *centralizace* – míra vzdálenosti vedení instituce od místa pravomoci uskutečňovat určitá rozhodnutí;

5. *konfigurace* – míra horizontálního a vertikálního strukturního uspořádání a tvaru instituce (počet stupňů řízení, rozpětí kontroly řídicích pracovníků, poměr pracovníků lineárních a štábních útvarů atd.).

Při analýze vlivu strukturních organizačních faktorů na inovativnost organizační jednotky budeme rozlišovat mezi jejich vlivem na vytváření (a navrhování)

¹² Kast a Rosenzweig [19] dokonce předpokládají, že v nejbližší budoucnosti bude „organizační člověk“ nahrazen „inovačně tvořivým člověkem“. Viz též [59].

¹³ Tato otázka je podrobně zpracována v Lawrence a Lorschově [30] modelu diferenciacie a integrace. Viz též [41].

¹⁴ Organizační procesy ovlivňují fungování institucí ve stejné míře jako organizační struktura. Rozhodování a řešení problémů, řešení konfliktů, spolupráce a soutěžení mezi jednotlivci a skupinami, komunikace, způsob vedení a uplatňování autority i soubor norem a celkové sociální klima ovlivňují inovativnost organizačních jednotek ve stejné míře jako strukturní organizační faktory, jejichž vliv budeme analyzovat.

¹⁵ Hage a Aiken [11] tvrdí, že pro úspěšnou realizaci inovace v institucích je důležitější organizační struktura než postoje k inovaci. Protože uvedení autoři neposkytují žádné údaje o procesech uskutečňování inovací, o krátkodobé a dlouhodobé efektivnosti a zdraví instituce před a po realizaci inovace, o organizačních procesech daných institucí a dalších faktorech, ovlivňujících realizaci inovací, nepovažujeme jejich tvrzení za dostatečně zdůvodněné.

¹⁶ Faktory byly navrženy Pughem a kol. [51] a byly původně určeny k měření organizační struktury. Srovnej s [11].

¹⁷ Společensko-profesionální a kooperační struktura pracovníků [22].

a realizaci inovací. Je třeba zdůraznit, že je nepoměrně jednodušší zvýšit potenciální kapacitu a schopnost organizačních jednotek tvořit a navrhovat inovace než jejich kapacitu a schopnost je realizovat. Tvoření a navrhování inovací závisí hlavně na *tvořivosti* interních a externích zaměstnanců dané organizační jednotky a na možnostech a prostoru pro její uplatnění. Naproti tomu realizace inovací vyžaduje i určité *silové působení*, popřípadě silovou redistribuci.

V této souvislosti chceme zdůraznit, že k inovativnosti organizačních jednotek zaujímáme neutrální stanovisko; to znamená, že a priori nepředpokládáme, že vysoká inovativnost je v každém časovém úseku z celkové doby existence dané organizační jednotky lepší než nízká inovativnost, nebo že každá krátkodobě funkční inovační změna je funkční i z hlediska dlouhodobé efektivity, zdraví, rozvoje a růstu dané organizační jednotky či celé instituce.¹⁸ Inovativnost organizační jednotky považujeme pouze za jeden z jejích charakteristických znaků (dimenzí), který teprve v organickém spojení a spolupůsobení s její organizační strukturou (specializace, standardizace, formalizace, centralizace, konfigurace) a procesy (rozhodování a řešení problémů, řešení konfliktů, způsoby spolupráce a soutěžení mezi jednotlivci a skupinami, komunikace, způsob vedení a uplatňování autority, soubor norem, celkové sociální klima apod.) určuje celkovou efektivnost, zdraví, rozvoj a růst dané organizační jednotky i celé instituce. Inovativnost každé organizační jednotky se proto musí posuzovat a hodnotit jen komplexně v souvislosti s celkovou organizační

strukturou a procesy dané organizační jednotky a jen jako prostředek k dosažení obecných cílů každé instituce — ke zvýšení efektivnosti, zdraví, růstu a rozvoje celého systému, celé instituce.¹⁹ Znovu však zdůrazňujeme, že relativní i absolutní průměrná inovativnost jednotlivých organizačních jednotek i celých institucí se vlivem vědeckotechnické revoluce neustále zvyšuje. Je zřejmé, že čím dynamičtější, komplexnější, různorodější, nepředvídatelnější atd. bude prostředí dané organizační jednotky, tím více bude celková efektivnost dané organizační jednotky závislá na její inovativnosti, pružnosti a adaptabilitě.

Neutrální stanovisko máme též k analyzovaným strukturním organizačním faktorům. Vysoký či nízký stupeň specializace, standardizace, formalizace, centralizace a konfigurace není sám o sobě ani dobrý, ani špatný, ani správný, ani nesprávný. Optimální hodnota každého faktoru může být právě tak vysoká jako nízká a můžeme ji určit jedině ve vztahu ke konkrétním podmínkám fungování dané organizační jednotky — jejích cílů, prostředí, technologie, zaměstnanců atd. V žádném případě však nelze určovat optimální hodnotu daného faktoru izolovaně a bez ohledu na působení ostatních faktorů. V každém konkrétním případě půjde o určení optimálních hodnot celého souboru organicky spojených, vzájemně se ovlivňujících faktorů organizační struktury i procesů (podle jejich celkového působení na danou organizační jednotku či celou instituci) dané organizační jednotky, včetně její inovativnosti.

¹⁸ Původně plánovaná (a v určitém stupni realizovaná) funkční změna organizační jednotky může vyvolat v dané organizační jednotce (nebo i v celé instituci) tolik průvodních disfunkčních změn, že výsledný dlouhodobý efekt dané inovační změny a procesu jejího uskutečňování může být z celosystémového, celoinstitucionálního hlediska neutrální či disfunkční.

¹⁹ Výsledné efekty inovačních změn organizační jednotky i procesu jejich uskutečňování by se zásadně měly hodnotit z celoinstitucionálního komplexního systémového hlediska — viz [34].

²⁰ Protože požadavky na stabilitu a na změnu sociotechnického systému instituce musí být vyrovnané (žádná instituce by nemohla existovat v podmínkách nepřetržité změny celého svého sociotechnického systému; celý proces změny musí být rozdělen do simultánních stabilizačních a méněcích procesů v různých částech systému či alternativních procesů stability a změny v celém systému), budou na inovativnost různých organizačních jed-

notek kladený rozdílné požadavky (z celosystémového komplexního hlediska v rozmezí daného časového úseku).

Jedním z možných přístupů ke zkoumání složitých sociálních a sociotechnických systémů je analýza fungování jednotlivých jejich subsystémů (a subsystémů) vzhledem k jejich celkovému zaměření na udržení (stabilitu) a na změnu (dynamiku, rozvoj) systémů, jejichž částmi jsou. Každý složitý sociální a sociotechnický systém se skládá ze subsystémů (subsystémů), jejichž cílem je udržovat současný dynamický rovnovážný stav, dále ze subsystémů (subsystémů), jejichž cílem je funkční změna současného stavu a dosažení nového dynamického rovnovážného stavu daného systému, a z fidičního subsystému (tento je oběma uvedeným subsystémům nadřazený), jehož úkolem je kontrolovat, koordinovat a fidiť oba uvedené subsystémy (stejně tak i ostatní subsystémy a subsystémy s jinými cílovými funkcemi), tak aby bylo dosaženo požadovaného cíle.

Specializace

Empirické studie [9], [44] ukazují, že tvořivost organizační jednotky je přímo úměrná kvalitě, bohatosti a různorodosti vstupů do tvořivého procesu jejich pracovníků. S počtem různých profesí, oborů a specializací tato různorodost vnějších vstupů roste.

Kvalita a různorodost vstupů do tvořivého procesu závisí nejen na počtu různých profesí, ale i na komplexnosti²⁰ a náročnosti prací, které každá profese vykonává. Při komplexnějších a náročnějších činnostech (širší specializace a dělba práce, převaha nerutinních činností, větší množství vědomostí a schopností potřebných pro správný výkon dané činnosti atd.) jsou vnější vstupy do tvořivého procesu jednotlivých pracovníků kvalitnější, bohatší a různorodější než při jednoduchých a nenáročných pracovních činnostech (úzká specializace a dělba práce, převaha rutinních činností, malé množství vědomostí a schopností potřebných pro správný výkon dané činnosti atd.), a tedy i potenciální výsledná tvořivost pracovníka větší.

Vysoce kvalifikovaní odborníci jsou proto pro tvořivost každé organizační jednotky velmi důležití. Tvořivost – hledání nových, tvořivých přístupů k řešení pracovních problémů je podstatnou součástí jejich pracovní náplně. Se zvyšováním počtu vysoce kvalifikovaných odborníků v jednotlivých organizačních jednotkách se tyto jednotky stávají inovativnějšími.

U odborníků, kteří mají dobrý přehled o současném stavu a tendencích vývoje svého oboru a kteří jsou ve stálém styku se svými kolegy v jiných institucích (na vysokých školách, výzkumných ústavech atd.), je pravděpodobnost navržení inovace (a přizpůsobení se jí) větší než u odborníků, kteří nejsou dobře informováni a nemají dostatečný styk se sociotechnickým prostředím své organizační jednotky a celé instituce.²¹ Je zřejmé, že první typ odborníků má kvalitu, kvantitu i různorodost vnějších vstupů do tvořivého procesu větší než druhý typ. Už tedy sama různorodost společensko-profesionální struktury

dané organizační jednotky zvyšuje pravděpodobnost tvorby inovací. Odborníci různých profesí mají na řešení daného problému různé názory. Každý z nich zkoumá problémovou situaci z různých aspektů a s růstem počtu profesí zastoupených v dané organizační jednotce se množství různých názorů na problém a přístupů k jeho řešení zvýší, takže pravděpodobnost inovativního řešení je větší.

Množství profesí, množství různých názorů na řešení daného problému zvyšuje pravděpodobnost zdravého konfliktu mezi jednotlivými profesemi. Konflikt (při správném přístupu k jeho řešení a za předpokladu, že organizační jednotka je dostatečně decentralizovaná a nebyrokratická, aby konflikt nemusel být odstraňován autoritativním nařízením vedoucího dané organizační jednotky či hierarchicky nadřazené složky) přeměněný v problémovou situaci též předpokládá inovativní, tvořivé řešení a napomáhá k inovativnosti. Konflikt mezi jednotlivými profesemi je sám často příčinou inovace.

Můžeme předpokládat, že čím různorodější je společensko-profesionální struktura dané organizační jednotky, tím jsou její organizační a výrobní procesy složitější, různorodější a dynamičtější, a tedy pravděpodobnost objektivní potřeby inovace větší. Tím obtížnější je však realizace navrhované inovace. Čím více profesí má být totiž uvažovanou inovací ovlivněno, tím je větší pravděpodobnost rozdílnosti názorů, pokud jde o výhody a nevýhody plánované inovace.

Výhody jedné profese mohou být nevýhodami druhé profese. V procesu uskutečňování uvažované inovační změny se však každá profese snaží o zlepšení svého postavení a vlivu.

U některých méně kvalifikovaných profesí výrobních pracovníků přílišná (úzká) specializace (pracovní náplň je omezena pouze na několik rutinních činností, například při práci na montážním pásu) omezuje a brzdí jejich tvořivé schopnosti. Úzké a rutinní zaměření pracovní činnosti snižuje množství a různorodost vstupů z prostředí do tvořivého procesu těchto pracov-

²⁰ Viz [11].

²¹ Přehled o informovanosti (o současném stavu daného oboru) a udržování styků s kolegy jsou měřitelné kvalitou a kvantitou odbíraných odbor-

ných časopisů, studovaných odborných knih, časem stráveným na odborných školeních, seminářích, konferencích atd.

niků. Malé množství a malá různorodost pracovních problémů, které musí pracovník při své práci řešit, a nevyužívání schopností a vědomostí zase snižuje kvalitu, kvantitu a různorodost vnitřních vstupů do tvořivého procesu.²²

Tito pracovníci zpravidla ani nemají čas na to, aby mohli být tvořiví. Čím více operativních, rutinních činností má pracovník (výrobní i nevýrobní) na starosti, tím méně času má na nerutinní plánování a racionalizaci budoucí činnosti, na inovace.²³ K tomu přistupuje okolnost, že pracovníci jsou odměňováni za svůj pracovní výkon, za svoji produktivitu, a ne za svoji tvořivost.²⁴ Z tvořivosti (spojené s rizikem možného neúspěchu navrhované inovace a s nepříjemnými následky s tím spojenými, s námahou nutnou k prosazení nové myšlenky atd.) v takovém případě pak může vyplynout nezajímavá, nehonoraná, nepřitažlivá a riziková „práce navíc“.

Standardizace a formalizace

V zájmu ekonomického vynaložení energie, času, finančních prostředků a surovin se organizační jednotky budou snažit o rutinizaci, standardizaci a formalizaci co největšího počtu svých činností. S vysokou pravděpodobností lze předpokládat, že v tomto procesu budou rutinizovány, standardizovány a formalizovány všechny činnosti, u nichž je to možné. Stanovení rutinních modelů provádění určitých pracovních činností (kdo má dělat co, kde, kdy a jak – ve většině případů i s odůvodněním proč), jejich standardizace a formalizace je tím nejjednodušším prostředkem efektivní koordinace a kontroly činnosti pracovníků dané organizační jednotky.

Weberův mechanický („strojový“) a neosobní model byrokracie²⁵ (orientovaný na značnou standardizaci a formalizaci) jako

součást klasické organizační teorie byl proto dlouhou dobu považován za optimální model fungování organizace.²⁶ Teprve neoklasická a moderní organizační teorie (využívající systémový přístup a nejnovější poznatky věd o člověku) poukázala na jeho závažné nedostatky.²⁷

Čím je prostředí a technologie dané organizační jednotky statictější, stejnorodější, určitější a předvídatelnější, tím větší může být množství rutinních modelů pracovních činností i jiných standardizovaných a formalizovaných předpisů, postupů a metod. Množství příležitostí a času k vykonávání nerutinních tvořivých činností bude pak značně omezené. Celá řada různých organizačních pravidel podporuje konformitu, „skupinové myšlení“, ztěžuje tvorbu, navrhování a realizaci inovací a omezuje tvořivou seberealizaci pracovníků dané organizační jednotky: Čím podrobněji a přesněji je některá pracovní činnost určena organizačními předpisy, tím spíše se pracovníci pověření jejím výkonem domnívají, že je to nejlepší způsob, jak ji provádět, a tím méně se snaží ji změnit či zlepšit.

Čím více je daná pracovní činnost formalizována, tím lépe odolává změnám, tím obtížněji se mění a množství času potřebné ke změně je větší. Formalizované předpisy a pravidla jsou tak silná, že se je někteří pracovníci bojí porušit, i když to konkrétní situace objektivně vyžaduje. Dodržování pravidel a předpisů (prostředků k dosažení určitého cíle) se pro ně stalo důležitějším než dosažení cíle samého: pracovníci se vyhýbají samostatnému rozhodování, řešení problémů a tvořivému, inovace produkcujícímu myšlení.

Relativní množství rutinních pracovních činností, právě tak jako množství standardizovaných a formalizovaných pravidel a předpisů, závisí na postavení jednotlivých

²² Teoretické rozpracování přístupů a metod odstraňování nevýhod úzké specializace výrobních pracovníků a zvyšování podílu tvořivých činností viz [7].

²³ Viz [45].

²⁴ Musíme rozlišovat mezi produktivitou a tvořivostí. Tvořivostí rozumíme vývoj, navrhování a aplikaci nových (a lepších) pracovních metod, čímž je rozlišujeme od produktivity, která se týká účinného využívání existujících pracovních metod [58]. Je samozřejmé, že zvyšování tvořivosti, vytváření a používání efektivnějších pracovních metod má za následek zvýšení produktivity.

²⁵ Byrokracií (v sociologickém, neutrálním, neposudkovatelném slova smyslu) nesmíme zaměňovat s vysokou standardizací a formalizací. Byrokracie je ví-

ceozměrovou, kontinuálně se měnící veličinou, zahrnující tyto proměnné [12]:

1. Děbu práce založenou na funkční specializaci;
2. přesně vymezenou hierarchii autority;
3. systém pravidel zahrnujících všechna práva i povinnosti zaměstnanců;
4. neosobnost mezilidských vztahů;
5. systém předpisů „co dělat“ v určité pracovní situaci;
6. postup a povyšování založené výlučně na odborné kompetenci.

²⁶ V naší „československé škole“ řízení i dnes ve zvýšené míře nacházíme prvky klasické organizační teorie [17].

²⁷ Podrobněji zpracováno, viz [10].

organizačních jednotek v hierarchické struktuře. Relativně nejvíc standardizované a formalizované jsou organizační jednotky na technické (výrobní) úrovni a relativně nejméně organizační jednotky na institucionální (společenské) úrovni.²⁸

Při vysoké standardizaci a formalizaci se vedení organizační jednotky stále méně spoléhá na individuální schopnosti svých pracovníků. Pracovníci se v důsledku toho do určité míry dequalifikují. Přehnaná standardizace a formalizace tak brzdí osobní růst a rozvoj jejich pracovních schopností. Přitom nevykonávají práci podle neosobních pravidel a předpisů s takovým zájmem, jako když je jim ponechán větší prostor pro seberealizaci. Tvořivější pracovníci se v takovém prostředí cítí stísněni, snaží se je opustit a přejít do takové organizační jednotky (či instituce), kde by mohli své tvořivé schopnosti lépe využít.

Vysoce standardizovaný a formalizovaný klasický byrokratický model fungování institucí můžeme pokládat za jeden z krajních bodů kontinua standardizace a formalizace jejich fungování. Opačným krajním bodem by pak teoreticky byla „kvázi volná organizace“, která by neměla téměř žádná standardizovaná a formalizovaná pravidla a téměř žádné modely rutinních činností.

Zdůrazňujeme slovo „teoreticky“. Vzhledem k tomu, že u každé organizační jednotky (i u organizační jednotky s vysoce dynamickým, komplexním, neurčitým a nepředvídatelným prostředím a technologií) se určitý soubor činností opakuje,²⁹

taková jednotka, která by tento soubor činností nezrutinizovala, nestandardizovala, neformalizovala a nepověřila jeho vykonáváním specifický soubor pracovníků, by se chovala krajně neracionálně a neekonomicky. Nestrnulá a dostatečně pružná formální organizace — profesionální, operační, kompetenční, mocenská, participační, komunikační a odměňovací struktura [22] — je jednou z nevyhnutelných podmínek efektivního fungování organizačních jednotek (a institucí) jakéhokoli typu.³⁰

Centralizace

Problémy spojené s otázkou správného uplatňování sociální síly jednotlivých společensko-odborných pozic zastoupených v dané organizační jednotce — potenciační možnosti hierarchicky vyšších společensko-odborných pozic ovlivňovat do jejich kompetence patřící hierarchicky nižší společensko odborné pozice (nemluvě o neformálním ovlivňování stejných či hierarchicky vyšších pozic) — jsou už delší dobu zcela odůvodněně a oprávněně v popředí zájmu teoretiků i praktiků pracujících v oblasti organizace a řízení.

Základním výchozím principem v procesu určování správného vztahu centralizace a decentralizace organizačních jednotek v socialistických institucích (právě tak jako v celoinstitucionálním a celostátním měřítku) je leninský princip demokratického centralismu. Demokratický centralismus můžeme považovat

²⁸ Protože profesionalizace (počet a kvalifikace odborníků), standardizace a formalizace mají v podstatě stejný cíl — zajistit, aby byl výkon určité pracovní činnosti v souladu se specifickými pravidly a předpisy (zajišťujícími optimální anebo uspokojivé provedení dané pracovní činnosti a dosažení určeného cíle), jsou počet a kvalifikace odborníků v určité pracovní skupině nepřímo úměrné standardizaci a formalizaci práce dané skupiny [13]. Je zřejmé, že čím více standardizovaných metod, postupů, předpisů, pravidel atd. se odborníci naučí v době svých studií a čím více je mohou uplatňovat při organizaci a řízení své práce, tím méně musí být řízení normami (formalizovanými či neformalizovanými) dané instituce (za předpokladu, že standardizované metody, postupy, předpisy a pravidla dané instituce a dané profese jsou v souladu).

V rámci organizačních jednotek či celých institucí jsou však vztahy mezi profesionalizací, standardizací a formalizací mnohem složitější. Například Pugh a kol. [51] přišli ve svém výzkumu k závěru, že počet odborníků na standardizaci a formalizaci k závěru, že počet odborníků je přímo úměrný stupni standardizace a formalizace. Tvrdí, že s růstem odborníků roste i počet standardizovaných a formalizovaných předpisů, pravidel, postupů a metod, které tyto odborníci vytvářejí. (Je zřejmé, že s růstem

počtu odborníků se zvyšuje i kvantita jejich výkonu — množství rutinních modelů činností pro řídicí, administrativní a výrobní pracovníky za předpokladu, že tvoření a zavádění takových modelů je jejich pracovní náplní.)

Závislost standardizace a formalizace na profesionalizaci proto nemůžeme obecně stanovit. Je ovlivňována řadou specifických charakteristických dimenzí dané instituce (například relativní počet, postavení, vliv, pracovní náplň atd. odborníků zaměstnaných ve výzkumném ústavu, v poradenské organizaci či na vysoké škole se bude značně lišit od relativního počtu, postavení, pracovní náplně atd. odborníků zaměstnaných v průmyslových podnicích) a z celoinstitucionálního hlediska je výsledkem současného působení závislostí zjištěných Hallem a Pughem, které působí jako protichůdné tendence.

²⁹ Ve většině institucí převažují činnosti, které se opakují a dají se rutinizovat, standardizovat a formalizovat, nad činnostmi, které se neopakuji, a proto se rutinizovat, standardizovat a formalizovat nedají.

³⁰ I přes velké množství značných nedostatků a nevýhod vyplývajících z praktické realizace „kvázi volné organizace“ (podrobně viz [66], [39], [41]) je nutno konstatovat, že se s ní už několikrát v praxi experimentovalo (viz například [2], [4]).

za jednu z nejdůležitějších zásad organizace a řízení socialistických institucí. Organicky v sobě slučuje prvky centralizace i decentralizace, socialistické demokracie a uvědomělé disciplíny, poskytující širokým masám pracujících velké možnosti pro tvořivou iniciativu, aktivitu, seberealizaci a účast na řízení. Vyčerpávající zpracování problematiky centralizace a decentralizace by však i na úrovni organizační jednotky vyžadovalo rozsáhlejší samostatnou staf.³¹ Zde se proto zaměříme jen na analýzu vlivu centralizace (decentralizace) na inovativnost organizačních jednotek.

V dnešní době zvyšování efektivnosti našeho národního hospodářství, založeného na plném využívání a uplatňování intenzivních faktorů růstu, značně roste u všech nižších článků řízení samostatnost v rozhodování (spolu se zesílením prognostických funkcí rozvojového plánu celé společnosti [28]).

Určení správného stupně centralizace (decentralizace) dané organizační jednotky je v podstatě určení optimální pravomoci (a zodpovědnosti) učinit specifický druh rozhodnutí na specifickém stupni hierarchického uspořádání.³² Základním, obecným pravidlem pro určení rozhodovací pravomoci je její umístění co nejbližší ke zdrojem relativních informací nutných pro správné rozhodnutí – za předpokladu, že daný pracovník má dostatečné vědomosti a schopnosti pro to, aby rozhodnutí učinil (a zabezpečil jeho realizaci) a koordinoval je s jinými rozhodnutími ([56], [66]).

Dynamické a komplexní prostředí vyžaduje mnoho úzce specializovaných, nerutinních rozhodnutí, a proto zde z časových i ekonomických důvodů musí být rozhodovací pravomoc rozdělena na větší počet pracovníků. Lze tedy říci, že čím bude technologie a prostředí dané organizační jednotky dynamičtější, komplexnější a neurčitější, tím bude tato jednotka decentralizovanější.

Ve statickém, stejnorodém a určitém

prostředí je poměrně málo příležitostí k nerutinním rozhodnutím, a proto je mohou učinit vedoucí řídicí pracovníci dané organizační jednotky.

Centralizace ztěžuje a zkresluje vertikální a horizontální komunikaci. (Zejména informace o neúspěšném plnění daných úloh se záměrně zkreslují a „vylepšují“.) Čím větší je počet osob, jimiž prochází informace k pracovníkovi, který ji potřebuje k rozhodnutí, tím větší je pravděpodobnost jejího zkreslení. Jsou-li kvalita a různorodost vstupů do tvořivého procesu závislé na volnosti, úplnosti (pocity, hodnocení, informace atd. a jejich zpětná vazba), otevřenosti a přesnosti vertikální a horizontální komunikace, pak centralizace v podstatě snižuje tvoření a navrhování inovací. Omezená komunikace ztěžuje též potřebný styk mezi navrhovateli (a realizátory) inovace a pracovníky, kteří budou inovaci ovlivňeni; tím ztěžuje realizaci inovace.

V podstatě platí, že čím větší je počet osob, přes něž musí projít návrh dané inovace, aby mohl být schválen, tím menší je pravděpodobnost, že inovace bude schválena a realizována v původně navržené podobě. Větší organizační jednotky mohou tedy lépe tvořit, navrhovat a realizovat inovace, jsou-li decentralizované a může-li být inovace vytvořena a realizována na nižších stupních řízení.³⁴ Je přirozené, že inovace, která vyžaduje následnou změnu a přizpůsobení decentralizované jednotky, v níž byla vytvořena a jejíž vedení má pravomoc ke schválení realizace, bude realizována s větší pravděpodobností než inovace vyžadující následnou změnu a přizpůsobení celé instituce a autorizaci vedením.

Centralizovaný, autoritativní způsob navrhování a realizace inovací vyvolává ve většině případů u pracovníků, kteří mají být inovačním opatřením ovlivněni (a kteří neparticipovali na jeho tvorbě, návrhu a realizaci), odpor, což velmi zpomaluje a ztěžuje realizační proces.³⁵ Můžeme proto

³¹ Podrobněji viz [29], [54], [65], [18], [16], [14], [53], [55] atd.

³² Viz [24], [66].

³³ Deitschman [5] vyjádřil tuto závislost matematicky.

³⁴ Tento přístup je však nutný tehdy, když od

pracovníků, kterých se má navrhovaná inovace dotýkat, nelze očekávat z různých příčin žádná participace. Tento přístup má mnoho nevýhod, ve všeobecnosti ho musíme pokládat za přechodné nutné zlo [66]. Podrobně viz [46], [47].

předpokládat, že u centralizovaných organizačních jednotek s autoritativním, direktivním způsobem řízení bude i proces uskutečňování inovačních změn centralizovaný a autoritativní a bude tvorbu, navrhování i realizaci inovačních změn u většiny organizačních jednotek značně brzdit a ztěžovat.

Centralizace také potlačuje zdravý konflikt mezi pracovníky, jeho přeměnu v problémovou situaci a řešení formou inovace. Více konfliktů znamená více problémů a větší pravděpodobnost inovativního řešení. Při rovnosti ostatních organizačních faktorů můžeme tedy s vysokou pravděpodobností předpokládat, že čím bude daná organizační jednotka decentralizovanější, tím bude pravděpodobnost vzniku konfliktu (a jeho přeměny v problémovou situaci) a inovace větší.

Centralizace nepříznivě ovlivňuje zvyšování a zlepšování schopností řídicích pracovníků na nižších stupních řízení. Protože nemají mnoho příležitostí rozhodovat v pravém slova smyslu (nerutinní, tvořivé rozhodování a řešení komplexních problémů), nejsou tak dobře připraveni na další postup na vyšší stupně řízení jako řídicí pracovníci decentralizovaných organizačních jednotek, kteří měli více příležitosti k nerutinním, tvořivým rozhodnutím a k vytváření, navrhování a realizaci inovací. Jejich řídicí schopnosti — a inovační schopnost patří v období vědeckotechnické revoluce mezi nejdůležitější schopnosti řídicích pracovníků — budou vcelku nižší než řídicí schopnosti řídicích pracovníků stejného stupně řízení z decentralizovaných organizačních jednotek.

Konfigurace

Větší počet stupňů řízení je při centralizovaně řízené instituci brzdou při tvoření, navrhování a realizaci inovací. Počet stupňů řízení, jimiž musí návrh inovace projít, aby byl schválen a inovace se mohla realizovat, je přímo úměrný zkrácení informace o navrhované inovaci, velikosti komunikačních bariér, obtížnosti zpětné vazby atd.³⁶ Vliv zvyšování počtu stupňů řízení potřebných pro schválení navrhované inovace je v podstatě obdobný jako vliv

centralizace. Citlivost a zainteresovanost každého stupně řízení na tvoření, navrhování a realizaci inovací jsou přitom přímo úměrné významu dané inovace pro daný stupeň řízení. Koordinace zpětnou vazbou značně zvyšuje aktivitu řídicích pracovníků v procesu uskutečňování dané inovační změny [37].

Široké rozpětí kontroly řídicích pracovníků je způsobeno malou různorodostí a velkou standardizací a formalizací práce jejich podřízených (která předpokládá převážně rutinní úkony a nižší nároky na vědomosti a schopnosti) a menší komplexností, dynamičností a neurčitostí prostředí a technologie dané organizační jednotky. Všechny tyto faktory zmenšují kvalitu a různorodost vstupů do tvořivého procesu, a tím brzdi tvorbu inovací.

Uspořádání organizační struktury podle výrobků nebo podle poskytovaných služeb obecně umožňuje — v institucích průmyslového typu a v institucích poskytujících služby — snazší decentralizaci, řešení problémů koordinace na nižších stupních řízení, větší různorodost vstupů do tvořivého procesu řídicích pracovníků na středních stupních řízení, a tak napomáhá tvorbě navrhování a realizaci inovací.

Maticová forma organizace i organizace podle jednotlivých projektů patří k nejpružnějším typům organizace. Nejlépe se přizpůsobuje změnám vnitřních i vnějších podmínek svého fungování. Organizace je složena z dočasných³⁷ skupin pracujících na jednotlivých projektech, které se mění (rostou, zmenšují se, mění svoje složení, organizační strukturu i procesy) podle konkrétních problémů a požadavků optimálního průběhu prací na daném projektu. Organizační jednotky pracující na jednotlivých projektech se budou podobat „organickému“ typu organizace.

Organizace organizačních jednotek podle jednotlivých projektů (s ústředním koordinujícím subsystémem) předpokládá týmovou práci a vyžaduje poměrnou decentralizaci. Zaručuje bohatost, různorodost a kvalitu vstupů do tvořivého procesu a tak napomáhá tvořivosti. Její pružnost a přizpůsobivost reflektuje jednu z jejích předností — schopnost absorbovat i aktivně vytvářet a realizovat inovace.

³⁶ Viz [60].

³⁷ Už v samém přijetí významu tohoto pojmu je zahrnut prvek změny a přizpůsobení, viz [40], [1].

Při stálém zvyšování dynamičnosti, komplexnosti, různorodosti a neurčitosti prostředí se bude počet organizačních jednotek s dočasnou projektovou organizací v budoucnosti pravděpodobně zvyšovat.

Poměr mezi pracovníky štábních a lineárních útvarů je tím vyšší, čím je organizační jednotka a její prostředí komplexnější, různorodější a dynamičtější. Úkolem štábních útvarů v podstatě je řešit určité typy nerutinních problémů (resp. pomáhat při jejich řešení) a navrhnout rutinní modely jejich řešení, které by v budoucnosti mohli při obdobných problémech používat pracovníci lineárních útvarů. Kladný vliv množství profesí a kvalifikovanosti odborníků (štábních útvarů) na tvorbu inovací jsme už analyzovali v souvislosti s analýzou vlivu faktoru specializace. Obvyklá „plochost“ a decentralizovanost štábních útvarů, vynucená nerutinními problémy, které jejich zaměstnanci řeší, zpětně kladně působí na jejich inovativnost.

Protože pracovníci organizačních jednotek se většinu doby zaměstnávají řešením současných, operativních problémů a na inovační činnost nemají dostatek času, je vhodné (pro zvyšování tvorby i realizace inovací) zřizovat specifické organizační jednotky — *inovační oddělení, odbory či skupiny*, jejichž pracovní náplní je jen tvorba a realizace inovací, organizování celoinstitucionální inovační činnosti, stimulace a využívání tvořivých schopností všech pracovníků, pořádání kurzů tvořivého myšlení atd.³⁸

Závěr

Jedním z největších a nejzávažnějších problémů současné teorie a praxe organizace a řízení jsou problémy organizace a řízení institucí všech typů v podmínkách stále se zvyšující frekvence, stupně a rozsahu inovačních změn. Efektivnost fungování institucí ve značné míře závisí na jejich inovativnosti, adaptabilitě a pružnosti. S růstem dynamičnosti a komplexnosti institucí (a jejich prostředí) se zvyšují i nároky na jejich inovativnost. Protože tradiční organizační struktura a organizační procesy neodpovídají dnešnímu vysoce rozvinutému stavu výrobních sil [25], instituce všech

typů budou muset vědomě zavádět takovou organizační strukturu a procesy, které budou podporovat a urychlovat tvorbu, navrhování a realizaci inovací a vytvářet podmínky pro procesy uskutečňování plánovaných inovací způsobem minimalizujícím odpor ke změně a zvyšujícím celoinstitucionální, celosystémovou efektivnost a zdraví.

Závěrem je třeba zdůraznit, že jedině socialismus — první společnost v dějinách, která může být jako celek řízena skutečně vědecky — je schopen vytvořit a realizovat podmínky pro neomezený rozvoj výrobních sil vedoucí k „... vyššímu typu společenské organizace a tím i vyšší společenské produktivity práce“ [31].

Literatura

- [1] Bennis, W. G.: *Changing Organizations*. New York, McGraw-Hill Book Company 1966.
- [2] Burns, T. - Stalker, G. M.: *The Management of Innovations*. London, Tavistock Publications Ltd. 1961.
- [3] Carter, C. F. - Williams, B. R.: *Industry and Technical Progress*. London, Oxford University 1957.
- [4] Clark, J. V.: *A Healthy Organization*. In: *The Planning of Change*. New York, Holt, Rinehart and Winston, Inc. 1969, s. 282—296.
- [5] Deitschman, S. J.: *Implementation of New Ideas in Bureaucracies*. Operation Research, 19, 4, 1971.
- [6] Enterprise, 13. 9. 1969.
- [7] Fusko, Z.: *Tvorivé pristupy k riešeniu úloh organizácie a racionalizácie práce* (1. etapa výskumnej správy). Bratislava, Československý výskumný ústav práce 1972.
- [8] Gordon, W. J. J.: *Synectics*. London, Collier-McMillan, Ltd. 1968.
- [9] Guláš, Š.: *Tvorivý subjekt, jeho osobnosť, vlastností a možností rozvoja* (1. etapa výskumnej správy). Bratislava, Československý výskumný ústav práce 1972.
- [10] Gvišiani, G. M.: *Organizacija i upravljenje*. Moskva, Nauka 1970.
- [11] Hage, J. - Aiken, M.: *Social Change in Complex Organizations*. New York, Random House 1970.
- [12] Hall, R. H.: *The Concept of Bureaucracy: An Empirical Assessment*. American Journal of Sociology, 69, 1, 1963.
- [13] Hall, R. H.: *Organizations, Structure and Processes*. New Jersey, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs 1972.
- [14] Hobza, J. - Jirásek, J. - Kvěš, V.: *Leninské pojetí řízení socialistické společnosti*. Marxismus a současnost, 1971, zvlášť č.:

³⁸ Viz [8], [6], [42].

- Ideologická konference „Překonávání revizionismu v ekonomické vědě a praxi“, s. 23—49.
- [15] Húska, A. M.: *Podiel tvorivých fáz v rozhodovacej štruktúre vedúceho pracovníka*. Syntéza 1972, č. 2, s. 10—13.
- [16] Jägerman, S.: *Demokratický centralismus bez licitací*. Praha, Svoboda 1971.
- [17] Jirásek, J.: *Manažerské teorie, manažerství a manažeri*. Marxismus a současnost, 1971, zvl. č.: Ideologická konference „Překonávání revizionismu v ekonomické vědě a praxi“, s. 450—453.
- [18] Jirges, M.: *K leninskému ponímaniu zásad riadenia socialistickej ekonomiky*. In: Zborník Ústavu marxizmu-leninizmu Univerzity Komenského. Bratislava 1970.
- [19] Kast F. E. - Rosenzweig, J. E.: *Organization and Management. A System Approach*. New York, McGraw-Hill Book Company 1970.
- [20] Khol, J.: *Lidé v socialistickej organizaci*. Praha, Horizont 1972.
- [21] Khol, J.: *Rízení k vyšší výkonnosti*. Praha, Institut řízení 1972.
- [22] Kolář, J.: *Sociologie podniku*. Praha Práce 1968.
- [23] Kotarbiński, T.: *Traktat o dobrej robocie*. Wrocław, Ossolineum 1958.
- [24] Kowalewski, S.: *Kilka uwag o decentralizacji*. Biuletyn TNOiK, 1959, 3.
- [25] Kowalewski, S.: *Problémy vzťahů mezi nadřizenými a podřízenými*. In: *Praxeologie a její využití v řídicí práci*. Gottwaldov, ČKVR 1970, s. 36—49.
- [26] Kowalewski, S.: *Racionalizace práce prostřednictvím účinné výstavby organizačních struktur*. Seminář „Praxeologie a její využití pro komplexní socialistickou racionalizaci“. Gottwaldov, 30. 11.—1. 12. 1972.
- [27] Kubin, J.: *Od źródła innowacji do pierwszego zastosowania*. In: *Zmiany społeczne i postęp techniczny*. Wrocław, PAN 1971.
- [28] Kutta, F.-Soukup, M. a kol.: *Rízení v období vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1973.
- [29] Lange, O.: *Niektore zagadnienia centralizacji i decentralizacji w zarządzaniu*. Materiały prakseologiczne, 1962, č. 1.
- [30] Lawrence, P. R.-Lorsch, J. W.: *Organization and Environment*. Harvard Business School. Boston, Mass 1967.
- [31] Lenin, V. I.: *Spisy*, zv. 29. Bratislava SVPL 1954.
- [32] Liehman, P.: *Socialistický vedoucí a iniciativa pracujících*. Praha, Institut řízení 1972.
- [33] Lipták, F. - Stračár, V.: *Podstata racionalizácie*. Syntéza 1968, č. 2, s. 65—70.
- [34] Lipták, F.: *Základy systémovej organizácie práce (2. etapa výskumnej správy)*. Bratislava, Československý výskumný ústav práce 1971.
- [35] Livečka, E.: *Základy socialistickej personalistiky*. Bratislava, Práca 1973.
- [36] Mansfield, E.: *The Economics of Technological Change*, New York, Norton 1968.
- [37] March, J. G.-Simon, H. A.: *Teoria organizacji*. Warszawa, PAN 1964.
- [38] Meleščenko, J. S. - Suchardin, S. V.: *Podstata a základní směry vědeckotechnické revoluce*. Filosofický časopis 1971, č. 1, s. 63—80.
- [39] Miček, M.: *Soudobá struktura nadřizenosti a podřizenosti pracovníků v institucích průmyslového typu a její problémy*. Sociologický časopis 7, 1971, č. 2, s. 136—147.
- [40] Miček, M.: *Soudobá struktura nadřizenosti a podřizenosti pracovníků v institucích průmyslového typu a její proměny*. Sociologický časopis 7, 1971, č. 3, s. 265—280.
- [41] Miček, M.: *Unifikace nebo diferenciacie formálních organizačních struktur institucí různého typu*. Sociologický časopis, 8, 1972, č. 4, s. 403—413.
- [42] *Jak systematicky získávat a využívat nové myšlenky*. Moderní řízení 1971, č. 3, s. 47—52.
- [43] Payne, R. L. - Hickson, D. J.: *Measuring the Ghost in the Organizational Machine*. European Business, 1967, č. 13.
- [44] Peltz, D. C.: *Some Social Factors Related to the Performance in a Research Organization*. Administrative Science Quarterly, 1, 1, 1956.
- [45] Perlaki, I.: *Rutinné a nerutinné rozhodovanie v riadiacej praxi*. Psychologie v ekonomické praxi, 1972, č. 2—3, s. 92—102.
- [46] Perlaki, I.: *Analýza procesov zmien organizačných systémov*. Syntéza, 1972, č. 3, s. 86—94.
- [47] Pichňa, J.: *Spoločenské problémy inovácií v podniku*. In: *Spoločenské aspekty pracovnej iniciatívy a aktivity*. Bratislava, Socialistická akadémia Slovenska 1972, s. 70—86.
- [48] Pietrasinski, Z.: *Ogólne i psychologiczne zagadnienia inowacji*. Warszawa, PWN 1970.
- [49] Popov, G. Ch.: *Problemy teorii upravlenija*. Moskva, Ekonomika 1970.
- [50] Průša, J.: *Vedení lidí v socialisticom podniku*. Bratislava, Práca 1973.
- [51] Pugh, D. S.-Hickson, D. J.-Hinnings, G. R.-Turner, C.: *Dimensions of Organizational Structure*. Administrative Science Quarterly, 13. 1. 1968, s. 65—105.
- [52] Richta, R. a kol.: *Civilizace na rozcestí*. III. vyd. Praha, Svoboda 1969.
- [53] Remeš, A.: *Demokratický centralismus a postavení socialistických podniků*. Marxismus a současnost 1971, zvl. č.: Ideologická konference „Překonávání revizionismu v ekonomické vědě a praxi“.
- [54] Řezníček, J. a kol.: *Vědecká organizace řídicí práce*. Praha, Nakladatelství politické literatury 1965.
- [55] Řezníček, J. a kol.: *Rízení průmyslových podniků*. Praha, Svoboda 1972.
- [56] Simon, H. A.: *Administrative Behavior*. New York, The MacMillan Comp. 1959.

- [58] Steiner, G. A.: *The Creative Organization*. Chicago, The University of Chicago Press 1965.
- [59] Stodgill, R. M.: *Dimensions of Organization Theory*. In: *Approaches to Organizational Design*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press 1966.
- [60] Terry, G. R.: *Principles of Management*. Richard D. Irwin, Inc. Homewood, Ill., 1968.
- [61] Thompson, V. A.: *Bureaucracy and Innovation*. Alabama, University of Alabama Press 1969.
- [62] Valenta, F.: *Tvářiči aktivita — inovace — efekty*. Praha, Svoboda 1969.
- [63] Wilson, J. Q.: *Innovation in Organization: Notes toward a Theory*. In: *Approaches to Organizational Design*. Pittsburgh, University of Pittsburgh 1966.
- [64] *Zásady rozvoja komplexnej socialistickej racionalizácie v ČSSR*. Schválené uznesenie vlády č. 215 zo dňa 3. 6. 1971.
- [65] Zieleniewski, J.: *Organizacja i działanie na tle niektórych innych pojęć ogólnych*. Wybrane zagadnienia z problematyki prakseologicznej. Warszawa, PAN 1967.
- [66] Zieleniewski, J.: *Teorie organizace a řízení*. Praha, Svoboda 1967.

Резюме

Перлаки И.: Влияние структурных организационных факторов организационных единиц на их инновативность

Одной из самых больших и самых важных проблем современной теории и практики организации и управления являются проблемы организации и управления учреждений всех типов в условиях все повышающейся частотности, степени и масштаба инновативных изменений.

Эффективность функционирования учреждений в значительной степени зависит от их адаптивности и гибкости. Вместе с тем, как учреждения (и их среда) становятся все динамичнее и комплекснее, требования к их инновативности все повышаются. Так как традиционная организационная структура и организационные процессы уже не отвечают современному высокопроизводительному состоянию производительных сил, учреждения должны будут в как можно большем количестве внедрять такую организационную структуру и организационные процессы, какие будут поддерживать и ускорять создание, предложение и осуществление инноваций и которые так же создадут условия для процессов внедрения запланированных инноваций способом, минимизирующим сопротивление изменению и повышающим общую институциональную эффективность и здоровье.

Очевидно, что учреждения (их подсистемы) не будут способными повысить свою инновативность без изменения своих остальных, влияющих на нее факторов. Для того чтобы руководство учреждения (его подсистемы) было

способно обеспечить его оптимальное функционирование в условиях непрерывного повышения частотности, степени и масштаба инновационных изменений, которым учреждение должно приспосабливаться (и которые оно само активно создает и на которых само влияет) — для того чтобы руководство способно было повысить его инновативность, оно должно знать, как изменить остальные структуральные и процессуальные факторы, оказывающие влияние на инновативность.

Так как требования к оптимальной инновативности равно как и требования к организационной структуре и к организационным процессам отдельных организационных единиц будут значительно отличаться (внутренняя и внешняя среда, с которой отдельные организационные единицы находятся во взаимодействии, будет проявлять количественно и качественно различные признаки динамичности, комплексности, определенности и т. д.), автор избрал объектом изучения зависимости инновативности от структурных организационных факторов не все учреждение, а только его отдельные организационные единицы.

Чем более будет среда данной организационной единицы динамичной, комплексной, разнообразной, неожиданной и т. д., тем более будет эффективность данной организационной единицы зависеть от ее инновативности, гибкости и адаптивности.

В представленной статье автор проанализировал и описал влияние специализации, стандартизации, формализации, централизации и конфигурации организационных единиц на их инновативность.

К отдельным и структурным организационным факторам организационных единиц равно как и к их инновативности автор занимает нейтральную позицию. Инновативность организационной единицы он считает лишь одним из ее характерных размеров, который только в органическом соединении и взаимодействии с ее организационной структурой и организационными процессами определяет общую эффективность, здоровье, развитие и рост данной организационной единицы, так же как и всего учреждения. Автор подчеркивает, что инновативность всякой организационной единицы (так же как и ее структурного и процессуального размера) надо поэтому рассматривать и оценивать только комплексно, в связи с общей организационной структурой и организационными процессами данной организационной единицы и только как средство достижения всеобщих целей учреждения — повышения всеобщей, всеструктуральной эффективности, здоровья, роста и развития.

Summary

Perlaki I.: Influence of Structural Organization Factors of Organization Units on Their Innovational Capacity

The greatest and most important problems of the contemporary theory and practice of

organization and management are those of the organization and management of institutions of all types under the conditions of a steadily growing frequency, degree and range of innovational changes.

The effectivity of the functioning of institutions depends, to a considerable degree, upon their adaptability and flexibility. With the increasing dynamics and complexity of institutions (and their environments), the demands on their innovational capacity are steadily increasing. Since the traditional organization structure and organization processes no longer correspond to the present highly developed state of production forces, institutions of all types will be bound to introduce, to an ever increasing degree, an organization structure and organization processes promoting and accelerating the creation, proposition and implementation of innovations, simultaneously creating conditions for the processes of implementation the planned innovations in a way minimalizing the resistance to change and increasing the overall institutional effectivity and health.

It is evident that institutions (their subsystems) will be unable to increase their innovational capacity without changing all the other factors influencing this capacity. In order to secure its optimum functioning under the conditions of a continuously increasing frequency, degree and range of innovational changes to which the institution is compelled to adapt itself (and which, in turn, it is actively creating and influencing), and in order to be capable of increasing its innovational capacity, the management of an institution (or of its subsystem) should be able effectively change the structural and processual factors affecting the innovational capacity.

Due to the fact that the demands on an optimum innovational capacity, as well as on the organization structure and organization processes taking place within individual organization units will be considerably dif-

ferent (the internal and the external environment with which the individual organization units interact will manifest both quantitatively and qualitatively different variables of dynamics, complexity, definiteness, etc.), the author has chosen not the whole institution but only its individual organization units as research subjects in studying the dependence of the innovational capacity on structural organization factors.

The more dynamic, complex, heterogenous, unpredictable, etc. the environment of a given organization unit will be, the more will the general effectivity of the given organization unit depend on its innovational capacity, flexibility and adaptability.

In the present study, the author has analysed and described the effect of specialization, standartization, formalization, centralization and configuration of organization units upon its innovational capacity.

The author has adopted a neutral attitude to the separate structural organization factors of organization units, as well as to their innovational capacity. He considers the innovational capacity of an organization unit as merely one of its characteristic dimensions determining the general effectivity, health, development and growth of both the given organization unit and the entire institution only under the condition that it stands in an organic unity and cooperation with its organization structure and organization processes. The author emphasizes the fact that the innovational capacity of each organization unit (as well as its other structural and processual dimensions) must hence be considered and evaluated only complexly, in connection with the whole organization structure and with the organization processes of the given organization unit, and only as a means of attaining the general goals of each institution — of increasing the general effectivity, health, growth and development of the whole system, of the whole institution.

I.

Problematika rozvoje základních profesionálních kategorií patří mezi nejzávažnější a přitom nejsložitější otázky sociální prognostiky a sociálního plánování. Jakákoliv zevrubnější úvaha týkající se budoucího uspořádání práce a pracovního prostředí, života kolektivů, jeho zlepšování apod., nemá-li být stavěna na písku, musí být spojena s pokud možno přesnou představou o tom, jaký bude profesionální profil uvažovaných pracovníků a jak bude vypadat profesionální struktura kolektivů. Objektem sociální prognostiky a sociálního plánování nemůže být jen člověk jako takový, ale člověk ve své konkrétní podobě. Složitost této problematiky je zvyšována tím, že se v ní těsně prolínají a mnohdy zauzlují vlivy vývoje technického a technologického, ekonomického, organizačního i výchovného, že adekvátní rozvoj základních profesionálních kategorií nutno chápat jako důsledek i současně jako předpoklad úspěšného vývoje všech těchto oblastí.

Profesiografie, jak je zatím v oblasti studia lidské práce prováděna, zabývá se jednotlivými profesemi zpravidla staticky. Základní profesiografická formule obvykle zní:

- Co pracovník dělá
- Jak to dělá
- Proč (za jakým účelem) to dělá
- Jaké dovednosti jsou v činnosti obsaženy
- Za jakých podmínek pracuje¹

Profesiografie nám umožňuje na objektivnějším základě provádět hodnocení práce, je cenným pomocníkem pro zdokonalování výběru a rozmísťování pracovníků a v naší personální, kádrové a mzdové praxi.

Každá profese má také svou dynamiku, jejíž závažnost vystupuje do popředí právě při sociálním plánování a v sociální

prognostice. Před očima naší současné generace se od základu mění většina tradičních povolání, například zedník, zámečník, zemědělec, a v neposlední řadě i povolání intelektuálního charakteru. Některé profese zanikly, jiné nově vznikly. To jsou momenty mimořádné důležitosti pro oblast národního hospodářství na úrovni závodů, podniků, odvětví i v kontextu celé ekonomiky, pro oblast našeho školství aj. Zde nevystačíme se sebedokonalejšími analýzami vztahujícími se k současnosti, ale nutně nás bude stále více muset zajímat právě vývojová stránka. Této stránce je zatím věnována malá pozornost. Není dosti vědecky propracovaných výhledů z hlediska kvantitativního ani z hlediska kvalitativních trendů.

O náročnosti otázky profesionálního vývoje a profesionální budoucnosti se také přesvědčujeme, když vstupujeme do okruhu problémů dalšího vývoje naší technické vysokoškolsky kvalifikované inteligence a chceme přispět tomu, aby různé dosavadní úvahy v oblasti školské i výrobně ekonomické byly v tomto směru důkladněji zakotveny. Metoda znaleckých posudků, jindy v prognostice doporučovaná a osvědčená, nás tu někdy přivádí před dosti rozporná stanoviska: od abstraktních představ o stále strmějším růstu počtu inženýrů v souvislosti s lineárně chápaným rozvojem vědeckotechnické revoluce — až k volání „Dosti inženýrů!“, odrážejícímu stav zaostávání technického rozvoje a různá konzervativní hlediska v některých závodech. Nedostatečné vyjasnění budoucích potřeb a budoucího vývoje nebo dokonce podlehnutí konzervativním stanoviskům, jež vycházejí z některých současných potíží v řadě výrobních jednotek, by nás mohlo v budoucnu nepříznivě oslabit. Toto nebezpečí je tím větší, že pro výchovu zdatného vysokoškolsky kvalifikovaného

¹ Srovnej Matoušek, O. — Růžicka J. — Hladký, A.: *Člověk a práce*. Praha, Svoboda 1972, s. 95 a násl.

technika potřebujeme alespoň 10 let (5 let školy a 5 let praxe).

Vědecká prognostika v sociální oblasti má v současné době k dispozici širokou škálu metod a technik, jejichž počet podle odhadu sovětského teoretika I. V. Bestuževa-Lady již dávno překročil jedno sto.² Tyto metody a techniky bude třeba pečlivě prověřit také pro potřebu prognostiky v profesiografii a dospívat v jednotlivých případech k nejefektivnějším. Současně bude nutno respektovat poznatek, že vědecká prognostika v každé profesiografické oblasti nutně vyžaduje komplexní interdisciplinární přístup, což platí tím více pro profesionální kategorie nejtěsněji spjaté s výrobou. Světový vývoj v prognostice bývá charakterizován jako vzestup od delfské metody k velmi náročnému tvoření synoptického modelu. L. Jeníček ve svém závažném doslovu k českému vydání knihy *Stroje a lidé v dějinách* k tomu podotýká: „Jestliže původně se delfská metoda podobala panelové diskusi interdisciplinárního kolektivu špičkových odborníků, pak synoptický model představuje zmapování zkoumané společenské skutečnosti strukturou relativně autonomních oblastí a vztahů mezi nimi.“ Tento model možno pak vyhodnocovat soustavou rovnic a zpracovávat počítačem.³ V oblasti námi sledované půjde o to, zajistit rozvoj zkoumání i v souladu s touto tendencí, a to nelze zajistit jinak, než pečlivě koordinovaným postupem antropologických, ekonomických, technických, organizačních a dalších věd.

Pro rozvinutí soustavnější práce v naší prognostice vývoje profesionálních kategorií spjatých těsněji s průmyslovou výrobou budou přicházet v úvahu zejména tyto praktické postupy:

— Orientace na vybrané profesionální kategorie nejtěsněji spjaté s rozvojem moderní výroby, popřípadě tímto vývojem nejvíce dotýkané (inženýři, mistři, dělníci-operátoři na obráběcích strojích, montážní dělníci, řidiči dopravních mechanismů apod.)

— Analýza profesionální struktury typických výrobních jednotek a jejich vý-

voje se speciálním zřetelem k uvedeným kategoriím

— Analýza celostátních i jiných statistických materiálů týkajících se profesionální struktury a jejího vývoje

— Zpracovávání a studium profesiogramů (popřípadě psychogramů) a materiálů zachycujících profesiografické ocenění příslušných prací (např. na základě různých bodovacích postupů apod.)

— Výzkum sociálních důsledků zavádění nové techniky a vědecké organizace práce na typických pracovištích

— Studium typických problémů a postojů s tím spjatých

— Studium a analýza dlouholetých výrobně technických a ekonomických výhledů zpracovávaných na různých stupních řízení

— Důsledné srovnávání poznatků domácích a mezinárodních, především ze socialistických zemí (obzvláštní pozornost věnovat zjištěním sovětským a z NDR).

Je zřejmé, že v těchto souvislostech se otevírá důležitá šance i pro sociologii. Jde nejen o možnost uplatnění, ale přímo o náležitou výzvu.

I když jde o oblast dosud málo zkoumanou, československé antropologické vědy tu nevstupují na půdu zcela novou. Při dalším sociologickém bádání bude možno opřít se o pozitivní i negativní poznatky a zkušenosti různých starších prací a pokusů, nesterpně zdářilých. Z nich vyplynou i různé další podněty.

Východiska k systémové analýze vývoje techniky a pracovních profesí nacházíme například v některých pracích Fr. Kutty.⁴ Význam jeho publikace *Člověk — práce — technika* tkví mimo jiné i v tom, že se šii oce opírá právě o poznatky ze sovětského vývoje a důsledně se orientuje na socialistické podmínky rozvoje. Poučným, avšak značně riskantním pokusem byla u nás dosti tradovaná konstrukce jednáctistupňové škály, sledující vztah mezi kvalifikačními školními nároky a jednotlivými stadii vývoje výroby od ruční výroby (1, 2) přes fáze rozvoje mechanizačního (3, 4, 5) a fáze přechodné (6, 7) k fázím rozvoje automatizace výroby (8—11, od

² Bestužev-Lada, I. V.: *Okno v budoušceje. Sovremennyye problemy socialnogo prognozirovanija*. Moskva, Mysl 1970.

³ Lilley, S.: *Stroje a lidé v dějinách*. Praha, Orbis 1973, s. 544.

⁴ Kutta, F.: *Metodika mikrorozborů a projekce vlivu nové techniky na pracovní síly*. Praha, EÚ CSAV 1965; Kutta, F.: *Člověk — práce — technika*. Praha, Práce 1968 aj.

automatických zařízení se samočinnou regulací k plně automatizovaným výrobním zařízením). Právě tato škála ve své prognostické části by vyžadovala důkladného prověření na základě dalších zjištění. Analogicky budou vyžadovat přezkoumání a zdokonalování i další podobné pokusy, mají-li být spolehlivým vodítkem plánovací praxe.⁵

Cenné zkušenosti možno rovněž čerpat například z rozsáhlého výzkumu struktury a pracovního profilu pracujících ve strojírenství, uskutečněného Výzkumným ústavem odborného školství, který v polovině šedesátých let sociologicky analyzoval soubor 8000 dělníků a 2500 technicko-hospodářských pracovníků ze dvanácti strojírenských závodů a podrobil zkoumání jednotlivé provozy ze třinácti závodů.⁶ Tento výzkum věnoval též značnou pozornost dynamickému posílení jednotlivých profesí, jejich přeměně v souvislosti s technickým rozvojem (pokusil se také o stanovení přibližné rovnice této závislosti), sledoval rozporné stránky vývoje nároků z hlediska nároků na odbornou kvalifikaci atd. Přitom velmi konkrétně upozornil na závažné slabiny v profesionálním složení zaměstnaneckých kolektivů (slabiny v kvalifikační a věkové struktuře, rozdíly ve vývoji společenského vědomí apod.). Podnětné jsou např. náměty na vytváření širších kvalifikačních kategorií (šíře založené učební obory, obory studia) i jiné náměty, i když některé mají jasné diskusní charakter.

Vývoji základních profesionálních skupin v našem průmyslu věnoval pozornost také velmi rozsáhlý tzv. mladoboleslavský výzkum (*Sociologický výzkum sociální diferenciace osazenstva průmyslového závodu*), všímající si blíže zejména společen-

ských důsledků zavádění nové techniky (rozsáhlá modernizace výrobního zařízení automobilky).⁷ Při systematictější studiu setkáme se ještě s dalšími pokusy.

Podobně je tomu i při studiu problematiky vývoje vysokoškolsky kvalifikované technické inteligence.

II.

Problematika vývoje a postavení inženýrské technické inteligence není v sociologii oblastí neznámou. Nástup vědeckotechnické revoluce, rostoucí uplatňování vědy jako mimořádně významné výrobní síly, kurs na pronikavou racionalizaci i další aktuální tendence činí z této složky pracujících kategorií, jež právem upoutává pozornost vědy i praxe.

Inženýrská problematika zaujímá stále více pozornost především sociologů ze socialistických zemí, kde je bytostně spjata s otázkou velkých společenských a technicko-ekonomických přeměn socialistického vývoje (vědeckotechnická revoluce, sblížování práce duševní a tělesné aj.). Čelné místo zde stále výrazněji začínají nabývat výzkumy a publikace sovětské (J. P. Barmín, S. A. Kugel, O. M. Nikandrov, A. A. Zvorykin a další). Zájem o tuto problematiku je v Sovětském svazu tak široký a mnohostranný, že někteří autoři zde dokonce hovoří o rozvoji svého druhu nové disciplíny „inženýrologie“. Řada podnětných prací vyšla dále v Polsku (J. Hoser, A. Sarapata, A. Grzelak aj.) a v dalších socialistických zemích. I když ani tyto práce nám neposkytují hotovou recepturu a mnohdy spíše rozevírají problematiku, než aby jednoznačně vedly k řešení, jsou neocenitelnou pomocí. Jejich výhodou je především to, že vycházejí ze socialistických sociálně ekonomických a politických pod-

⁵ Jako příklad budiž uvedena tabulka kvalifikační struktury pracovníků v průmyslu v různých etapách rozvoje průmyslové výroby, uvedená v publikaci Rusek, M. — Hlaváč, O.: *Ekonomika a organizace*, Praha SPN 1970. Uvádí tuto strukturu pracovníků pro 3 základní etapy vývoje (s. 85):

I. Výroba založená na řadě univerzálních strojů
— 35 % pracovníků nekvalifikovaných a zaučených
— 60 % pracovníků vyučených
— 4 % pracovníků středoškolsky vzdělaných
— 1 % pracovníků vysokoškolsky vzdělaných

II. Výroba založená na mechanizovaných linkách
— 57 % pracovníků nekvalifikovaných a zaučených
— 33 % pracovníků vyučených
— 10 % pracovníků středoškolsky vzdělaných
— 0 % (!) pracovníků vysokoškolsky vzdělaných

III. Výroba založená na automatickém systému
— 0 % pracovníků nekvalifikovaných a zaučených
— 40—50 % pracovníků vyučených
— 40—50 % pracovníků středoškolsky vzdělaných
— 20—40 % pracovníků vysokoškolsky vzdělaných

⁶ Závěry byly publikovány ve dvou svazcích *Zpráv uvedeného ústavu: Hypotéza vývoje pracovního profilu odborného dělníka a středního odborného pracovníka v odvětví strojírenství*, Praha 1964, sv. I., *Struktura pracujících ve strojírenství*, Praha 1965, sv. II.

⁷ *Sociologický výzkum sociální diferenciace osazenstva průmyslového závodu*, Praha. ÚSPV Karlovy university 1967—1968.

mínek, zaměřují se na socialistického člověka a socialistické mezilidské vztahy a snaží se pomáhat realizaci socialistických cílů. Na rozdíl od většiny západních sociologických studií o inženýrské inteligenci, jež ponejvíce zůstávají záležitostí akademickou, je dána těmto významná možnost nejen říci své vážné slovo k samotné praxi, ale i působit přímo na její vývoj. Řada konkrétních titulů bude uvedena v dalším.

Některé speciální sociologické studie týkající se inženýrů-techniků jsou rovněž československého původu. Výzkumy byly uskutečněny například pracovníky Českého vysokého učení technického v Praze, brněnské techniky, Slovenské vysoké školy technické v Bratislavě. Jejich úkolem bylo především získat zpětnou informační vazbu a podněty pro zdokonalování práce škol. Jisté tradice má v této oblasti sociologického výzkumu také ústav řízení při Vysoké škole strojní a elektrotechnické v Plzni, který ve spolupráci se západočeskými závody usiluje o pokud možno komplexní přístup k této problematice a snaží se postihnout i závažnější hlediska sociálně prognostická.⁸

Orientační význam podržují si pro nás i některé práce západní, kde studium inženýrské problematiky má svou delší, v USA téměř padesátiletou tradici (dlouho zatěžovanou vizemí Th. Veblena o revolučním poslání inženýrů v rámci budoucí technokratické společnosti, popřípadě modernějšími variantami burnhamovského managementu). Mezi nejznámější jména z tohoto úseku sociologického bádání patří v současné době R. Perrucci, J. E. Gerstl, W. M. Evan, E. Layton, R. L. Eichhorn, S. S. Robin, E. Gross, Ch. Argiris aj.

1. Na začátku každé profesiografické studie, a tím spíše jakékoli studie prognostické, musí být co nejpresněji vymezen příslušné profesionální kategorie. Kterí pracovníci spadají do kategorie inženýrů-techniků, je proto otázkou, již se nelze vyhnout ani v našem případě. A již na tomto kroku narážíme na řadu komplikujících momentů. Vezmeme-li na pomoc *Příruční slovník naučný*, mohli bychom usuzovat, že inženýři jsou pracovníci zabývající se inže-

nýrstvím, tj. různými technickými obory, kteří „převádějí poznatky výzkumu a vývoje do praxe a využívají je cestou technologického zpracování a rozvoje k uspokojování potřeb společnosti“.⁹ Sám termín „inženýr“ má nejasný původ; někdy bývá odvozován od latinského „ingenium“ (důvtip, nadání), jindy od latinského výrazu „incingere“ (opevňovati), protože ve středověku se již setkáváme s inženýry-vojáky, nebo od španělského „ingeniero“, tj. řidič válečných strojů.¹⁰

Je zajímavé, že poměrně málo se přitom vyskytuje teorie, jež staví na soudobě podobě profese, označované v našich oblastech jako inženýrské a anglosaským termínem „engineer“ a „engineering“ (tj. speciální profese zabývající se různými stroji – „engine“),¹¹ i když při běžném překládání pokládáme zpravidla oba výrazy za více méně adekvátní. Inženýrští pracovníci jsou tedy především specialisté v oboru náročné práce se stroji, v širším smyslu s moderní technikou.

Při srovnávání poznatků sociologického bádání v různých zemích nelze přehlédnout i významné rozdíly v pojetí této profese. V USA a v některých dalších západních zemích se vychází především z charakteru vykonávané práce a z příslušných znalostí a dovedností, jež nemusí být vždy podloženy vysokoškolským diplomem ani vysokoškolskou kvalifikací právě v oblasti techniky. Příslušnost k inženýrské profesionální kategorii bývá v praxi někdy záležitostí měřítek různých odborně stavovských asociací, v některých státech USA bývá vázána i na státní udělování inženýrské licence apod. Společenský a pracovní kontext, v němž inženýři na Západě pracují, dodává této profesi zde další specifické rysy: na jedné straně těsné sepětí s vědou a technikou, na druhé straně sepětí s obchodem a zájmy kapitálu, jež mají základní limitující význam. Velmi silná organizovanost inženýrů v různých inženýrských organizacích vede mimo jiné k tomu, že je posilována tendence na jejich odtrhávání od ostatních pracovníků a vytváření vědomí zdánlivě nezávislé sociální skupiny. V Sovětském svazu jsou do

⁸ Viz např.: Cech, V. – Jukl, E.: *Inženýři v moderním průmyslovém podniku*. Hradec Králové, ISA 1970.

⁹ *Příruční slovník naučný*. Praha, Nakladatelství CSAV 1963, sv. II., s. 283.

¹⁰ Např. *Malý Ottův slovník naučný*. Praha, J. Otto 1905, sv. I, s. 1025.

¹¹ Termín „engine“ v angličtině je užíván především pro hnací stroje (steam engine, Diesel engine ap.).

kategorie inženýrů zahrnování vcelku jednoznačně vysokoškolsky kvalifikovaní technici, kteří jsou zpravidla zkoumáni v rámci kategorie tzv. ITR (inženýrno-technické pracovníky), tedy jako součást technické inteligence (různé školní kvalifikace), která spolu s dělnictvem tvoří hlavní dvě složky kolektivu pracovníků v průmyslu.¹²

Vzhledem k odstranění rozporu mezi prací a kapitálem je tu sepětí s vědou a technikou nutně doplňováno těsným sepětím se socialistickou ekonomikou a nutností realizovat zájmy socialistického rozvoje. Proto lze souhlasit se závěrečnými slovy hesla „inženýrství“ z Příručního slovníku naučného, že „úkolem inženýrství je řešení praktických technických problémů na základě vědeckých poznatků, které však lze přivést ke konečné realizaci pouze při současném vyřešení všech přírodních otázek ekonomických, organizačních a sociálních“.¹³

Věc nijak nezjednodušilo, že u nás v souladu s tradicemi z minulosti označení inženýr je současně akademickým titulem, který navíc je udělován například i absolventům nejrozličnějších vysokoškolských směrů ekonomických. Pro potřebu další analýzy v souladu s koncepcí sovětskou budeme vymezovat námi sledovanou profesionální kategorii jako

a) kategorii absolventů vysokých škol technického směru,

b) spjatých svou prací s rozvojem hospodářství prostřednictvím řešení technické (technicko-ekonomické, technicko-antropologické apod.) problematiky na úrovni vědeckého poznání.

2. Výzkumy potvrzují, že inženýrská technická profese patří k nejrychleji rostoucím profesím posledních 150 let. Možno říci, že je dítětem průmyslové revoluce (nepřehlídíme-li k prehistorii v oblasti vojenského inženýrství) a profesionální kategorií, jež svého mužného věku a plného rozvoje dosahuje v období vědeckotechnické revoluce. Údaje, jež jsou k dispozici z průmyslově nejvyspělejší kapitalistické země — USA, svědčí o tom, že zde stále

dochází k akceleraci tohoto rozvoje: jestliže například počátkem šedesátých let bylo registrováno na jeden milión inženýrů, tento počet do počátku let sedmdesátých směřoval k číslu 1 400 000¹⁴ a stále vzrůstá. Statistické přehledy dalších kapitalistických zemí, publikované v citované práci, jasně naznačují přímou závislost mezi rozvojem průmyslu a nárůstem příslušníků inženýrské inteligence. Na rozdíl od těchto zemí, kde nárůst inženýrů je především důsledkem ekonomického a technického rozvoje, možno konstatovat podstatně vyšší trendy přírůstků inženýrské inteligence v socialistických zemích, protože tyto země plánovitou výchovou technické inteligence cílevědomě předcházejí a stimulují svůj technicko-ekonomický vzestup. Díky této politice stává se dnes například SSSR mocností, jež disponuje potenciálem více než 2,6 miliónu graduovaných inženýrů.¹⁵ Statistické ročenky ČSSR dokládají dostatečně analogický trend také v naší republice, kde vysoké školy technického směru v současné době produkují zhruba 40 % celkové produkce vysokoškolsky kvalifikované inteligence.¹⁶ Naznačené trendy bude nutno zevrubněji studovat, zejména pokud se týká vývoje u nás. Bude jistě na místě pokusit se zejména matematicky pokud možno přesně vyjádřit tempo rozvoje a míru závislosti na technicko-ekonomickém rozvoji jednotlivých odvětví.

Nelze však přehlédnout, že jak v zemích socialismu, tak na Západě zatím šlo o podmínky rozvíjejícího se období mechanizačního s pouhými počátky automatizačního rozvoje. Na otázku, zda postupný vstup do automatizační fáze předpokládá ještě početnější produkci inženýrů, nelze odpovědět pouhou projekcí dosavadních trendů do budoucích let. Sověští sociologové A. A. Zvorykin a A. M. Geljuta sice upozorňují ve své studii *Socialnyje problemy inženýrno-techničeskogo truda*, že dosavadní vývoj v SSSR zatím vždy překonal plánované předpoklady, a polemizují s návrhem počítat pro nejbližší budoucnost (do roku 1980) nadále pouze se stejným tempem

¹² Srovnej naše kategorie ITP — inženýrsko-techničtí pracovníci.

¹³ *Příruční slovník naučný*, sv. II. Praha, Nakladatelství CSAV 1963, s. 284.

¹⁴ Srovnej Perrucci, R. — Gerstl, J. E.: *The Engi-*

neers in the Social System. New York, J. Wiley and Sons 1969, s. 1 a tabulkové přílohy.

¹⁵ *Revue* 73, č. 2, s. 42.

¹⁶ *Statistická ročenka ČSSR* 1971. Praha, SNTL, s. 508.

vzrůstu o 2 %.¹⁷ Avšak dlouhodobá prognóza, zasahující dobu širokého rozvoje a naplnění procesu vědeckotechnické revoluce, musí nutně vykročit ze stávajících kategoriálních představ a více přihlédnout k celkovým kvalitativním profesionálním změnám, zejména k vývoji dělnické třídy. Sovětský badatel E. Fadějev dovozuje, že za stávajících podmínek (vědeckotechnická revoluce není dokončena, zavádění jejích výsledků do materiální výroby teprve začíná) je stále ještě možno počítat v kategoriích změn proporcí mezi dělníky a vědeckotechnickou inteligencí se zvýšeným nárůstem inteligence. Přitom ale upozorňuje, že už nyní v řadě průmyslových odvětví (zejména v nových — například v kosmickém průmyslu USA) se „rýsuje určité nasycení průmyslové výrobního personálu duševně pracujícími tradičního typu a projevuje se stabilizace kvantitativních vztahů mezi obvyklými sociálními skupinami pracujícími v nejdůležitější strojírné výrobě“. Prohlašuje, že za těchto dlouhodobých perspektiv „relativní vzrůst inteligence v průmyslu je přechodný. Důležité však je, že sama inteligence se mění, sbližuje se v závislosti na obsahu a podmínkách práce s dělníky, kteří se také kvalitativně mění.“¹⁸

3. Rozbor dosavadního vývoje inženýrské profese je dále charakterizován postupující diferenciací, odrážející zákonitý rozvoj společenské dělby práce v oblasti techniky. Jestliže v první polovině minulého století vedle vojenského inženýrství figurovalo jako druhé univerzální inženýrské povolání pouze tzv. civilní inženýrství, pak od druhé poloviny minulého století docházelo již k samotnému rozvoji inženýrství strojírného, báňského, stavebního, elektrotechnického apod. Tito inženýři museli prokázat náležitou znalost uvedených rychle rostoucích oborů. V Rakousku bylo označení civilní inženýr právně vypuštěno roku 1866.¹⁹ Zejména období po druhé světové válce vedlo k další diferenciaci, projevující se jednak ve vzniku zcela nových inženýrských oborů (jaderná energetika, technická kybernetika apod.), jednak ve štěpení do-

sud kompaktních oborů na obory relativně samostatné. S tímto vývojem korespondoval také specializační vývoj na vysokých školách technických. Tak v současné době např. z Vysoké školy strojní a elektrotechnické v Plzni vycházejí strojírní inženýři diferencovaní do 3 základních směrů — *strojírná technologie* (obor 04-1-01 se zaměřením na obrábění nebo na tváření), *energetické stroje a zařízení* (obor 04-1-03 se zaměřením na tepelné turbíny nebo na jaderná energetická zařízení) a *výrobní stroje a zařízení* (obor 04-1-04 se zaměřením na obráběcí stroje nebo na stroje tvářecí). Zajímavým dokladem tohoto trendu je i štěpení inženýrských profesionálních organizací na Západě. V USA mělo například Americké sdružení strojních inženýrů (ASME) při svém založení roku 1930 vcelku 13 sekcí, o 30 let později se jejich počet více než zdvojnásobil (27) a tento počet dále narůstá.

Minulá praxe nás však přesvědčila, že tento diferenciační proces nutno držet v jistých mezích. Tak se ukázalo správným ustoupit od přílišné specializace let padesátých, kdy na technikách například v rámci výchovy strojních inženýrů-konstruktorů tvářecích strojů byli vychováváni již specialisté pro jednotlivé druhy těchto strojů apod. Stávalo se, že v důsledku neexistence spolehlivějších prognóz potřeby museli mnozí takto specializovaní absolventi přecházet do oborů jiných.

Sociologický výzkum absolventů plzeňské techniky z roku 1969 dal například na otázku „Je zastáváná práce v souladu se zaměřením předchozí školní přípravy?“ tyto odpovědi:

ano, je v souladu	43,0 %
částečně v souladu	42,9 %
není v souladu	14,1 %

Přílišná specializace mimoto zvyšuje nebezpečí odtrhování příslušníků inženýrské profese od obecného teoretického základu a od zvládnutí širších souvislostí oboru, jimiž se právě musí lišit od pouhých praktiků a jež umožňují lepší adaptabilitu na nové problémy nastolované technickým vývojem.

¹⁷ Osipov, G. V. — Szczepeński, J.: *Socialnyje problemy truda i proizvodstva*, Moskva, Mysl 1969, s. 169.

¹⁸ Fadějev, E.: *Vědeckotechnická revoluce a historické poslání dělnické třídy — Rozvoj určující síly pokroku*. Rudé právo ze dne 15. 8. 1973, s. 5.

¹⁹ Od roku 1903 byl inženýrský titul zde oficiálně přiznáván pouze technikům, kteří složili předepsané státní zkoušky. Závody však ještě delší dobu přiznávaly samy některým svým pracovníkům označení „závodní inženýr“.

Vývoj takto probíhající klade otázku, zda vůbec možno nadále hovořit o jedné inženýrské profesi. Ukazuje se, že mnohé základní společné rysy se postupující specializací oslabují a že z hlediska vlastní práce máme do jisté míry co činit s různými relativně samostatnými inženýrskými profesemi. Vzhledem k potřebám sociální prognostiky a sociálního plánování (plánování kádrů) má přesné odlišování inženýrů různých odborných zaměření stále rostoucí význam a jen obecné přístupy mohou se například při plánování pracovních sil ukázat zcela nedostatečnými. Přesto právě povinností sociologie je upozornit na to, že dělba práce sama o sobě a s ní spojená případná diferenciace zorného úhlu při posuzování odborné problematiky není v našich podmínkách jediným závažným momentem. Polské výzkumy J. Hosera například významně dokumentují, že i v socialistických podnicích existuje řada faktorů, jež vedou k formování obecné inženýrské kategorie a inženýrského prostředí (podobné zájmy sociální, podobná orientace hodnotová, profesionální tradice apod.). K tomu nutno přihlížet při politickovýchovné práci, při pracovní motivaci aj. J. Hoser přitom správně ukazuje, že mezi jednotlivými socialistickými státy jsou v tomto směru rozdíly a že ve zjištění polských sociologických výzkumů se výrazněji odráží nižší stupeň socialistického rozvoje ve srovnání se SSSR, kde — jak jsme již uvedli — v důsledku dosaženého stupně vývoje celé společnosti vývoj vykazuje silné tendence ke splývání v rámci ITP kategorie a diferenciace má především technicko-organizační charakter. (Odtud také těžiště různých „inženýrských“ výzkumů v SSSR spočívá v problematice ovlivňování výroby a techniky).²⁰

Poznatky z našich výzkumů západočeských závodů svědčí o tom, že řada faktorů konstatovaných pro polskou situaci působí dosud u nás, avšak proces přibližování se poměrům sovětským je na postupu. Jedním z konzervujících prvků, na nějž v našich výzkumech narážíme, je například pocit nedocenění významu inženýrské práce a kvalifikace. V našich výzkumech v Závodech V. I. Lenina v Plzni byl zjištěn

dostí zřetelný stupeň závislosti mezi spokojeností na pracovišti a pocíťovanou společenskou prestiží inženýrů (lineární korelační koeficient $r = 0,41$), stejně jako mezi spokojeností a výší finanční odměny (0,46); jako rozhodující faktory pro spokojenost a zakotvení na pracovišti se však ukázaly faktory: druh vykonávané práce (0,56) a perspektivy odborného a sociálního rozvoje (0,75). Požadavky, které byly opakovány, neměly téměř nikdy stavovský výlučný charakter.

Pracovní diferenciace a postupující specializace inženýrů je v každém případě jen jednou stránkou vývoje této profesionální kategorie, jež se ve skutečnosti nerozkládá tak rychle, jak by ryze pracovní aspekty naznačovaly.

4. Postupující dělba práce v oblasti technického inženýrství ovšem zákonitě vyvolává také integrační potřeby a procesy. Vedle inženýrů, úzkých specialistů v dílčích oblastech technických, narůstá potřeba odborníků, kteří by dokázali na kvalitní úrovni tmelit práci jednotlivých úseků a na základě širší znalosti celku koordinovat a podněcovat jejich vzestup. Tak se v rámci inženýrských oborů objevuje jako zaměstnání nové odvětví — systémové inženýrství (používá se rovněž označení průmyslové inženýrství aj.). Strukturální model této profese, jak je dnes na Západě chápána, zahrnuje integraci oblastí „fondy (finance, zboží apod.) — zařízení — personál — materiál — informace — energie“.²¹ V našich podmínkách nutné narůstá význam orientace na lidský faktor a praxe si vynutí řadu specifických modifikací. Sociální plánování, především ve velkých podnicích a v odvětvovém měřítku, musí na tuto tendenci v přiměřené podobě reagovat, i když zde zatím není tradice ani dost zkušeností. Stejně tak přirozeným důsledkem diferenciace a prohlubování poznatků v rámci jednotlivých úseků inženýrské práce je vznik profese inženýrů-dokumentátorů a pracovníků oddělení TEI (technicko-ekonomické informace). I bez těchto inženýrských kategorií by byla seriózní sociální prognóza neúplná.

5. Sociologická analýza ukazuje jen na

²⁰ Srovnej Hosera, J.: *Meziličnostnyje otnošenija v inženěrněj sredi*. In: *Socialnyje problemy truda i proizvodstva*. Moskva, Mysl 1969, s. 197—219.

²¹ Viz Blair, R. A. — Whitston, C. W.: *Elements of Industrial System Engineering*. New York, Englewood Cliffs 1971, kap. I.

částečný soulad mezi vysokoškolskými kvalifikačními předpoklady inženýrů a zastávanými pozicemi a rolemi. Podle Statistické ročenky ČSSR pracuje například u nás řada inženýrů-vysokoškoláků na místech s předepsaným středoškolským vzděláním. Jisté disproporce naznačují i sovětsí sociologové S. A. Kugel a O. M. Nikandrov ve své práci z výzkumu mladých inženýrů leningradské oblasti.²² Nad tímto nesouladem se zamýšlejí i někteří teoretikové západních zemí a snaží se analyzovat příčiny.²³

Zvláštní složku tvoří inženýři-začátečníci, u nichž bývá jen ku prospěchu, když se zpočátku seznámí s prací, kde vysokoškolská kvalifikace není předepsána. S touto potřebou je nutno v sociálních plánech počítat. Současné však je nežádoucí, aby zůstávali na těchto místech déle, než je z důvodů praxe nutné. Tak například výzkum ministerstva školství z roku 1972 zjistil, že dosti mladých inženýrů ještě po 5 letech praxe pracuje na místech, kde podle jejich názoru je jejich odborné kvalifikace nevyužito.²⁴ Sociální plán by posunu na přiměřená místa měl věnovat větší pozornost.

Další zvláštní složku tvoří nepochybně inženýři, kteří sice splňují odborné kvalifikační předpoklady, avšak v ostatních kvalifikačních požadavcích mají vážnější slabiny. V rozbořech prováděných u nás vedoucími stranickými a státními orgány bylo nejednou konstatováno, že mezi příslušníky vysokoškolské inteligence v řadě případů je třeba překonat podceňování politiky a tendence k apolitičnosti, jež bývají na závalu zejména tam, kde plnění funkce předpokládá denní kontakt s větším množstvím lidí. Řada stížností na slabiny v oblasti politické konstatovaly také naše dřívější plzeňské výzkumy, kde vedoucí pracovníci hodnotili světonázorovou a politickou připravenost zhruba 1/4 inženýrů jako spíše nebo zcela nevyhovující.

Vážné disproporce vznikají tam, kde inženýrská náplň funkce je rozměňována různými povinnostmi administrativními,

reprezentačními apod. Tento případ nebývá řídký. Dokladem toho byly i poznatky analýzy časového zatížení inženýrů v pracovní době ve velkém západočeském podniku.

Spotřeba času na jednotlivé činnosti inženýrů

Činnost	Ve výrobní jednotce %	Ve výzkumné jednotce %
odborná práce	54,5	52,2
řízení druhých	11,2	16,8
hospodářsko-administrativní záležitosti	17,6	10,8
porady, schůze	7,2	6,7
jiná činnost	9,5	13,5
	100,0	100,0

Že jde o problém obecný, o tom svědčí například zajímavá studie, kde australský teoretik konstatuje, že významná část inženýrů v této zemi nevyužívá plně svého vzdělání a svých znalostí, protože jsou přetěžováni administrativou nebo prováděcí technickou prací, a podává své návrhy na zlepšení.²⁵ Jde tu o problémy kvality organizace a řízení práce, jež takto úzce souvisí se sociální prognostikou.

V našich sociálních prognózách týkajících se inženýrů-techniků bude řešení těchto rozporů, jichž podstata byla zde jen zčásti dotčena, mít nemalý význam. V měřítku celostátním pak do dlouhodobějších prognóz bude náležet také řešení rozporu, kdy na místech s požadovaným vysokoškolským vzděláním předepsané vzdělání pracovníci nemají.²⁶

6. Sami absolventi vysokých škol technických, jak potvrzují četné výzkumy, pokládají za inženýrskou práci především tvořivou činnost technickou. Vcelku jed-

²² Kugel, S. A. — Nikandrov, O. M.: *Molodyje inženěry*. Moskva, Mysl 1971.

²³ Srovnej např. Barnes, L. B.: *Scientists, Engineers and Industrial Organization*. In: Ch. B. Walker: *Modern Technology and Civilization*. New York, Anchor Books 1962.

²⁴ Podroužek, J.: *Přínos vysokoškolského studia*. Rudé Právo ze dne 26. 4. 1973, s. 3.

²⁵ Oberthus, J. S.: *The Engineer-technician Team*. Journal of Inst. Engineers Australian 1972, č. 4—5, s. 14—17.

²⁶ *Statistická ročenka ČSSR 1971*. Praha, SNTL 1972, s. 142, aj.

noznačně zdůrazňují, že tato práce pro ně představuje hodnotu, již předřazují různým výhodám hmotným. Náš výzkum ve Škodovce v Plzni však svého času ukázal, že tato tvořivá činnost je vyhledávána především ve výzkumu, vývoji a projekci (3/4 respondentů). Tento závěr byl až překvapivě shodně potvrzen dalšími výzkumy pozdějšími.²⁷

Jde tu o zúžené pojetí, na němž se podílí jak školní výchova, tak někdy příliš rutinní charakter průmyslové praxe. Mohou je podporovat i zjednodušené závěry z objektivního zjištění, že počet inženýrů v rámci vědeckovýzkumných pracovníků neustále roste (v SSSR představovali vědečtí pracovníci v technických oborech v r. 1954 zhruba 27 % pracovníků, o deset let později 44 % a do roku 1980 předpokládá prognóza jejich růst na 49,8 %).²⁸ Inženýr se musí a bude muset stále více uplatňovat i jako tvůrčí pracovník v oblasti promýšlení, prosazování a zajišťování nových technologických postupů, při řízení lidí ve výrobě, na poli organizace práce s novou technikou aj.

Sovětské, polské i naše sociologické výzkumy souhlasně konstatují zejména podceňování práce organizační a malý zájem o vedení lidí. Podíl na tomto stavu má nejspíše i podceňování řídicí a organizační přípravy na vysokých školách. V našem škodovském výzkumu přiznalo 78,7 % respondentů-inženýrů, že se cítí být pro řídicí práci slabě připraveni. Vedoucí pracovníci hodnotili jako nedostatečně připravené 56,6 % inženýrů. Tato oblast není stále ještě uspokojivě saturována a vyžaduje lepší zajištění ve škole i v samotných průmyslových závodech.²⁹

7. Rozpornost technického a technologického vývoje, uskutečňovaného bojem nového se starým, vede ke dvojím důsledkům. Na jedné straně řada inženýrů v našich výzkumech poukazuje na drtivý tlak rutiny a technického konzervatismu na některých pracovištích a oprávněně se vyslovují obavy z dequalifikace (odtud také

zčásti v předchozím bodu konstatovaná orientace na vědu, výzkum apod., kde se zdá být toto nebezpečí relativně nižší), na druhé straně pak si uvědomuje přímo závrtné tempo růstu technických poznatků v současném světě a usiluje o systematické doplňování svých znalostí. Není sporu o tom, že inženýr, který si obecné trendy vývoje neuvědomuje, může snadno ve svém oboru zakrnět a stát se neschopným plnit společenskou funkci, již jeho profese má.

Pozoruhodné poznatky v tomto směru přinášejí některé americké sociologické výzkumy, zabývající se důsledky informační exploze v technice a řešením otázky „zůstat na úrovni“. Zajímavý je zejména výzkum R. Perrucciho a R. A. Rothmanna, který podchytil 3 200 graduovaných inženýrů (reprezentujících asi 600 000 amerických inženýrů). Respondenti se vyjadřovali k tomu, zda a jak znají jednotlivé jmenované oblasti technického vědění, jež byly rozděleny do dvou skupin: a) základní oblasti spíše tradiční povahy (current knowledge), b) znalosti v nových oborech (emerging fields). Závěry výzkumu, týkající se obou oblastí, říkají: těchto znalostí ubývá s přibývajícím počtem let praxe a vzdáleností od doby absolvování školy, přibývá s růstem úrovně technické odpovědnosti, přibývá s dosahováním vyšších kvalifikačních stupňů (master, doktor věd) a nemění se příznivěji se změnou úrovně dozorčí odpovědnosti. Tyto tendence platí pro oblasti znalostí základních (a) vcelku stejně jako pro znalosti nových oborů (b). Ukazují mimo jiné, že nejlepší cesta k udržování základní úrovně je současně cestou k novým oborům.³⁰

V sociologické literatuře socialistických zemí jsme se zatím s podobnými výzkumy nesetkali. Je však zřejmé, že v souvislosti se sociálním plánováním a sociální prognostikou by měly svůj význam.

Socialistická společnost nemůže být pouhým registrátorem různých vývojových tendencí. Hlavním směrem nástupu proti

²⁷ Fiala, V. — Herman, K.: *Studijní a pracovní problematika absolventů vysokých škol*. Sociologický časopis, 7, 1971, č. 6, s. 629.

²⁸ Osipov, G. V. — Szczepeński, J.: *Socialnyje problemy truda i proizvodstva*. Moskva, Mysl, 1969, s. 170.

²⁹ Polský sociolog J. Hoser ve své stati o orientaci v zaměstnání inženýrů (*Studia sociologiczne*, 1965, č. 1) uvádí 5 typických rysů inženýrských pracovníků: 1. vysoký stupeň identifikace s povolá-

ním a s inženýrskou prací, 2. chápání této práce jako ryze technické a odmítání práce organizační, administrativní apod., 3. slabé aspirace na sociální vzestup ve služební hierarchii, 4. nízká identifikace s podnikem, 5. silná identifikace s pracovní skupinou.

³⁰ Viz Perrucci, R. — Gerstl, J. E.: *The Engineers in the Social System*. New York, J. Willey and Sons 1969, s. 247—276.

n bezpečí dequalifikace je nepochybně kladení náročných praktických úkolů před tuto inteligenci a její vědecky fundované motivování (včetně náležité organizace práce apod.). Ruku v ruce s tím pak musí jít i orientace na systematické doplňování odborně teoretických i praktických znalostí. Prostředky jsou různé: individuální studium literatury, stáže a studijní pobyty, návštěva specializovaných kursů a školení, včetně dosahování vědeckých hodností. Zvláštní příležitosti pak musíme vytvářet pro pracovníky s větším odstupem od školy a s vyšší úrovní dozorcí odpovědnosti. Socialistické zřízení má dost sil a možností tuto potřebu zajišťovat.

Bylo by nepochybně užitečné, kdyby také úvahy o připravovaném systému celostátního postgraduálního studia postupovaly rychleji vpřed. Náš výzkum absolventů plzeňské techniky ukázal, že si takto zvyšovalo svou kvalifikaci zatím zhruba 19 % absolventů (přibližně 18 % absolventů prošlo jinými odbornými kursy). Uvedený trend musí být rovněž fixován v našich sociálních plánech a zakotven do celkových plánů rozvoje práce a kádru. Jinak se takovéto studium někdy stává více méně soukromou záležitostí a neefektivním plýtváním energie a prostředků.

8. O kvalitě budoucích inženýrů do jisté míry rozhoduje již kvalita těch, kteří se na inženýrské povolání připravují na vysokých školách. Rozsáhlý pedagogický a psychologický výzkum, který jsme prováděli v loňském roce u prvních ročníků naší školy, potvrzuje hypotézu, že na techniky nepřichází výběr nejschopnějších, ale z hlediska intelektuálního spíše běžný průměr absolventů střední školy (převážná většina ze středních škol průmyslových), mnohdy s dobrou a někdy i s dostatečnou z matematiky, fyziky apod. Ukázalo se rovněž, že inženýrské studium se vzhledem ke značně vysokým směrným číslům někdy stává útočištěm mladých lidí, kteří nemají k technické práci bližší vztah (na tento zjev si stěžují i sovětští autoři). Je zajímavé, že relativně lepší situace zpravidla bývá na studiu elektrotechnickém, přičemž nej kvalitnější studenti z tohoto hlediska nacházíme obvykle mezi posluchači nejnovějších progresivních oborů, jako je technická kybernetika, stavba jaderné energetických zařízení

apod. Někteří z kategorie slabších nutně odcházejí v prvních ročnících studia, jiní však studiem na hranici přijatelnosti a za nemalé námahy učitelů se dostávají až k absolutoriu. Prověrka v posledních ročnících i nástupní testy v podnicích (ŠKODA n. p.) nadále registrují dosti značný rozptyl v úrovni. Trvale nepříznivým jevem zůstává, že relativně slabší úroveň nacházíme v tomto směru mezi absolventy-technology, ač právě současná technologie je polem, v němž obrovské rezervy přímo volají po náročném, tvořivém řešení.

Je přirozené, že tento stav klade zvýšené nároky na příslušné vysoké školy, které musí nadále hledat cesty k efektivnější práci. Současně ukazuje, že zdaleka nebyly využity všechny možnosti, jak v době převratných technických výbojů zvýšit atraktivnost technických profesí a ještě více získat pro inženýrskou profesi talentovanou část mladé generace. Mělo by se to projevit i v práci závodů, které budou muset nadále intenzivněji plnit výchovnou funkci u mladých absolventů.

Uvedl jsem řadu poznatků, jež měly konkrétněji dokumentovat uplatnění sociologie a antropologických věd v jedné z klíčových oblastí sociální prognostiky — prognostiky vývoje profesionálních kategorií. Každá tato kategorie má svou specifickou problematiku a sociologie může i musí pomáhat ji objasňovat, máme-li se také v sociální prognostice a v sociálním plánování dostat dále od empirie k vědě.

Резюме

Юльк Э.: К вопросу прогностики и планирования развития профессиональных категорий. Тенденция развития инженерской профессии

Серьезное слагаемое социальной прогностики составляет прогностика развития профессиональных категорий. Повышения профессионаграфия носит преимущественно статический характер, являющийся достаточным для повседневной операционной профессиональной деятельности. Для нужд дальнейшего обеспечения экономических задач и задач подготовки квалифицированных работников необходимо более точно установить, каким будет количественное и качественное развитие основных профессий. Изучение этой проблематики потребует широкого междисциплинарного подхода, причем здесь также социологии предоставляется серьезный шанс. О возможностях социологии свидетельствует ряд работ в мировом масштабе. Большим вкладом особенно

являются советские статьи. Настоящая статья в своей основной части представляет доказательства возможности социологического анализа на материале заметки к изучению трендов развития инженерской профессии. Она на основе подытожения и анализа сведений из зарубежных и самостоятельных чехословацких исследований (прежде всего из места работы автора — Института управления в Высшей школе машиностроения и электротехники в г. Пильзен) занимается следующими трендами развития технической интеллигенции с высшим образованием: непрерывный качественный рост, процесс профессиональной дифференциации при одновременном направлении к интеграции, развитие от сословной замкнутости к сближению с остальными частями коллектива трудящихся на предприятиях, решение противоречия между квалификацией инженера и занимаемыми постами и ролями, необходимость повышения профессиональной квалификации. Проанализировано также при помощи психологических методов противоречие между возрастающими требованиями технического развития и относительно неудовлетворяющим интеллектуальным уровнем студентов вузов.

Summary

Jukl E.: The Problem of Prognostication and Planning of the Development of Professional Categories. Developmental Tendencies of the Engineering Profession

The prognostication of the development of professional categories represents a relevant part of social prognostication. The present professiography has a predominantly static form that suffices for current professional

operations. For the purposes of securing further economic tasks, as well as tasks connected with the training of qualified personnel, the quantitative and the qualitative aspects of the future development of the main professions will have to be determined with more precision. The research of these problems will require a broad interdisciplinary approach wherein sociology is given a relevant chance. A great number of studies on a world scale gives evidence of the possibilities of sociology. Highly contributory are soviet studies.

In its principal part, the paper documents the possibilities of sociological analysis on a contribution to the study of the developmental trends of the engineering profession. In summarizing and analysing the findings from abroad as well as from independent Czechoslovak research (carried on particularly at the author's workplace, i. e. in the Institute of Management, Engineering and Electrotechnical College, Pilsen), it deals with the following trends of the development of the technical intelligentsia with higher education: permanent quantitative growth, process of professional differentiation and simultaneous tendencies to integration, development from professional barriers to a rapprochement with the other working components in the enterprise, solution of the discrepancy between the engineering qualification and the positions and roles actually performed, the necessity of raising the professional qualification. With the help of psychological methods, also the discrepancy between the growing requirements of technical development and the relatively unsatisfactory intellectual level of the students studying at the Technical Colleges was analysed.

Sociální ukazatele a měření cílů a efektů sociálního plánu*)

MICHAL ILLNER - MIROSLAV FORET

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Každý pokus o plánování sociálního rozvoje, resp. o sociální plánování¹ by měl v určité fázi pokročit od obecných programových úvah k vyjádření *konkrétních a sledovatelných záměrů*. Měl by tedy vyústit do soustavy ukazatelů obdobné soustavě ukazatelů národohospodářského plánu a plnící v rámci plánování sociálního rozvoje obdobnou funkci.² Skutečně také všechny u nás dosud známé sovětské metodiky plánování sociálního rozvoje podnikových kolektivů i první návrhy metodik československých s takovými soustavami ukazatelů počítají.³ Jde o ukazatele, které označujeme jako *ukazatele sociální*; v našem příspěvku hodláme věnovat pozornost metodologickým otázkám spojeným s jejich vytvářením a využitím.

Metodologické otázky patří ke klíčovým problémům sociálního plánování a je proto nezbytné se jimi zabývat i v naší současné, dosud široce zaměřené diskusi. Je třeba, aby již v těchto počátečních, a proto tak důležitých úvahách byla respektována dialektická jednota teorie a metodologie sociálního plánování — jednota, která přispěje mimo jiné i k dalšímu prohloubení teoretických znalostí a možností aplikace v praxi.

Chceme se zastavit jednak u pojmu sociálních ukazatelů a u jejich funkcí v sociálním plánování, dále u problematiky jejich vytváření a nakonec stručně u informačních zdrojů, o něž se sociální ukazatele mohou opírat. Naše poznámky nehodláme vztahovat jen na ukazatele plánů sociálního rozvoje podnikových

kolektivů, ale chápeme je obecněji: sociální plánování se může totiž uskutečňovat i v rámci jiných typů, než jsou pracovní organizace. Protože však mezi praktickými pokusy o realizaci plánování převažují zatím v socialistických zemích projektu plánu sociálního rozvoje podniků, pokusíme se naše myšlenky ilustrovat právě v této oblasti, a tak reagovat na první zkušenosti podnikových sociálních plánů.

K pojmu sociálních ukazatelů

Pro řízení systémů různých druhů — technických, biologických, ekonomických, sociálních — potřebuje společnost informace, a to informace různého obsahu, formy a funkce. Za *ukazatele* budeme považovat ty z informací o řízených systémech, které mají *operacionální*, tj. bezprostředně empiricky zjistitelnou podobu, přímo o řízeném systému vypovídají na jeho jevové úrovni, současně však mají za účel *indikovat* určité jeho podstatné, obecné a zpravidla také méně viditelné, hůře sledovatelné či bezprostředně nesledovatelné stavy nebo vlastnosti. Ukazatele tedy obvykle plní funkci symptomů, které na sledovatelné úrovni signalizují, co se se systémem děje na úrovních, jež se samy přímým empirickým sledováním vymykají. Tak se například počty návštěvníků divadel, muzeí, koncertů apod. mohou stát ukazateli kulturní úrovně města, počet rozvodů v určité oblasti ukazatelem stability manželství, počet odpracovaných brigádnických hodin ukazatelem občanské aktivity obyvatelstva apod.; přitom však sotva budeme kulturní úroveň místa redukovat na ná-

*) Upravený referát ze IV. mezinárodního kolokvia sociologie práce věnovaného otázkám sociálního prognózování a sociálního plánování konaného v Bratislavě ve dnech 28. 5.—1. 6. 1973.

¹ Pokud jde o funkce sociálního plánování v socialistické společnosti, o různé přístupy k tvorbě plánů sociálního rozvoje, o strukturu sociálního plánu a další obecné otázky, najde čtenář potřebné informace v příspěvcích monotematického čísla Sociologického časopisu č. 6/1973 a dále např. v práci Bauerová, J.—Kolář, J.—Růžička, J. a kol.: *O sociálním plánování*. Praha, Práce 1972.

² Za mnohé sovětské práce o sociálním plánování, v nichž se tento požadavek objevuje, uvedme např.

práci u nás méně často citovaného Z. T. Toščenka, který v jedné z prvních studií o těchto otázkách napsal (viz *Socialnoje planirovanije v sisteme naucnogo upravlenija obščestvom*. Moskva, Znanije 1967, s. 35): „Nejdůležitějším prvkem sociálního plánování je vymezení systému ukazatelů, jejich vypracování a zdokonalení. Systém ukazatelů by měl všestranně charakterizovat proces společenského rozvoje v celé jeho složitosti a rozmanitosti.“

³ Např. *Metodika socialnogo planirovanija kollektiva predprijatija*. Perm 1969; *Metodika planirovanija socialnogo rozvutija kollektiva promyšlennogo predprijatija*. Leningrad 1969.

vstěvnost kulturních institucí nebo občanskou aktivitu obyvatelstva na odpracované brigádnické hodiny.⁴

K této gnoseologické funkci ukazatelů se zpravidla řadí i *funkce heuristická*: ukazatele jsou informacemi využívanými zpravidla k řízení daných systémů; některé soustavy ukazatelů však mohou sloužit také jen k analýze určitého systému, bez přímého záměru jej ovlivňovat.⁵

Sociálními jsou pak podle našeho názoru ty ukazatele, které charakterizují společenské (sociální) systémy.⁶ Mohou jimi být nejen typické „lidské“ ukazatele, jako je třeba objem fluktuace nebo počet účastníků socialistické soutěže, ale také ukazatele figurující jinak obvykle v kontextu plánů technického rozvoje či v plánu hospodářských výsledků. Autoři u nás dobře známe „permské metodiky“ v té souvislosti píší: „... některých ekonomických ukazatelů se nevyhnutelně užívá i v sociálním plánování samém. Za prvé není k tomuto účelu zapotřebí jakýchkoliv ekonomických ukazatelů, ale zejména těch, které mají bezprostřední sociální efekt... Sem patří takové ukazatele, jako je stupeň mechanizace a automatizace práce, produktivita práce, výše mzdy atd.“ [5:25].

V kontextu sociálního plánu nabývají ovšem tyto technické a ekonomické ukazatele zcela nové funkce, i když jejich formální podoba nemusí doznat žádné změny. Autoři permské metodiky k tomu poznamenávají: „Za druhé, ekonomické ukazatele mají v sociálním plánu poněkud jiný charakter než ve vlastním ekonomickém

plánování. Tak například stupeň technické vybavenosti výroby zde figuruje jako moment určující obsah práce různých skupin pracujících, a tedy i jejich sociální povahu, jejich příslušnost k těm či oně společenské skupině. Úroveň produktivity práce může, ceteris paribus, posloužit jako ukazatel vztahu k práci... A tak ekonomické ukazatele mají v sociálním plánování poněkud jiný a širší obsah než v plánování ekonomickém. Komplexní povaha sociálního plánu odhaluje jejich hluboký sociální význam. A právě v tomto smyslu musí také figurovat ve vlastním sociálním plánu.“ [5:26].⁷

Tato zásada *indikativní mnohofunkčnosti* ukazatelů plyne z toho, že ukazatel je vyjadřovacím prostředkem jevové úrovně, zatímco pojem systému sociálního, ekonomického apod. odpovídá již značnému stupni abstrakce. Přiřazení obou úrovní pak není zpravidla naprosto jednoznačné a jeden a týž ukazatel může být užít i ve více různých kontextech. Nelze proto jednotlivé ukazatele kategorizovat bez ohledu na kontext jejich užití buď jako „hospodářské“, nebo „sociální“. Pokud přesto v praxi určité ukazatele označujeme jako ekonomické a další zase jako sociální, je to proto, že prvé jsme běžně zvykli užívat v kontextu ekonomického plánu a druhé zase považujeme za příznačné pro plán sociální. Tím však není řečeno, že bychom nemuseli dodatečně odhalit diagnostické možnosti některých, dosud „typicky ekonomických“ ukazatelů pro sociální plán, a opačně —

⁴ Uvedené vymezení pojmu „ukazatel“ je tedy založeno na požadavcích a) empiričnosti. b) schopnosti indikovat z nižší úrovně abstrakce na úroveň vyšší. Jde o požadavky, které obsah uvedeného pojmu značně zužují: tím, že se postulují požadavky operacionální sledovatelnosti a předpokládá se modelování řízeného systému a jeho stavů v obecnějších pojmech, je toto vymezení již do určité míry přizpůsobeno specifickým podmínkám sociálního plánování. V širším smyslu však můžeme jistě za ukazatele považovat i informace neempirické — pokud mají indikativní schopnost. Marxistická analýza pojmu a funkcí ukazatelů v sociologii by si podle našeho názoru zasloužila samostatnou stat; zejména by bylo zapotřebí uvést tuto problematiku do vztahu s marxistickými kategoriemi podstaty a jevu.

⁵ Pojem ukazatele je tedy v sociologii zřejmě širší, než je běžné v jiných oborech, zejména v ekonomii, kde se klade důraz hlavně na jeho heuristickou funkci. V nedávno publikované *Ekonomické encyklopedii* se například pojem hospodářského ukazatele vymezuje takto: „Ukazatel hospodářský je číselný údaj, který charakterizuje činitele, podmínky, průběh nebo výsledky určitého přesně vymezeného hospodářského procesu (jevu), popřípadě vztahu mezi několika procesy (jevy). Je nástrojem řízení a tvoří se s ohledem na jeho potřeby.“ [2 : 534]. V so-

ciologii byl na rozdíl od toho pojem ukazatele (indikátoru) ražen nejprve v souvislosti s rozvojem empirických sociálních výzkumů a s tím spojeným úsilím o operacionalizaci složitých sociologických pojmů. Hlediska sociálního řízení a plánování vstupují do hry až značně později.

⁶ Diskuse o tom, co je možno chápat jako sociální systém, by však přesahovala rámec tohoto příspěvku; na reálném objektu, jaký je např. průmyslový podnik, můžeme však definovat celou řadu různých systémů, např. systém technický, systém ekonomický nebo systém sociální, a popisovat je příslušnými ukazateli. Jako sociální systém je pak podnik soustavou lidí, sociálních skupin a kategorií, jejich činností, vztahů mezi nimi, jejich vědomí apod. Není snad třeba zdůrazňovat, že pojem sociálního systému je jen analytickou abstrakcí a že v řídící činnosti se setkáváme vždy jen s konkrétními, historicky určitými sociálními celky.

⁷ Srovnej též J. V. Kolesnikov v práci *O sociálních funkcích rukovoditelů socialistického provozního kolektivu*. In: *Naučnoje upravlenije obščestvom*, č. 6. Moskva, Mysl, 1972, s. 100: „Výsledky racionalizace plánu sociálního rozvoje kolektivu socialistického podniku se projevují v celé řadě ukazatelů výrobně ekonomického a sociálního charakteru.“

některých typicky sociálních ukazatelů pro plán národohospodářský.

Naše úvahy by ovšem rozhodně neměly vést k nesprávnému závěru, že v sociálních plánech tedy zcela vystačíme s tradičními ekonomickými nebo demografickými ukazateli, které jen obdaříme nečekanou sociologickou interpretací. Tyto ukazatele, o jejichž co nejširší využití budeme pochopitelně maximálně usilovat, postihnou zpravidla jen část relevantních rysů sociálního systému. Pro ostatní bude třeba konstruovat nové, a tedy primárně „sociální“ ukazatele.

Na druhé straně by však podle našeho názoru byl stejně nesprávný i protichůdný závěr, že totiž v sociálním plánu nelze opakovat a využívat ukazatele technické nebo ekonomické povahy; opakovat je — jak jsme už uvedli — lze, pokud je ovšem umíme interpretovat jako sociální.

Z našeho přístupu k vymezení sociálních ukazatelů, a tedy nepřimo i sociálního plánu, plyne, že rozhodně považujeme za zužující takové pojetí, které sociální plánování redukuje pouze na řízení tzv. *sociálních činností* ve smyslu činností sociálně pečovatelských a sociálních ukazatele jen na ukazatele těchto činností. Soudíme, že v této u nás dosud časté koncepci dozrívá zastaralé a snad ještě ze situace buržoazní společnosti devatenáctého století pramenící chápání termínu „sociální“, kdy v tehdejší společnosti volné soutěže byly určité sociálně ochranné služby obstarávány mimo ekonomickou sféru společenskými organizacemi, obcemi nebo státem.

Funkce sociálních ukazatelů v sociálním plánování

Chápeme-li sociální plánování po formální stránce jako záměrné dosahování určitých změn ve stavech sociálních systémů, pak nezbytnými pojmovými složkami každého sociálního plánu jsou: a) *řízený sociální systém*, b) *jeho stav* — a to zejména jeho stav výchozí, plánovaný stav cílový a posléze konečný stav, do něhož se systém po uplynutí plánovacího období fakticky dostane, c) *prostředky*, s jejichž pomocí mají být změny stavu řízeného systému vyvolávány. Pokud se plán má stát skutečným prostředkem řízení, musí být všechny uvedené prvky zcela konkrétně vymezeny a

vyjádřeny v operacionální, tj. sledovatelné podobě.

Konkrétně musí být v první řadě vymezen sám řízený systém; jen tak může být jasné, v které části společenské struktury by měly v důsledku sociálního plánování nastat změny, co je tzv. cílovou populací sociálního plánu.⁸

V operacionální podobě musí být dále vyjádřeny i všechny uvedené *stavy řízeného systému*. Empirický obraz o jeho výchozím stavu poskytuje základní mapu, z níž musí vycházet formulace rozvojových záměrů a která také slouží k poměrování změn, jaké systém během plánovacího období prodělal. Jazykem sledovatelných údajů musí být vyjádřen také plánovaný cílový stav, protože pouze tak bude dostatečně jasné, kdo, kdy, kde a jak se má na základě plánu chovat. Konečně je nutno empiricky zmapovat i výsledný stav systému po realizaci plánovaných kroků, protože porovnání této mapy s výchozí situací a s cíli plánu umožní zhodnotit jeho faktické efekty, a tedy i jeho účinnost.

Operacionální podobu by však měly mít i *prostředky sociálního plánu*, mělo by být jasné určeno, pomocí jakých konkrétních kroků chce plán těch či oněch stavů řízeného systému dosáhnout. Jinak by sotva bylo možné posoudit, zda a do jaké míry byly různé nástroje plánu účinné a jak je tedy dále zdokonalovat. Je-li tedy například jedním z cílů plánu sociálního rozvoje zlepšit bezpečnost a hygienu pracovního procesu, budou k prostředkům jeho dosažení patřit změny strojového vybavení pracoviště, pracovní doby, fyziologických podmínek i potřebná diagnostická a terapeutická zařízení. Ukazatele budou pak vyjadřovat, do jaké míry je sociální plán těmito prostředky garantován.

Jako prostředky sociálního plánu budou zpravidla vystupovat technická, ekonomická a organizační opatření, která jsou s cíli plánu v kauzálním vztahu, je však třeba je od vlastních cílů plánu podle možnosti *odlišovat*, a to nejen pojmově, ale také na úrovni ukazatelů. V opačném případě vzniká totiž nebezpečí, že se v soustavě ukazatelů smísí indikátory různého

⁸ Cílovou populací rozumíme tu část sociální struktury, u níž mají nastat cílové změny předpokládané sociálním plánem. Uslužuje-li tedy sociální plán např. o zvýšení natality, budou cílovou popu-

lať ženy v plodném věku; usluhuje-li o zlepšení hygienických podmínek v textilním průmyslu, bude jí spousta textilních podniků apod.

řádu a že přestane být patrné, co v plánu je cílem a co nástrojem jeho dosažení. V extrémním případě, jaký jsme již také měli možnost v praxi vidět, pak může dojít i k takové hypertrofizaci instrumentální stránky plánu, že zbudou pouze ukazatele prostředků, kdežto ukazatele cílů se zcela vytratí.

V konkrétním případě, který máme na mysli, byla například jako ukazatele zlepšování bezpečnosti práce a hygieny uvedena zdokonalování přístrojové výbavy podnikové laboratoře fyziologie práce a počet zdravotních prohlídek zaměstnanců, zatímco se zcela zapomnělo na vlastní cílové ukazatele, jako je výskyt nemocí z povolání nebo počet pracovních úrazů.

Rozlišování mezi ukazateli cílů a ukazateli prostředků může být jen relativní a je často příliš hrubé, a proto i schematické (stejně jako je příliš schematické samo rozlišování mezi cíli a prostředky plánu). K uskutečnění plánovaného záměru totiž zpravidla bezprostředně nepovede realizace jen jediného opatření, ale spíše realizace celé kaskády kroků, které jsou ve vzájemném vztahu cíle a prostředků. Místo o cílech a prostředcích sociálního plánu by proto bylo vhodnější hovořit o *hierarchii jeho cílů*, o cílech vyššího a nižšího řádu, a v souvislosti s tím hierarchizovat i odpovídající ukazatele.

Sociální plán, jehož rámec, východiska, cíle a prostředky by nebyly konkretizovány, o němž by proto nebylo možné říci, zda a do jaké míry uspěl, a jehož efektivnost by tedy nebyla zjišťovatelná, by mohl sice sehrát roli obecné směrnice, pro faktické řízení by však měl jen velmi omezený význam.

Vzpomínáme v této souvislosti na návrh plánu sociálního rozvoje jistého podniku, mezi jehož ukazateli byla také uvedena „ideovost“ zájmové umělecké činnosti pracovníků. Nebylo však už bohužel naznačeno, co se touto ideovostí míní a jak ji zjišťovat a hodnotit. Za této situace nemohl požadavek „ideovosti“ pochopitelně v plánu sehrát roli

ukazatele (ve smyslu, který jsme pro tento termín zavedli), ale stal se jen rámcovou a velmi neurčitě interpretovatelnou programovou položkou, která bez další konkretizace mohla plnit jen omezenou sociotechnickou funkci.

Sociální ukazatele se tedy mohou stát:

a) prostředkem popisu řízeného systému před sestavením sociálního plánu — a plnit tak funkci převážně analytickou;⁹

b) jazykem, v němž jsou formulovány cíle plánu — a plnit tak funkci normativní (popřípadě být výrazovým prostředkem prognózy řízeného systému — a plnit tedy funkci prognostickou);

c) nástrojem rozboru řízeného systému po realizaci plánu či jeho části — a plnit tak funkci hodnotící.¹⁰

Pokud bude v průběhu přípravy a realizace sociálního plánu používáno ukazatelů postupně v různých funkcích — například nejprve k výchozímu popisu systému, potom k prognóze jeho vývoje, pak k formulaci cílů plánu a nakonec k ověření výsledného stavu — bude samozřejmým požadavkem, aby ve všech těchto funkcích vystupoval vždy jeden a týž základní soubor ukazatelů. Na dodržení tohoto *principu kontinuity ukazatelů* totiž závisí jejich srovnatelnost, a tedy i možnost hodnotit sociální plán co do efektivnosti.

Náš zájem o ukazatele by neměl zastřít skutečnost, že sociální plán — zejména ve své programové části — bude používat i jiných výrazových prostředků než jen ukazatelů. Záměry sociálního rozvoje totiž obvykle nelze vyjádřit jazykem empirických údajů beze zbytku. Proto plán vyjadřuje své cíle nejen formou ukazatelů, ale zejména v době, kdy ještě nejsou rozpracovány, také prostřednictvím rámcových programových úvah obsažených zpravidla v jeho úvodu. Ty mají pochopitelně značný význam, protože vysvětlují smysl a celkovou orientaci plánu, jeho vazbu na širší úkoly stranické a státní politiky a pomáhají tak správně jednotlivé ukazatele interpretovat a spojit.¹¹

⁹ V této své funkci se sociální ukazatele mohou opírat především o výsledky sekundární analýzy, a to jednak analýzy předchozího sociálního plánu, nebo již provedených sociologických výzkumů či existujících systematických administrativních údajů (výkazy, statistiky, osobní evidence, jednotná evidence pracujících apod.). Pokud kvalita a kvantita informací z těchto již existujících zdrojů nestačuje, provádí se samostatný sociální výzkum.

¹⁰ V této roli se budou ukazatele opírat jednak o průběžná kontrolní šetření plnění sociálního plánu, jednak o systematické sociální průzkumy řízeného systému na konci plánované periody. Vy-

sledky těchto šetření mají samozřejmě zpětnovazební funkce a vedou ke korekcím a aktualizacím plánu.

¹¹ Sociální plán, kde veškeré cíle budou dobře zdůvodněným způsobem rozepsány do soustavy sledovatelných ukazatelů, je ideálním řešením, o němž bychom měli samozřejmě vždy usilovat. Praxe, a to zejména v období prvních pokusů o plánování sociálního rozvoje, však zřejmě nebude vždy s to tomuto požadavku plně vyhovět. Podle toho, jak analyticky se podaří rámcové cíle plánu rozpracovat a jak dokonale budou jednotlivé kroky jejich

Ne každý ukazatel nebo soustava ukazatelů jsou ovšem z hlediska technických potřeb sociálního plánování stejně vhodné. Jejich operativní funkce totiž vyžaduje, aby měly určité „praktické“ vlastnosti kvalifikující je pro praktické použití v konkrétní plánovací činnosti.

Potřebujeme, jak jsme již uvedli, nejen ukazatele zjišťovatelné poměrně snadno, ale navíc ukazatele snadno zjišťovatelné i v rámci daných organizačních možností. Musíme počítat s tím, že hodnoty ukazatelů bude nutno v průběhu plánovacího období zjišťovat opakovaně — i u sociálních plánů počítáme s principem průběžné kontroly — a že toto zjišťování nesmí pro plánující instituci znamenat neúměrné administrativní zatížení.¹² Ze stejných důvodů by ukazatele měly být i *rychle a snadno zpracovatelné* a jejich počet by neměl být nadměrně veliký. Příliš rozsáhlé soustavy ukazatelů vedou k informačnímu přehlcení řídicích míst, nejsou využívány a koneckonců se stávají jen nákladným přepychem. Z možných ukazatelů sociálních procesů jsou užitečné jen ty, které jsou schopny stát se nositeli informací používaných při řízení a které mají pro řídicí praxi reálný význam. Pravidlem efektivního řízení je nevytvářet a nepoužívat ukazatele zbytečně. Právě projektování nesmyslně rozsáhlých a navíc často nepřehledných a neuspořádaných sítí ukazatelů bývá příznačnou dětskou nemocí některých z našich prvních pokusů o plány sociálního

rozvoje podniků. Ve skutečnosti nejde totiž ani tak o počet sledovaných ukazatelů, jako mnohem spíše o jejich výběr a vzájemné skloubení.

O požadavku *standardizace ukazatelů* jsme se už zmínili. Je předpokladem jejich srovnatelnosti v čase i prostoru, a tedy i jejich využitelnosti při určování efektivnosti řídicích kroků. Každý ukazatel musí mít přesnou standardní definici, to znamená, že musí být určeny tyto momenty:

a) Jeho *výchozí započitatelné položky* — přesné vymezení vstupu ukazatele. To je důležité zejména u syntetických ukazatelů (jakým by mohl být například ukazatel životní úrovně), které jsou samy kombinací řady ukazatelů elementárních.

b) *Časové období*, které postihuje — například období, za něž se určuje průměrná mzda, objem fluktuace nebo sociální participace. Patří zřejmě k specifice sociálních ukazatelů, že se určují za relativně dlouhé období, delší než ukazatele hospodářské, a to proto, že stavy sociálního systému se mění pomaleji než ekonomické zdroje.

c) *Úsek sociální reality*, kterou postihuje.

d) Pokud je ukazatel kvantitativní, musí být určeny také *měrné jednotky*, jimiž je vyjádřen (o tom, zda ukazatel musí a může být kvantitativní, viz dále).

e) *Metodika výpočtu* ukazatele.¹³

postupného rozpisu argumentovány, můžeme vytvořit zhruba 4 různé situace:

1. Nejskromnějším řešením je situace, kdy cíl plánu je vyjádřen jen rámcovým a blíže neurčeným požadavkem dosažení určitého nového a široce formulovaného stavu řízeného systému — např. dosažení socialistické kvality životního způsobu.

2. V druhém případě již dochází k jisté specifikaci rámcového cíle, a to zpravidla jeho rozkladem na jednotlivé komponenty, subkomponenty apod., které samy sebe ještě operacionální povahou nemají, znamenají však značné zpřesnění výchozího záměru a mohou se stát východiskem pro hledání ukazatelů. Např. rámcový cíl týkající se socialistického životního způsobu bude rozpracován do dílčích složek níže uvedeným způsobem.

3. Ve třetím — ideálním — případě přecházíme od jednotlivých složek (na základě jejich systematického rozboru) k ukazatelům; je to situace, kterou máme na mysli v celé naší stati. Cíle plánu jsou pak vyjádřeny jako požadované změny hodnot určitých ukazatelů za vymezený časový úsek (očekáváme tedy např., že spotřeba alkoholických nápojů klesne o jisté procento nebo že se o určitou hodnotu zvýší průměrný počet dětí v rodině).

4. Čtvrtý případ představuje improvizaci: i zde přecházíme od rámcového cíle, popřípadě od jeho bližší specifikace, k ukazatelům, avšak tentokrát nikoli na základě systematického rozboru, ale jen intuitivně — pokoušíme se tedy např. navrhnout soubor ukazatelů socialistického životního způsobu,

aniž bychom předtím tento pojem podrobně rozebrali. I když je toto řešení v praxi časté, je to řešení vytvořené nouzově; konkrétnost plánu není dostatečně podložena a ukazatele se snadno mohou stát samoúčelnými.

Ve všech případech — kromě třetího — jde o situaci, kdy složitost cílů sociálního plánu a nedostatek zkušeností s jejich rozpracováním zatím brání provést jejich důsledný a zdůvodněný rozpis až na úroveň ukazatelů; v prvním a druhém případě se na tuto situaci reaguje tak, že proces analýzy se na nižších stupních dočasně zastaví, kdežto v případě posledním se problematické fáze prostě intuitivně přeskóčí.

¹² Je ovšem třeba počítat s tím, že sledování sociálních ukazatelů bude pro plánující instituci vždy nevyhnutelně znamenat určité dodatečné pracovní a finanční zatížení. Pořízení každé, a tedy i sociální informace je spojeno s jistými náklady; tak např. faktury za rozsáhlejší sociální průzkumy, pokud se dnes u nás provádějí na zakázku profesionálními organizacemi, obsahují běžně pětimístná až šestimístná čísla. I když výlohy na sociální analýzu dostatečně klesnou její standardizací a začleněním do organizační struktury a pracovních postupů plánující instituce, nelze očekávat, že by bylo možné obstarat informační bázi sociálního plánování zcela zdarma. Proto využití sociálních ukazatelů (ve smyslu této stati) je možno uvažovat jen tam, kde budou k dispozici i nutné prostředky.

¹³ Viz [2 : 535], pokud jde o ukazatele hospodářské.

K problematice vytváření sociálních ukazatelů

Problémy, o nichž jsme zatím hovořili, nejsou pro plánování sociálního rozvoje, a tedy ani pro sociální ukazatele, nijak specifické. Byly již většinou rozebrány a utříděny v souvislosti s vypracováním metodiky národohospodářského plánu a ekonomům se proto budou pravděpodobně zdát banální.¹⁴ Přesto však má svůj význam se k nim v souvislosti s plánováním sociálního rozvoje znovu vracet, protože při formování nové instituce, jakou u nás dnes sociální plánování představuje, nemusí být vždy na první pohled patrné, co je pro ni platné ze zkušeností institucí již zavedených. Obraťme však nyní pozornost k jinému metodologickému aspektu sociálních ukazatelů, v němž se jejich specifika projevuje mnohem výrazněji.

Ukazatele, jak jsme je úvodem obecně vymezili, jsou informacemi, které na empirické (tj. sledovatelné) úrovni indikují určité podstatné, obecné a zpravidla také méně viditelné, hůře sledovatelné nebo bezprostředně přímo nesledovatelné vlastnosti, resp. stavy řízených systémů. Uvažujeme nyní v krátkosti o tom, co plyne ze skutečnosti, že realita, o níž ukazatele vypovídají, je v našem případě *realitou sociální*.

V oblasti sociálního plánování platí více než jinde — a také více než v oblasti plánování národohospodářského — skutečnost, že cílové záměry jsou vyjadřovány v *rámcových*, obecných *kategoriích*, které je třeba specifikovat, a že právě zde operacionalizace přináší značné problémy. V plánech a programech se zhusta užívá sociologických nebo kvazisociologických pojmů, jako jsou „životní úroveň“, „sociálně kulturní úroveň“, „rozvoj osobnosti“, „sociální aktivita“, „účast na řízení“, „životní způsob“, „životní prostředí“ apod., pro něž je zpravidla příznačný značný stupeň abstrakce, které mají samy často ještě složitou *vnitřní strukturu*, *nebývají jednoznačně definovány a nemají standardní empirické referenty*. Přejít od těchto pojmů k ukazatelům je tedy náročným

a do jisté míry i tvůrčím úkolem, jehož úspěšné řešení patří k základním metodickým předpokladům rozpracování sociálního plánu.

Pokusíme se naznačit složitost a obtíž tohoto procesu na aktuální kategorii socialistického *životního způsobu*, která dnes u nás v úvahách o cílech sociálního i ekonomického plánování stále častěji figuruje jako kategorie cílová. Životní způsob je především *terminem teoretickým*, a tedy produktem vysokého stupně abstrakce; jeho význam, i když je v probíhajících diskusích postupně zpřesňován, je dosud vágní a bylo by zřejmě předčasné pokoušet se o obecně přijatelnou definici. Pojem životního způsobu má zřejmě členitou a hierarchickou vnitřní strukturu a spojuje v sobě tak různorodé jevy, jako jsou životní úroveň, kvalita vztahů mezi lidmi, jejich hodnotová orientace apod. Proces operacionalizace této komplexní kategorie musí začít v pojmové úrovni, a to za dané situace jejím *rozkladem na dílčí složky* — komponenty. Můžeme například dojít k závěru, že komponenty životního způsobu nějaké sociální skupiny budou: 1. určitá konfigurace zdrojů, jimiž tato skupina disponuje (tato komponenta zase bude zahrnovat celou řadu subkomponent, jako jsou příjmy, kvalita životního prostředí atd.); 2. určitý soubor činností vykonávaných příslušníky této skupiny, členěný opět na subkomponenty podle toho, o jaké činnosti jde; 3. určitá soustava společenských vztahů jak mezi členy skupiny, tak mezi skupinou a jejím okolím (rovněž dále členěných); 4. určitá konfigurace potřeb a dalších motivací příslušníků dané skupiny.

Kategorie životního způsobu se tedy touto analýzou rozpadne do značného počtu alespoň částečně uspořádaných komponent a subkomponent, pro jejichž stavy a vlastnosti již bude ve většině případů možné hledat indikátory.

Další fází procesu operacionalizace pojmu životní způsob bude *hledání empirických referentů* — ukazatelů pro jednotlivé jeho subkomponenty — například pro

¹⁴ Srov. např. Kašpar, J. — Jilek, J. — Matějka, M. — Roubíček, V.: *Ekonomická statistika*. Praha, 1969, SNTL, s. 13. „Číslova informací o určitém ekonomickém jevu označujeme podle dnešní terminologie statistiky I plánu názvem ukazatel. Soustava takto vymezených ekonomických informací vytváří tedy — řečeno jinými slovy — soustavu ukazatelů

Otázky této soustavy adekvátních číselných informací (soustavy adekvátních ukazatelů) jsou předmětem výkladu ekonomické statistiky. Patří sem otázky konstrukce soustavy jako celku i jejích jednotlivých prvků (ukazatelů), zkoumání jejich vlastností a otázky jejich zpracování (sem se zahrnuje i problematika jejich správné interpretace).“

zdraví skupiny, kvalitu životního prostředí apod. Hledat ukazatele (indikátory) znamená vyhledávat k indikovaným dílčím složkám výchozího pojmu empiricky sledovatelné jevy, které by k nim měly určitý dobře známý a prozkoumaný věcný vztah a současně byly lépe sledovatelné než tyto složky (neuvažujeme zde o případu tzv. definičních ukazatelů, kdy sledovaný jev je svými ukazateli přímo vymezen). Pro každou subkomponentu životního způsobu budeme přitom zpravidla hledat několik ukazatelů, abychom vystihli různé její rozměry, a současně budeme některé ukazatele záměrně zdvojit, abychom si zajistili, že určité, z hlediska plánovaných cílů klíčové jevy budou na empirické hladině zcela bezpečně zachyceny; jde o princip *plurality ukazatelů*.

A tak se postupně od výchozího komplexního jevu životního způsobu přes jeho komponenty, subkomponenty a jejich rozměry (a přes určení vztahů mezi nimi) dostáváme až k obšírnému souboru analytických ukazatelů, které jej mohou na empirické rovině indikovat.

Takto získaná baterie *primárních ukazatelů* však zpravidla nebude bez další úpravy vhodná, a to ani pro poznání, ani pro řízení; bude příliš rozsáhlá, příliš neuspořádaná a rozdrobená a neposkytne orientaci o struktuře sledovaného jevu. Na proces tvorby ukazatelů proto musí navázat proces jejich *selekce a struktura*ce. Bude probíhat tak, že za prvé budeme eliminovat ukazatele nefunkčně duplicitní, formálně nevhodné a nepodstatné. Za druhé se pokusíme primární soubor ukazatelů *hierarchizovat* a zobrazit tak na empirické úrovni jak vnitřní strukturu sledovaného jevu, tak i fázovost v dosahování vytčených cílů, a tedy i vzájemnou návaznost cílů a prostředků. Za třetí se můžeme pokusit o *syntetizaci*, tj. o spojení jednotlivých analytických ukazatelů do menšího počtu ukazatelů syntetických. Například pokud jde o bydlení, mohli bychom se pokusit o konstrukci jediné syntetické charakteristiky „kvality bydlení“, do níž by vstupovaly všechny dílčí ukazatele, které jsme pro kvalitu bydlení předtím zvolili.

Pro celou proceduru selekce a syntetizace ukazatelů je charakteristické neustálé hledání *kompromisů* mezi zájmem o co nejdokonalejší, a tedy i co nejpodrobnější operacionalizaci výchozího pojmu a protichůdným zájmem o přehlednost a praktickou aplikabilitu sítě ukazatelů.

Z logiky procesu, který jsme zde ve zkratce naznačili, plyne několik závěrů:

1. Každé snažení o vytvoření soustavy sociálních ukazatelů musí předcházet *marxistický teoretický rozbor* jevu, který má být ukazateli indikován, a procesu, který povede k realizaci plánovaných cílů (jinými slovy: soustava ukazatelů, má-li v řízení plnit poznávací a heuristické funkce, musí vycházet jak z modelu řízeného systému, tak z modelu sociotechnických zásahů, jimiž chceme tento systém ovlivnit).

Tvorba sociálních ukazatelů je tedy hned na prvním kroku vázána na teoretická, a tedy i ideologická východiska a zdaleka není jen technickou záležitostí; do jisté míry je sama přímo *částí teoretické práce*. Podle toho, z jakého ideologického zázemí se při modelování řízeného systému vychází, budou různě voleny i jeho klíčové body a charakteristiky a různými cestami se proto také bude ubírat konstrukce sociálních ukazatelů.¹⁵ I pokud se k tvorbě sociálních ukazatelů v praktických situacích přece jen někdy přistupuje pouze jako k rutinní technické záležitosti a ukazatele se vybírají intuitivně podle toho, „co by se hodilo“, co je k dispozici nebo co je po technické stránce nejméně náročné, de facto to vždy určitý teoretický model implikuje; v tomto případě však model spontánní, neuvědomělý, a proto v dalším jen těžko využitelný.

2. Tím, že určitý komplexní pojem, jako byl v našem případě životní způsob, rozkládáme pro potřeby operacionalizace zpravidla na komponenty, provádíme vlastně jeho pracovní vymezení. Tvorba ukazatelů tedy předpokládá nebo sama přináší alespoň provizorní *specifikaci operacionalizovaných pojmů*. Pokud jde o „komponentový“ přístup, mělo by však být současně zřejmé, že je specifikací, jež

¹⁵ Je nasnadě, že např. při charakterizaci jednoho a téhož sociálního celku zvýrazní marxistický přístup jeho jiné aspekty než – řekněme – přístup funkcionalistický a že se podle toho budou lišit i odpovídající sítě ukazatelů. Zatímco funkcionalista

bude hledat statické ukazatele sociálního ekvilibria, vyrovnání rozporů a integrace, marxistický přístup bude orientován na ukazatele třídního složení, sociálních rozdlů, rozporů a protikladů a na ukazatele společenské dynamiky, která z nich plyne.

je spojena se značnou redukcí, protože celek je vždy jinou kvalitou než souhrn jeho částí. Tuto skutečnost ostatně pocítujeme u kategorie životního způsobu, jejíž obsah je rozkladem na komponenty jistě v určitém směru ochuzován. Komponentový přístup bývá tedy při operacionalizaci komplexních pojmů obvykle určitým východiskem z nouze — a to v situacích, kdy operacionalizované pojmy nejsou ještě teoreticky v dostatečné míře osvětleny a kdy se tedy jejich segmentace vlastně stává prvním stupněm analýzy.

3. Z hlediska sociálního plánování je důležité zaměřovat se především na vytváření soustav uspořádaných, hierarchizovaných a vzájemně propojených sociálních ukazatelů a nezůstávat jen u jejich mechanických agregací. *Soustavy ukazatelů* jsou ve srovnání s jejich agregacemi nástrojem mnohem hodnotnějším, a to jak pro poznání, tak pro řízení. Od soustavy ukazatelů očekáváme, že vnese mezi používané informační položky řád, odliší podstatné od vedlejšího, zachytí hierarchii cílů a podcílů a ukáže, které položky jsou záměrně redundantní. Soustava ukazatelů umožňuje zachycovat souvislosti a interpretovat jednotlivé jevy ve vazbě na jejich okolí. Jestliže, jak jsme se už zmínili, platí pro jednotlivé, samy o sobě vzaté ukazatele, že jsou indikativně mnohofunkční a že bez ohledu na kontext užití o nich nelze říci, zda jsou ukazateli ekonomickými nebo sociálními, pak o soustavách ukazatelů to již konstatovat nemůžeme; právě soustava ukazatelů je totiž oním kontextem, který určuje kvalitu ukazatelů ji tvořících. *Sociální povaha ukazatelů je určována tedy především povahou sítí, v nichž jsou začleněny.*

4. Operacionalizovaný jev, a tedy ani cílový stav řízeného systému není ve většině případů zcela totožný se souhrnem hodnot ukazatelů, kterých bylo k jeho vyjádření použito. Není s ním totožný proto, že výsledná soustava ukazatelů je produktem mnohonásobné redukce tohoto jevu na pojmové i empirické úrovni. Je proto třeba vzít na vědomí, že rámcové cíle sociálního plánu, jako je například zvyšování sociálně kulturní úrovně pracujících nebo jejich životní úrovně, nebudou ani tou nejpromyšlenější soustavou sociálních

ukazatelů vyjádřeny v celé své obsahové bohatosti beze zbytku a že je tedy třeba připustit možnost určitého *rozdílu mezi cíli, o jejichž realizaci v sociálním plánu jde, a ukazateli, které je vyjadřují.*

Z téhož důvodu (a mimoto i z důvodů čistě technických) nemůže být *žádná soustava ukazatelů zcela vyčerpávající*; takový požadavek je nereálný. I po vytvoření velmi podrobné soustavy ukazatelů bude vždy možné cíle sociálního plánu dále specifikovat pomocí ukazatelů ještě podrobnějších; jde však o to, že tento proces pokračující specifikace se nakonec musí někde zastavit, a to především z praktických důvodů. Uvedli jsme již, že od určitého rozsahu jsou sítě ukazatelů nefunkční a že produkují nadbytek informací a řízení posléze ztěžují.

Mezi ukazateli a indikovanými jevy bude velmi často existovat jen *pravděpodobnostní vazba*, tj. splnění určitého ukazatele vypovídá o existenci indikovaného jevu jen s jistou pravděpodobností. Markantní je tato situace ve sféře vědomí: například skutečnost, že většina pracovníků podniku vyjádřila v dotazníku spokojenost s pracovními podmínkami — a takového ukazatele může sociální plán skutečně užít — ještě nemusí nutně znamenat, že tito pracovníci s pracovními podmínkami skutečně spokojeni jsou, a tím méně, že tyto podmínky odpovídají normě. Právě pravděpodobnostní povaha ukazatelů je jedním z důvodů pro jejich záměrné zmnožování, a tedy argumentem pro princip plurality.

5. Stejně cílové stavy řízených systémů můžeme často alternativně vyjadřovat různými ukazateli, resp. různými jejich sítěmi a tím i modifikovat způsob jejich specifikace. Jakmile však určitou soustavu ukazatelů fixujeme, určujeme tím i rámec, v němž bude řízený systém empiricky sledován, a definujeme tak *poznávací horizont* plánu; současně, negativně vzato, však tím určujeme i oblast, kde důsledky plánu sledovány nebudou. Vymezení poznávacího horizontu plánu je velmi důležité zejména pro *sledování efektivnosti* plánování; musíme totiž počítat s tím, že rozptyl účinku plánovaných opatření v čase, v prostoru a v sociální struktuře bude značný, že kromě účinků zamýšlených a anticipovaných bude mít realizace plánu vždy také

účinky nepředpokládané a z našeho hlediska negativní a že část účinků plánu zůstane pravděpodobně vždy mimo naši oblast sledování. Za těchto okolností je pro hodnocení efektivnosti plánu důležité, aby použitá soustava ukazatelů byla s to zachytit alespoň ty nepředpokládané a nežádoucí účinky, které mají zásadní význam.

Do soustav sociálních ukazatelů budeme proto vždy podle možnosti zahrnovat i *ukazatele schopné signalizovat nežádoucí pohyb řízeného systému* a popřípadě ukazatele, jež jsou již samy o sobě s to vyjadřovat bilanci kladných a záporných efektů plánu.

Pokud jde o „životnost“ sociálních ukazatelů, je přirozeně omezená. Stejně jako společenské jevy jsou historicky podmíněny i jejich ukazatele; v souladu s vývojem sociální reality, jejího poznání a s proměnami cílů a metod sociálního řízení se proto musí přizpůsobovat i používaný poznávací aparát. Žádná soustava sociálních ukazatelů tedy nemůže být platná trvale. A protože je třeba počítat s tím, že ukazatele mají — jako většina nástrojů — tendenci přežívat období své zdůvodněné existence a *petrifikovat tak poznávací strukturu*, jež mezitím už přestává být adekvátní, musíme být neustále připraveni položit si otázku, zda používané soustavy ukazatelů ještě vyhovují, a podle potřeby je také revidovat.

K otázce formy sociálních ukazatelů

Problematika forem a metodiky konstrukce sociálních ukazatelů představuje obšírnou a technicky jistě velmi významnou kapitolu; jde však o otázky, které je stěžejné možno diskutovat obecně. bez přihlídnutí ke konkrétnímu materiálu (jiná je například jistě problematika ukazatelů kvality bydlení a ukazatelů sociální participace). V dalším se proto omezíme jen na několik poznámek. Především je snad třeba říci, že jednoduché *frekvenční údaje*, jako jsou počet kvalifikovaných dělníků v podniku,

počet pracovních úrazů nebo brigád socialistické práce, jsou jen tou nejprimitivnější, i když zřejmě nejpraktičtější formální variantou ukazatelů.¹⁶ Mnoho aspektů řízených systémů můžeme lépe vystihnout i formálně náročnějšími charakteristikami: půjde-li o jev, který má povahu statistického rozložení — například o mzdovou diferenciaci v podniku — máme kromě frekvenčních údajů k dispozici i celou škálu charakteristik, jako jsou různé střední hodnoty nebo charakteristiky rozptýlení. Soudíme, že například takové ukazatele, jako jsou relace mezi nejvyšší a nejnižší mzdou v organizaci nebo rozptyl mzdového rozložení, umožňují velmi zajímavé interpretace.

Mnoho možností je zejména obsaženo v užívání nejrůznějších *poměrových ukazatelů* strukturních i dynamických.¹⁷ Zvláště *dynamické ukazatele* je třeba využívat mnohem více, než tomu bylo při dosavadních pokusech o sociální plány; jde například o ukazatele, které mají formu časových indexů, přírůstkových poměrů apod. Cílem sociálního plánu totiž nemusí být jen dosažení určité strukturální změny (například určitého zvýšení mezd kvalifikovaných pracovníků), ale stejně dobře i dosažení určité dynamiky mzdového vývoje (například stálého nebo jinak specifikovaného růstu mezd).

Jak jsme se již zmínili, ještě jiným projevem „primitivismu“ v oblasti formální konstrukce sociálních ukazatelů bývá jejich *redukce na primární analytické informace* bezprostředně operacionalizující pouze dílčí komponenty a aspekty cílového stavu. K jeho překonání může vést užití syntetických ukazatelů — v sociologickém smyslu *indexů*, které kumulují dílčí poznatky o složitých jevech do jediné globální informace. Problémy spojené s konstrukcí syntetických ukazatelů sociálních jevů jsou značné, přesto však stojí za to pokusit se o jejich řešení.¹⁸ Klasickou oblastí takových pokusů je, pokud víme, například měření životní úrovně. Syntetické indexy je však možno hledat i pro

¹⁶ I u frekvenčních ukazatelů však budeme zpravidla očekávat alespoň jejich normalizaci, aby se mohly stát východiskem srovnání.

¹⁷ Např. v oblasti vzdělávání může jít o poměr počtu přijatých a odmítnutých zájemců o studium; v podniku zase o poměr počtu technicko-hospodářských pracovníků splňujících kvalifikační předpoklady k počtu, který tyto předpoklady nesplňuje.

¹⁸ Některé z těchto problémů jsme naznačili již

výše na příkladu s operacionalizací životního způsobu. K dalším, spojeným s vlastním procesem syntetizace, patří otázka určení vah jednotlivých vstupních složek syntetického ukazatele, otázka vzájemné zastupitelnosti těchto složek a z toho plynoucích možností redukce jejich počtu, a zejména pak otázka způsobu, kterým jednotlivé složky budou kombinovány.

takové jevy, jako jsou kvalita životního prostředí, úroveň sociální participace, sídelní stabilita populace územního celku apod. V syntetických ukazatelích se *reprodukuje vnitřní struktura sledovaného jevu* a zejména v tom také spočívá jejich hodnota.

Ideální — a pro některé účely jediné přijatelnou formou sociálních ukazatelů — je *forma kvantitativní*,¹⁹ přesně řečeno, forma kardinálního znaku. Ukazatele tohoto typu jsou běžně po ruce v ekonomii, resp. v národohospodářském plánování, kde je k dispozici univerzální měřicí jednotka — totiž jednotka peněz. Konstrukce kardinálních znaků však, jak známo, působí problémy, pokud jde o takové společenské jevy, jako jsou vztahy mezi lidmi nebo společenské vědomí. Ani zde však není nutné skládat ruce v klín a odbýt celou záležitost povrchním konstatováním, že společenské jevy — a tedy i jejich ukazatele — jsou „převážně kvalitativní“ a „neměřitelné“.

Nesoudíme, že pro sociální ukazatele je trvale — a programově — charakteristická jejich kvalitativní povaha, neměřitelnost a nečíslnost a že úsilí o kvantifikaci a formalizaci sociálních ukazatelů je předmětem odsouzení k nezdaru. Přesněji by bylo snad říci, že pro mnohé aspekty sociální reality zatím neumíme jiné než kvalitativní ukazatele konstruovat. Tato situace je však do určité míry *dočasná*, je vázána na současné metodologické možnosti a je třeba ji překonávat.

Za prvé i *kvalitativní ukazatele*, jako například nestupňovatelné dichotomické informace typu „v podniku je — není provoz neplnící plán“ nebo „město má — nemá vyhovující kulturní dům“ mají určitou vypovídací hodnotu a jsou proto v sociálním plánu dobře použitelné. Za druhé je účelné si uvědomit, že mezi čistě kvalitativními ukazateli uvedeného typu a ide-

álními ukazateli kardinálními, jako je například průměrná mzda, stojí ještě některé jiné formální typy — ukazatele pořadové a intervalové, které sice neposkytují všechny formální možnosti kardinálních ukazatelů, ve srovnání s ukazateli kvalitativními však umožňují mnohem více početních operací a mohou přitom být i přijatelným kompromisem. Za třetí máme při vytváření sociálních ukazatelů vždy možnost hledat a vystihovat i dosud neregistrované kvantitativní aspekty sledovaných jevů, a tedy je *kvantifikovat*. Sociologické a sociálně psychologické škálovací techniky znají mnoho cest, jak si poradit s kvantifikací jevu vědomí, sociometrie může někdy zase být vhodnou metodou při kvantifikaci mezilidských vztahů apod. Dilema, zda sociální jevy jsou kvantitativní, nebo kvalitativní a zda jsou takové i jejich ukazatele, je tedy falešné; jde spíše o to, zda umíme rozeznat a vyjádřit jak kvalitativní, tak i kvantitativní stránky sociální reality a postihnout jejich dialektickou souvislost. To je do značné míry věcí hloubky poznání a metodologických možností.

Naším metodologickým cílem tedy bude kombinovat kvalitativní ukazatele s kvantitativními a vyjadřovat tak *dialektiku kvalitativních a kvantitativních stránek jevů*. Programově se však budeme snažit rozšiřovat především oblast ukazatelů kvantitativních — pro jejich mimořádný praktický i poznávací význam.²⁰

Je třeba se zde ještě alespoň stručně zmínit o jednom formálním aspektu sociálních ukazatelů. Většina dosud v praxi používaných ukazatelů je *individualistické agregátní povahy* — to znamená, že vypovídá sice o podniku nebo jiném sociálním útvaru jako celku, je však odvozena z informací získaných o jednotlivcích. K tomuto typu patří například ukazatel počtu kvalifikovaných pracovníků, počtu pracovníků spokojených s pracovními podmínkami, ale ta-

¹⁹ V. G. Vinogradov a S. I. Gončaruk v této souvislosti píší: „Podstatný význam pro zvýšení přesnosti a úplnosti předvídání ve společnosti mají kvantitativní metody. Jejich pronikání do společenských věd otevírá možnosti získat v řadě případů závěry ze zákonů týkajících se poměrně odlišných jevů ... jedním ze základních úkolů kvantitativních metod předvídání ve společnosti je odhalení konstant, které charakterizují sociální procesy. Je známo, že ve všechny sociální ukazatele jsou stejné citlivé ke změně v čase. Existuje řada parametrů, které jsou hluboce spjaté s procesy podmiňujícími stálost sociálního systému. Zjišťováním těchto konstant při využívání kvantitativních metod můžeme

formulovat i určité koeficienty, které by vyjadřovaly invariantnost vztahu mezi kvantitativními stránkami sociálního procesu.“ [10 : 165—166.]

²⁰ Blíže se těmito otázkami zabývala nedávná diskuse o měření na stránkách Sociologického časopisu, na kterou odkazujeme a v níž byl mimo jiné vysloven názor, že kromě tradiční sféry kvantitativního měření je v sociologii rozvíjena i sféra měření kvalitativních, že měření nemusí vždy mít jen číselnou formu. Problém je tedy komplikovaný, a to je třeba také v souvislosti s posuzováním možných forem sociálních ukazatelů respektovat. Viz Sociologický časopis č. 5/1971, č. 6/1971, č. 1/1972, č. 4/1972, č. 5/1972 a č. 5/1973.

ké možný ukazatel poměru nejvyšší a nejnižší mzdy nebo mzdy průměrné. Kromě těchto agregátních ukazatelů přichází v úvahu také užití *ukazatelů globálních* (tj. neagregovaných — vlastních úrovni sledovaného systému), jako jsou například povaha sociálního klimatu v podniku nebo růst výdajů na sociální činnosti podniku, či *ukazatelů kontextových* (tj. odvozených z charakteristik prostředí, v němž se sledovaný systém nachází), jimiž by mohly být charakteristiky odvětví či komunity, kde podnik působí.

Sociální plán může převzít mnoho užitečných ukazatelů nebo metod jejich tvorby z takových disciplín, jako jsou ekonomie, demografie, psychologie či sociální psychologie. Jde jen o to, aby tyto — často v jiném kontextu vypracované postupy a ukazatele — byly prakticky použitelné i v sociálně plánovací praxi.

Zdroje informací pro sociální ukazatele

Informační zdroje, o něž by se mohla tvorba sociálních ukazatelů pro potřeby plánování sociálního rozvoje opírat, by měly vyhovovat určitým obsahovým, formálním a organizačním požadavkům:

Měly by především poskytovat údaje o těch systémech a o těch jejich stavech, které sociální plán hodlá regulovat, a být tedy pro plán *obsahově relevantní*.

S tím úzce souvisí i další požadavek, aby totiž informační zdroje poskytovaly údaje v takovém členění, které odpovídá členění plánu — a byly tedy pro něj *strukturálně relevantní*. Jestliže plán sociálního rozvoje podniku například specifikuje své záměry podle jednotlivých provozů, musí být takto členěny i příslušná evidence, statistika nebo výsledky konkrétního sociálního výzkumu.

Dalšími požadavky jsou *stabilita* informačních zdrojů a jejich potřebná *periodicita*. Plánování sociálního rozvoje se v budoucnosti bezpochyby stane standardizovanou činností, která bude mít své lhůty a termíny (pravděpodobně delší než časové rozměry plánování hospodářského) a v souladu s nimi bude také potřebovat informace. Pro plán budou proto použitelné jen ty informační zdroje, jejichž periodicita bude odpovídat periodicitě plánování a které si také po delší dobu zachovají obsahovou i formální *kontinuitu*.

Zdroje informací pro konstrukci sociálních ukazatelů musí konečně vyjadřovat data *v takové formě, která odpovídá způsobu formulace plánu*. Jestliže plán tedy například očekává, že soudržnost pracovních kolektivů se „zdvojnásobí“, pak i příslušný informační zdroj musí poskytovat data, která umožní vyjadřovat kohezi pracovních skupin jako kardinální proměnnou.

Uvedené podmínky obsahové, strukturní a formální relevance, stability a potřebné periodicity mohou zřejmě nejspíše splnit informační zdroje *institucionalizované* a *standardizované*, jako jsou statistika, osobní a kádrová evidence, výkaznictví, různé pasportizace a soupisy, komplexní rozborů, zprávy o činnosti apod.; právě o ně se také bude plánování sociálního rozvoje v první řadě opírat. Role, kterou bude konkrétní informační zdroj v plánu hrát, bude ovšem záviset na typu příslušného sociálního systému (plánování sociálního rozvoje v podnicích na jedné straně a v oblastech na straně druhé bude jistě vycházet ze značně odlišných informačních podkladů). Na tom, které stavy tohoto systému jsou předmětem plánování, a konečně také na časových rozměrech plánu.

Statistika je nepochybně tím nejdůležitějším z možných zdrojů informací pro tvorbu sociálních ukazatelů, zejména pokud jde o plánování sociálního rozvoje středně velkých a velkých sociálních systémů. Bude užitečnější spíše v kontextu plánování celků územních nežli celků odvětvových a její vlastní doménou budou informace „objektivní“ povahy, tj. údaje o fyzických charakteristikách sledovaných jednotek, o jejich vybavenosti, o demografických, ekonomických a sociálních faktorech atd. Ze standardně prováděných statistických zjišťování mají pro naše potřeby největší význam *dekádně* prováděná sčítání lidu, domů a bytů, dále cca po třech letech opakovaná výběrová šetření domácností (mikrocensy), průběžně aktualizovaná statistika životní úrovně domácností (rodinné účty), výkazy o obyvatelstvu, soudní statistika a statistika práce. Kromě toho jsou pro sociální plánování významné i statistiky tzv. „sociálních odvětví“, jako jsou zdravotnictví, školství, kultura, a statistiky některých dalších nevýrobních odvětví.

Bohatství dat, která statistika shromažďuje a která mají sociálně indikativní

schopnost, je značné. Současně je však v této oblasti také ještě mnoho otevřených možností a nedostatků; zmíníme se o těch, které považujeme z hlediska potřeb sociálního plánování za nejožehavější. V první řadě je naše statistika po obsahové stránce dosud převážně zaměřena k potřebám národohospodářského plánování a demografických rozborů a věnuje zatím *nedostatečnou pozornost řadě důležitých sociálních proměnných*: buď mnohé důležité informace vůbec nezjišťuje, nebo je zjišťuje nedostatečným způsobem, nebo je sice zjišťuje, neuzivá je však v dalším zpracování.

K obsahové neadekvátnosti statistiky pro potřeby sociálního plánování se řadí i jistá *neadekvátnost strukturální*: naše statistika zatím neposkytuje dostatek potřebných informací o některých sociálních útvech, které se pravděpodobně stanou východiskem sociálního plánování — máme na mysli například menší města a obce. Ke strukturálním omezením patří i skutečnost, že jednotlivé statistické systémy fungují odděleně a že je nelze na úrovni jednotek zjišťování propojit. V důsledku toho se pak musí zjišťování celé řady údajů v jednotlivých statistických systémech opakovat a ztrácí se pro tvorbu sítí sociálních ukazatelů tak důležitá možnost charakterizovat sledovanou jednotku komplexně. S tím souvisí skutečnost, že některá primární data se dosud uchovávala jen po relativně krátkou dobu a že i před skartací byla mnohdy uložena v nemobilní formě.

S *krátkou životností* primárních statistických údajů a s praktickou nemožností zpětně identifikovat sledované jednotky souvisí i poměrná *statičnost* naší současné sociální statistiky. Vývojové tendence se samozřejmě sledují, ale převážně metodou opakovaných průřezových šetření; informace o pohybu sledovaného jevu získáváme z řady diskrétních, časově odlišených rozložení, nemáme tedy informace o změnách, k nimž dochází na úrovni sledované jednotky (např. domácnosti nebo jednotlivce). Výjimkou v tomto směru je jen statistika životní úrovně domácností.

Většina těchto nedostatků, vlastních zatím v různé míře téměř všem národním statistickým službám, je našim statistickým orgánům dobře známá; připravují také — pokud jsme informováni — celou řadu opatření, jež by jim měla čelit.

Má-li se naše — a nejen naše — sociální statistika zdokonalit tak, aby lépe než dosud napomáhala při sociálním řízení a plánování, bylo by podle našeho názoru zapotřebí:

- věnovat při přípravě i při zpracování statistických šetření větší pozornost sociálním proměnným, zejména těm, které budou vystupovat v plánech sociálního rozvoje;
- přizpůsobit strukturu zjišťování i zpracování dat způsobu, jakým budou sociální plány členěny a termínovány;
- statistickou praxi podstatně zpružnit — tj. umožnit častější realizaci tematicky zaměřených sond, umožnit *periodické* opakování jednotlivých šetření a urychlit zpracování získaných dat;
- ve větší míře používat nepříliš rozsáhlých výběrových šetření, orientovaných popřípadě na speciální soubory;
- více se zaměřit na informace zachycující vývojovou dynamiku, a to i na úrovni jednotek zjišťování, a za tím účelem častěji pracovat s panelovými soubory, resp. vytvářet registry hlavních sledovaných prvků, jako jsou jednotlivci a domácnosti;
- uchovávat shromážděná primární data v mnohem větším rozsahu a po delší dobu než dosud, a to v snadno přístupné mobilní podobě: vytvářet z nich tedy perspektivně banky dat;
- umožnit propojení dat shromážděných různými statistickými systémy, a to již na úrovni jednotek zjišťování.

Samozřejmě, že statistika, a to ani statistika, která by vyhověla všem uvedeným požadavkům, nemůže zůstat jediným zdrojem informací pro tvorbu sociálních ukazatelů. Jak jsme již také výše uvedli, přichází — v závislosti na kontextu sociálního plánu — v úvahu ještě řada dalších zd.ojů. Zejména *výzkumy sociologického typu* budou nepostradatelným pramenem informací o sféře vědomí a o některých chováních, jež statistická metodika nepostihne (máme na mysli například *výchovu dětí v rodině, sociální participaci apod.*).

Využití sociologických výzkumů pro sociální plánování ovšem vede k řadě metodologických požadavků: výzkumy je třeba v celém jejich profilu *unifikovat* a *standardizovat*, je třeba je *zrychlit* a jejich vý-

sledky kumulovat. Sociologický výzkum by měl být do instituce sociálního plánování trvale zabudován — podobně jako je do činnosti organizací trvale zařazeno i zjišťování statistických dat různého druhu.²¹ A tak funkční potřeby sociálního plánování vedou k tomu, že se oba jeho hlavní informační zdroje, totiž sociální statistika a sociologický výzkum, do značné míry sblíží: sociální statistika se sociologizuje, kdežto sociologický výzkum nabývá některých rysů příznačných pro statistiku: institucionalizuje se, standardizuje a stává se do jisté míry rutinní činností.

Sociální plán musí obou těchto zdrojů (i zde blíže nediskutovaných dalších zdrojů) využívat vyváženě; je to v zájmu jeho komplexnosti. Jednostranná preference některého pramene informací by vedla i k obsahové nevyváženosti sociálního plánu.

Naše zběžné poznámky o metodologických aspektech tvorby a využívání sociálních ukazatelů samozřejmě nemohly tuto rozsáhlou a významnou problematiku vyčerpat. Jejich cílem bylo v rámci diskuse o možnostech a prvních zkušenostech plánování sociálního rozvoje upozornit na některé klíčové otázky tohoto tématu; každá z nich by si však zasloužila samostatnou pozornost. Doufáme proto, že diskuse o sociálních ukazatelích bude pokračovat; zejména však věříme, že od diskuse co nejdříve pokročíme i k praktickým řešením.

Literatura

- [1] Berka, K.: *K pojetí měření v československé sociologii*. Sociologický časopis, 7, 1971, č. 5, s. 545.
- [3] Foret, M.: *Sociální ukazatele (Některé přístupy k problému v zahraniční literatuře)*. Sociologický časopis 9, 1973, č. 1, s. 71.
- [2] *Ekonomická encyklopedie*. Praha, Svoboda 1972.
- [4] Illner, M.: *Poznámka k pojetí měření v sociologii*. Sociologický časopis, 8, 1972, č. 5, s. 515.
- [5] *Metodika socialnogo planirovaniya kollektiva predpriyatija*. Permskij političeskij institut i Permskij telefonnyj zavod, Perm 1969.
- [6] *Metody upravlenija socialističeskim proizvodstvom*. Moskva, Ekonomika, 1971.

- [7] Nowak, S.: *Metodologia badań socjologicznych*. Warszawa, PWN, 1970.
- [8] Řehák, J.: *Definice měření ve společenských vědách*. Sociologický časopis, 7, 1971, č. 6, s. 638.
- [9] Toščenko, Z. T.: *Socialnoje planirovanije v sisteme naučnogo upravlenija obščestvom*. Moskva, Znaniye, 1967.
- [10] Vinogradov, V. G. — Gončaruk, S. I.: *Zakony obščestva i naučnoje predvidenije*. Moskva, Izd. političeskoj literatury 1972.

Резюме

Иллнер М.-Форет М.: Социальные показатели и измерение целей и эффектов социального плана

Серьезным орудием планирования социального развития являются социальные показатели, т. е. операциональные, оперативные и по возможности количественные данные, посредством которых характеризуются состояния управляемых социальных систем. Социальные показатели могут или становиться средством описания управляемой системы перед составлением социального плана и, таким образом, выполнять преимущественно аналитическую функцию, или быть языком, в котором сформулированы цели плана, и выполнять нормативную функцию, или стать орудием анализа управляемой системы после реализации плана и выполнять таким образом оценочную функцию. Социальные показатели не являются только отражением действительности на феноменальном уровне, но они обладают также способностью непрямої индикации.

Предложение социальных показателей всегда должно исходить из понятийной модели управляемой системы и опираться на тул марксистской теории: таким образом оно не является чисто техническим и оперативным делом. Дать предложение показателя для определенного планированного состояния социальной системы значит анализировать свойства, которые характеризуют это состояние, операционализировать их и затем из возможных индикаторов избрать те, которые в формальном и организационном отношении будут самими годными. Поэтому проблематика конструкции социальных показателей тесно связана с вопросами наблюдения, измерения и квантификации общественных явлений. Показатели должны отразить управляемую социальную систему в ее основных пунктах и одновременно они должны быть практически используемыми.

Основными источниками информации для социальных показателей являются социально-экономическая статистика и социологические исследования. Однако наша современная статистическая практика пока не приспособлена в достаточной мере требованиям планирования

²¹ Zde je třeba si znovu uvědomit, že praktická realizace plánů sociálního rozvoje s sebou nepochybně přinese kromě nových možností i vyšší nároky na práci a odpovědnost sociologů. Na důsledky této nové role sociologů by se mělo pamatovat již

při jejich přípravě. Jde nejen o strukturu přípravy sociologů, ale vůbec o zajištění této přípravy; jak známo, je u nás současná situace v tomto směru velmi neutěšená.

социального развития и поэтому заслужила бы ряд совершенствований. Сосиологические исследования, которые должны были бы приносить информации особенно об элементах сознания, об отношениях между людьми и о ряде других не подвергающихся статистическому выражению явлений, следовало бы в институтцию социального планирования органически включить и стандартизировать.

Summary

Illner M. - Foret M.: Social Indicators and Measuring the Goals and Effects of a Social Plan

Social indicators, i. e. operational, operative and if possible quantitative data, by means of which the states of controlled social systems are characterized, are an important instrument of the planning of social development. Social indicators can become either a means of describing the controlled system before setting up a social plan and thus fulfil mostly the *analytical* function, or they can be a language in which the goals of a plan are formulated and fulfil the *normative* function, or they can become an instrument of analysing the controlled system after the realization of a plan and thus fulfil the *evaluating* function. Social indicators are not only a reflection of social reality on phenomenal level, but they also possess the ability of indirect indication.

The proposal of social indicators has always to proceed from a conceptual model, of the controlled system and be based on a Marxist theoretical background; consequently, it is not a purely technical and operative matter. To propose indicators for a certain planned state of social system means to analyse the properties by which this state is characterized, to operationalize them and to select from possible indicators those that will be the most appropriate formally and organizationally. For this reason, the problems of constructing social indicators are closely linked to the problems of observing, measuring and quantifying social phenomena. The indicators must express the controlled social system in its key points and they must be practically applicable at the same time.

Socio-economic statistics and sociological investigations are the basic information sources of social indicators. However, the present statistical practice in Czechoslovakia has not yet been sufficiently adapted to the needs of planning social development and would therefore deserve much improvement. It would be necessary to incorporate organically into the institution of social planning and to standardize sociological investigations which should provide information particularly about the elements of consciousness, human relations and a number of other statistically unobservable phenomena.

František Charvát (ved. autorského kol.): Sociální struktura ČSSR a její vývoj v 60. letech

Praha, Academia 1972, 105 s.

Autoři této publikace si kladli za cíl provést marxisticko-leninský rozbor vývojového utváření sociální struktury v Československu v šedesátých letech. Omezené časové možnosti dovolili autorům řešit jenom klíčové otázky této problematiky. Šlo jim o překonání revizionistických deformací zkoumání vývoje naší socialistické společnosti, které se projevovaly především v akceptování stratifikačních koncepcí a metodologie neopozitivismu. Jde o složité problémy, jež pochopitelně nemohou být řešeny jednou studií; proto sami autoři práci hodnotí jako určitý základ pro další hlubší zkoumání vývojových zákonů socialismu, zákonů utváření jeho sociální struktury, které musí být provedeno na principech marxisticko-leninské teorie.

Právě proto je v práci věnována velká pozornost kritickému rozboru revizionistických tendencí v chápání sociální struktury v naší společenské vědě (první část). Kritika se opírá o základní stranické dokumenty, na jejichž základě jsou koncipována východiska pro hodnocení vývoje a stavu sociální struktury naší socialistické společnosti. Autoři konstatují, že hlavní příčinou chyb v přístupech ke zkoumání naší sociální struktury bylo, „že se přeceňoval stupeň dosažení třídní jednoty ve struktuře naší společnosti a nedoceňovaly se síly a možnosti poraženého, ale dosud plně nezlukvidovaného třídního protivníka“. To vše vedlo k povrchnímu hodnocení současné vývojové etapy socialistické společnosti, k subjektivismu ve vyhlašování budovatelských cílů. Ovlivnilo to nutně i stav pochopení sociálních poměrů společnosti a hodnocení reálných podmínek třídního boje. Chyběla hlubší analýza vývoje jednotlivých tříd a celý pohyb třídní struktury společnosti byl redukován většinou jen na antagonistické vztahy, což vedlo k ukvapeným závěrům o likvidaci kapitalistické třídy a třídního boje. Jde evidentně o zjednodušení, neboť zakladatelé marxismu chápali třídy sice jako primárně určené ekonomickými vlastnickými poměry, ale také s hlubokými souvislostmi s politickou sférou a ideologií. Právě podceňování úlohy ideologického boje pak vedlo k chybám s vážnými důsledky.

Autoři dále uvádějí, že k úplnému překonání třídního antagonismu je třeba vedle likvidace buržoazní moci soukromého vlastnictví výrobních prostředků, zbavit bývalé vykořis-

tovatele možnosti ovlivňovat život země, změnit postavení a myšlení maloburžoazie cestou začlenění do socialistického výrobního systému. Dále se musí prosadit marxisticko-leninská ideologie, tak aby rozhodujícím způsobem ovlivňovala veřejné mínění, a konečně rozvinout výrobní síly na takovou úroveň, aby bylo zamezeno návratu k jakýmkoli způsobům maloburžoazní výroby. To znamená provést přestavbu celé materiální základny. Nedoceňení komplexního přístupu k třídní struktuře naší společnosti ovlivnilo v minulosti i stranické dokumenty, a to otupilo boj proti prosazujícím se maloburžoazním tendencím. V přístupech k analýze třídní a sociální struktury v šedesátých letech se také projevilo nedocenění mezinárodních souvislostí vývoje socialismu. Všechny tyto teoretické a metodologické nedostatky ovlivnily přístup ke zkoumání sociální struktury; je nezbytné tyto nedostatky překonat.

Druhá část práce se zabývá problematikou třídních přesunů. Nejdříve autoři rozebírají charakter společenských rozporů v naší společnosti. K vytvoření socialistických sociálních struktur je zapotřebí dlouhého období, které prochází několika fázemi. Prvá fáze je charakterizována jako přechod od kapitalistických k socialistickým výrobním poměrům. Fáze následující, v níž je již odstraněno soukromé vlastnictví, je obdobím rozvinuté socialistické výstavby. Jsou již odstraněny základní antagonistické rozpory, avšak přetrvávají snahy poražených tříd po obnově panství spolu s buržoazními a maloburžoazními přežitky ve vědomí lidí. Tyto se v socialistických podmínkách projevují ovšem v nových formách. V boji proti buržoazní a maloburžoazní ideologii hraje rozhodující úlohu dělnická třída. Vedoucí role dělnické třídy je základním předpokladem vzniku a dalšího vývinu celé nové socialistické sociální struktury. Tato vedoucí úloha je dána objektivním společenským postavením dělnické třídy a dále „... pak přímo závisí na kvalitě, principiálnosti a konceptnosti komunistické strany i na tom, do jaké míry si sama dělnická třída a její jednotlivé složky uvědomují své třídní zájmy a potřeby...“.

Dále se v této části věnují autoři změnám sociálního složení obyvatelstva. Jsou zde uvedeny statistické údaje umožňující posouzení vývoje obyvatelstva podle hospodářského postavení od roku 1930 do roku 1969. Problematiké u této statistiky podle mého soudu je formulace kategorií pracovního zařazení obyvatelstva. Kategorizace se opírá o tradiční dě-

lení uváděné ve Statistických ročenkách. Není však zřejmé, které konkrétní profese jsou zařazovány do jednotlivých kategorií, což s ohledem na vymezení vlastního pojmu „dělnická třída“ je určitým nedostatkem a nepřesností práce. K podrobnějšímu obrazu o změnách v sociální struktuře přispívá rozbor některých údajů získaných mikrocensem v roce 1967. Zajímavé jsou zde zejména údaje o přesunu příslušníků dělnické třídy do jiných sociálních vrstev a údaje o pohybu v kvalifikační struktuře dělníků. Tato část kapitoly shrnuje základní změny v třídní sociální struktuře naší společnosti, jak se projeví v šedesátých letech.

Závěr části o problematice třídních přesunů se zabývá významnými otázkami sblížení tříd a vrstev v naší společnosti a vyrovnávání rozdílů mezi nimi. Autoři upozorňují, že proces sblížení tříd a vrstev naší společnosti, který je zákonitým jevem vývoje socialismu a probíhá pod vedením dělnické třídy, nemá nic společného s revizionistickými koncepcemi o zmizení třídních rozdílů a třídní jednotě. Dosavadní třídy se nerozplynou „...v nějakou neutrální masu „pracovníků“ nebo dokonce nějakých všeobecných „státních zaměstnanců“, nýbrž že všichni pracující postupně budou přejímat cíle a charakteristiku dělnické třídy v jejích ekonomických, ideových i politických aspektech...“. Dále se zde poukazuje na hlavní oblasti, v nichž dochází k sblížení tříd (např. zvyšování kvalifikace a vzdělanosti), a na hlavní cesty uskutečňování tohoto procesu. Významným neantagonistickým rozporným jevem v socialistické společnosti je např. rozdíl mezi městem a venkovem. Také v této oblasti, jak ukazují autoři na konkrétních údajích o změně struktury kvalifikace v zemědělství, struktury kulturních potřeb a životního způsobu, postoupila naše vlast značně daleko.

Celá tato část, která tvoří vlastně jádro práce, je koncipována velmi přehledně, zabývá se základními aspekty třídních a sociálních změn, opírá se o konkrétní statistický materiál a je dobrým základem pro studium otázek naší současné sociální struktury nejen pro oblast vědeckých úvah, ale i pro praktickou politickou a ekonomickou sféru.

Třetí část knihy je nazvána *Některé problémy současné sociální struktury*. Je v podstatě shrnutím těch oblastí, na které se „nedostalo“ v předcházející části. Zajímavé jsou zejména úvahy o tendencích ve vývoji obyvatelstva ČSSR, kde se ukazuje, že dochází k postupnému vyrovnání křivek demografických ukazatelů mezi ČSR a SSR. Je to důsledek cílevědomého vyrovnávání ekonomické a životní úrovně obyvatelstva.

Publikace si všímá i některých negativních aspektů ve vývoji obyvatelstva, jako je např. růst rozvodovosti a vývoje porodnosti, jak se projeví v šedesátých letech. V této souvislosti bude jistě zajímavé posoudit zejména současné změny porodnosti, ke kterým dochází na základě opatření, které vláda ČSSR přijala jako realizaci usnesení XIV. sjezdu KSČ.

Autoři na konkrétních údajích dále upozorňují na to, že naše společnost nemůže v podstatě již počítat s extenzivním růstem zaměstnanosti.

Otázkám životní úrovně se autoři věnují poměrně dosti podrobně. Upozorňují, že růst příjmů obyvatelstva se projevuje v růstu spotřeby, který není vždy v souladu s procesem utváření socialistického životního způsobu. V šedesátých letech se projevovaly tendence k prestižní spotřebě a spotřeby pro spotřebu, které jsou typickým rysem kapitalistických zemí. Těmto tendencím je třeba rázně čelit, tak aby růst hmotné spotřeby byl v souladu s charakterem socialistického životního stylu, aby přispíval k rozvoji osobnosti člověka.

Také významných otázek rodiny, zaměstnanosti žen, mládeže, stáří apod. se ve své knize autoři dotýkají. Upozorňují na některé negativní tendence v těchto oblastech.

Závěr této části a vlastně celé práce je věnován národnostní problematice. Shrnujícím způsobem je zde uvedena národnostní struktura našeho obyvatelstva a naznačeny vývojové změny. Na konkrétních údajích je pak poukazováno na úspěšný průběh procesu stírání rozdílů mezi národy a národnostmi v naší republice.

Knihy je tedy věnována významné problematice. Práce vytvoří svou strukturou ucelené dílo teoretického charakteru, neboť nutně ponechává řadu obecně teoretických i metodologických otázek nedorozřešených, nebo jejich řešení jen naznačuje. Takového úkoly si autoři ani nekladli a s ohledem na složitost této oblasti ani klást nemohli. Přednost této práce je možné spatřovat především v přehlednosti a dále v tom, že se dotýká všech podstatných částí sociální struktury a života společnosti, že o nich přináší konkrétní údaje, jejichž výklad je opřen důsledně o marxistická východiska. Celá kniha je tak dobrouází pro další zkoumání sociální struktury socialistické společnosti, praktickou pomůckou pro koncepci práce v oblasti politiky a nakonec i významným svědkem vývoje názorů na jednu ze základních sfér zájmu společenské vědy.

František Zich

Teorie i praktika prognózování nauky i techniky v stranách — členach SEV (Teorie a praxe prognózování vědy a techniky v členských zemích RVHP)

Moskva, Ekonomika 1971, 406 s.

Růst tempa vědeckotechnického i společenského rozvoje klade i rostoucí požadavky na řízení vědeckotechnických, ekonomických a společenských procesů nejen v celostátním, ale i mezinárodním měřítku. Společným jmenovatelem těchto požadavků je nutnost budovat řízení, regulování a plánování těchto procesů na základě včas připraveného a vědecky fundovaného systému dlouhodobých prognóz.

Proto bylo na XXIII. zasedání RVHP přijato usnesení o pracích na komplexním programu socialistické ekonomické integrace,

v němž se zdůrazňuje důležitá role spolupráce právě v oblasti prognostické. Vzhledem k aktuálnosti a závažnosti problému a zároveň nezbytnosti výměny zkušeností z teorie i praxe tvorby vědeckotechnických prognóz se konalo v březnu roku 1970 v Moskvě *Mezinárodní symposium o metodologických otázkách prognózování vědy a techniky*. Referáty účastníků tohoto symposia byly koncem roku 1971 vydány ve formě sborníku obsahujícího více než čtyřicet příspěvků významných prognostických pracovníků téměř ze všech států RVHP a z Jugoslávie. Podobně jako jednání na symposiu je i sborník rozdělen do dvou částí. První část obsahuje příspěvky zabývající se teoretickými a metodologickými problémy prognózování, ve druhé jsou zveřejněny praktické zkušenosti z tvorby prognóz v oblasti konkrétních odvětví vědy, techniky a zemědělství. Do sborníku byly zahrnuty i dvě přílohy zásadního významu — stručný slovník prognostických termínů autorů I. V. Kaspina a V. A. Lisičkina, obsahující na 200 hesel obecného i metodologického zaměření, a práce kolektivu autorů vedeného V. A. Lisičkinem *Základy metodiky vědeckotechnického prognózování komplexních problémů rozvoje národního hospodářství*. Je v ní shrnutý formou uveden postup prací na prognóze — od zadání úkolu přes analýzu předmětu prognózy a výběr metody až po etapu verifikace. Sborník kromě toho obsahuje zprávu o prognostickém experimentu, jenž se uskutečnil v průběhu symposia a jehož cílem bylo demonstrovat možnosti metody heuristického prognózování na předmětu rozvoje prognostiky. Experti, kterými byli účastníci symposia, vyplňovali dotazník obsahující obecné otázky prognózování, otázky týkající se prognostických metod a předmětu prognózy. Ze zajímavých výsledků pokusu je možno uvést mimo jiné odpovědi, jež za nejperspektivnější metodu tvorby dlouhodobé prognózy považují metodu heuristikou (expertizní), u střednědobé prognózy pak metody modelování. Systémy standardních prognostických programů budou vybudovány podle názoru účastníků pokusu v r. 1979 ($\pm 3,5$ roku), nádejně způsoby kvantifikace kvalitativních znaků předmětu prognózy budou realizovány v roce 1981 ($\pm 3,5$ roku).

Charakter příspěvků obsažených ve sborníku plně odráží současnou situaci, v níž se prognostika v zemích RVHP díky naléhavé potřebě prognostických podkladů pro dlouhodobé rozhodnutí nalézá. Je zde obsažena jednak řada příspěvků dotýkajících se otázek možnosti a mezi vědecké prognostiky, základních pojmových, definičních a metodologických problémů, jednak se objevují již konkrétní výsledky prognostické činnosti, popisy speciálních metod, prognostických modelů a prvních zkušeností z organizace prognostických prací v jednotlivých zemích. Jsou zde jak příspěvky věnované oblasti vědy a techniky v celospolečenské rovině ve shodě s požadavky probíhajícího procesu vědeckotechnické revoluce, tak analýzy specializovaných

přístupů k prognózování jednotlivých průmyslových odvětví.

Povšimneme si zejména těch statí, jež se snaží o přechod od omezené dílčí prognózy ke zkoumání sociálních a ekonomických požadavků a důsledků vědeckotechnického rozvoje a konečně ke komplexnímu postižení vědeckotechnických, ekonomických a sociálních aspektů vývoje, k vyjádření dialektiky cílů a prostředků na celospolečenské úrovni.

Za jeden ze zásadních příspěvků týkající se zařazení vědeckotechnických prognóz do společenského kontextu a usilující o vymezení prognostického systému je možno považovat příspěvek I. Bestuževa-Lady *Cílové třídní prognózy*. Autor konstatuje, že až donedávna se termín „prognóza“ spojoval především s přírodními, biologickými a technickými, vesměs spontánně probíhajícími procesy, nezávislými na cílevědomé lidské činnosti, a pokud šlo o společenskou oblast, byl chápán ve smyslu kapitalistického plánu—prognózy, nebo uváděn v souvislosti s analýzou procesů nepodléhajících direktivnímu plánování (např. demografické prognózy). Dnes se termín prognóza spojuje se všemi sociálními jevy a procesy bez výjimky. Za předmět sociálního prognózování považuje Bestužev-Lada perspektivní vědeckotechnický rozvoj jako sociální jev, prognózy rozvoje fyzického a morálně psychologického profilu člověka (medicínsko-biologická prognostika), prognózy rozvoje ekonomiky, vlastnicko-sociálních vztahů, demografických a etnických procesů, vzdělávání, prognózy vojensko-politické a konečně geokosmické. Pro toto a další podrobnější členění je navrhována nomenklaturní soustava, která má usnadnit bibliografickou a dokumentační práci v prognostice. Autor zároveň konstatuje, že v konkrétním prognostickém výzkumu se takto „čistě“ dělené prognózy sotva vyskytují, neboť zde mají většinou komplexní charakter; teoreticky je vždy třeba použít všech aspektů sociální prognostiky a stupeň spolehlivosti prognózy je přímo úměrný plnosti jejich použití.

Zdá se, že tento způsob chápání vědeckotechnické prognostiky zcela odpovídá požadavkům respektování sociálních souvislostí vědeckotechnického rozvoje a že systém prognózování kladoucí důraz na sociální stránku vývoje může sloužit jako vhodný podklad sociálního plánování. Je zřejmé, že charakter prognózy je vždy spíše určen pojetím a zaměřením subjektu jejího autora.

F. Hilbert a H. Heinze jsou autory příspěvku *O některých problémech prognózování vědeckotechnického rozvoje*, v němž informují o práci na komplexních prognózách v NDR. Pro tuto činnost je vytvořen hierarchický systém, řízený presidiem rady ministrů NDR. Cílem fungování systému je optimalizace struktury národního hospodářství na základě odhalení elementů určujících jeho efektivnost. Pro řešení konkrétních prognostických úkolů byly při presidiu vytvořeny stálé komise, v nichž jsou zastoupeni vědci i praktici z nejrůznějších oblastí vědy, průmyslu a hospodářských orgánů. Důležitou roli v systému

prognózování hraje Vědeckovýzkumná rada NDR, která zkoumá dlouhodobé perspektivy vědeckého, technického, ekonomického a sociálního rozvoje, určuje vědeckou politiku a kontroluje kvalitu práce vědeckovýzkumné základny. Možnosti zdokonalování prognostických prací v NDR vidí autoři statí ve stanovení systému potřeb, v koncentraci na odhalení nových technologických procesů, v důsledném hodnocení předpokládaných změn vědeckotechnické úrovně a jejich možných sociálních důsledků, prodloužení horizontu prací do roku 2000 a v lepším využívání objevů z oblasti kybernetiky, operačního výzkumu a teorie systémů.

O stavu, organizaci a problémech prognostiky v BLR informuje příspěvek B. Beneva, M. Jocoové a N. Zagorského *Organizace vědeckotechnického prognózování v Bulharsku*. Autoři charakterizují vztah vědeckotechnických a ekonomických prognóz jako odraz působení vědy a techniky na úroveň ekonomické efektivnosti společenské výroby a na strukturu společenských potřeb, přitom současně rozvoj ekonomiky vyvolává působením na vědu a na materiálně technické základny nové potřeby. Vztah vědeckotechnických prognóz k sociálnímu plánování je určen sociálními cíli — za socialismu je cílem zvyšování blahobytu společnosti. Vědeckotechnické prognózy umožňují předvídat sociální důsledky rozvoje vědy a techniky a zároveň řešit sociální problémy, jež tento rozvoj přináší.

Prognózování je v BLR řízeno Prognostickou komisí při Politbyru ÚV BKS. Tento orgán bezprostředně řídí tvorbu sociálních prognóz; konkrétně stanoví problémy, cíle, úkoly a termíny prací, jejich rozsah, obsah a zodpovědné orgány. Vědeckotechnické prognózy zpracovávají na nižší úrovni se do těchto sociálních prognóz promítají. Druhý stupeň organizace prognostické činnosti je představován Státní plánovací komisí a Státním výborem pro vědu a vědeckotechnický rozvoj, třetí stupeň tvoří ministerstva.

Příspěvek L. Říhy *Vědeckotechnická prognostika a plánování rozvoje národního hospodářství, vědy a techniky* se dotýká problému vztahů mezi prognózami vědeckotechnického, ekonomického a sociálního vývoje. Vyslovuje mimo jiné názor, že nejdůležitějším článkem v oblasti řízení národního hospodářství je systém plánování a prognózování rozvoje společnosti, vylučující možnost, aby ekonomický vývoj nabyl dominujícího charakteru. Snaha vyhnout se živelnosti vyžaduje zpracování poměrně detailních prognóz vývoje potřeb, které by umožnily vymezit strategické cíle. Kromě prognóz společenských potřeb považuje autor dále za důležité prognózy vzájemného působení vědeckotechnického rozvoje a sociální sféry i změny v ekonomice. Výsledky první etapy dlouhodobé prognózy vývoje národního hospodářství ukazují, že v investiční výstavbě (v souvislosti s otázkou rozmístění nových kapacit a se znečištěním ovzduší) mohou vzniknout v budoucnu problémy, jejichž dosah si můžeme dnes těžko představit. Nepodaří-li se tyto problémy včas

předvídat a hodnotit, mohou být jejich následky mnohem vážnější než například dnešní napětí v oblasti tepelné energetické bilance. Je proto nezbytné věnovat pozornost zejména těmto oblastem prognózování: 1. rozvoji potřeb člověka a společnosti, základním možnostem a zdrojům jejich uspokojování; 2. možnostem využití přírodních a ekonomických zdrojů; 3. základním strukturálním změnám v procesu výroby; 4. základním směrem technického rozvoje.

Zajímavý je návrh v závěru referátu L. Říhy, v němž je doporučován efektivní časový horizont prognóz — u vědeckotechnických a technickoekonomických 15–20 let, u sociálních 30–40 let (a to zejména u prognóz urbanizace a populačních trendů).

Je nutno podotknout, že pozornost většiny příspěvků v uváděném sborníku se nesoustřeďuje na tyto závažné problémy společenských souvislostí vědeckotechnického rozvoje. Jednou z příčin tohoto jevu je pravděpodobně zatím nestejná úroveň prognostického výzkumu v jednotlivých zemích, neboť v době konání symposia byly teprve kladeny institucionální základy komplexní celospolečenské prognostické činnosti, a skutečnost, že nejsou dosud zcela vyřešeny všechny problémy ani u dílčích složek tohoto komplexu. Přesto je však možno sborník využít jako zajímavý a inspirativní přehled metodických příspěvků z oblasti prognózování vědy a techniky a jako dokument počáteční etapy systematické prognostické činnosti zemí RVHP. Negativní stránkou pestrosti sborníku je přirozeně nestejná úroveň jednotlivých statí a také duplicita v jednotlivých referátech.

Na závěr bych se chtěl ještě stručně zmínit o některých krocích, jež byly u nás v intencích závěrů zmíněného zasedání v celostátním měřítku podniknuty. Základním aktem je vládní usnesení z března roku 1971 o pracích na prognózách v rozhodujících oblastech národního hospodářství, sledující především tyto dva cíle: 1. Založení soustavné a kontinuální prognostické činnosti, v níž by byly ve zvolených oblastech systematicky zkoumány alternativní cíle a prostředky k nim vedoucí z hlediska jejich efektů, důsledků a souvislostí. Vytvoření takových soustavně rozvíjených podkladů by mělo umožňovat kdykoli provést určitý časový výřez pro účely rozhodování o jednotlivých variantách. 2. Urychlené rozpracování podkladů o možných směrech vývoje v různých oblastech národního hospodářství a sestavení dlouhodobého výhledu do roku 1990 pro potřeby prací na pětiletých plánech a jednání o mezinárodní spolupráci a socialistické integraci.

Úsilí o vytvoření prognostického systému bylo rozvrženo do několika etap. Záměry první etapy byly limitovány nezbytností úvodních dílčích přístupů a relativně omezenými možnostmi konfrontace a mezioborové koordinace, danými objektivním stavem nutných podkladů. Tato etapa měla poskytnout informace o zatím izolovaných názorech na budoucí vývoj v jednotlivých úsecích (plánovací funkce) a vyhledat rozhodující problémy

a rozpory, které by měly být centrálně řízenou činností řešeny v dalších etapách vývoje (řídící funkce). Při hodnocení této první fáze práce bylo zodpovědnými orgány konstatováno, že vedle nesporných kladů, za něž je možno považovat mimo jiné i aktivaci širokého kádry odborníků ze všech oblastí života společnosti pro koncepční práce na výhledech, se projeví i nedostatky. Byly nedostatečně postiženy rozpory, jež se v minulosti projeví v technické, ekonomické a sociální oblasti a jež mohou setrvačně působit i v budoucnosti; ve vědeckotechnických prognózách pak byly mnohdy opomenuty minimální požadavky na uvedení změn v charakteru práce do ostatních sociálních souvislostí.

Souběžně s tvorbou systému vědeckotechnického prognózování byly podniknuty práce i na makroekonomické prognóze do r. 1990 a v sociální oblasti práce na výzkumu formování a vývoje socialistického životního způsobu. Záměrem další fáze práce bude kromě pokračování výzkumu v těchto jednotlivých sférách zejména úsilí o konfrontaci společenských, ekonomických a vědeckotechnických výhledů a o vyřešení problémů, jež s sebou přináší interdisciplinární charakter výzkumu.

Jiří Sláva

Sociologičeskije issledovanija (Sociologické výzkumy)

Tbilisi. Izdatel'stvo Tbilisskogo universiteta 1971, 215 s.

Sborník byl sestaven na základě materiálů z všesvazové konference sociologů. Obsahuje osm příspěvků gruzínských účastníků konference. Je prvním ze sborníků, které hodlá vydávat každoročně katedra metodiky konkrétních výzkumů ze Tbiliské státní univerzity spolu s Radou věd a techniky ministerstva vyššího a středního speciálního školství GSSR.

V prvním příspěvku se autoři V. M. Kvachija a Š. A. Nadirašvili zabývají *vztahem hodnota — postoj a problémem sociálních postojů*. Vymezuji především pojmy hodnota a postoj. Zabývají se individuálními a sociálními determinantami hodnotové orientace a utváření postojů. Poukazují na to, jak hodnoty a hodnotové orientace (postoje) přecházejí prostřednictvím individuálně psychologického poznání z roviny obecné, nadosobní, nadčasové do hodnocení dílčího, časného. Je uvedena koncepce hodnotové a postojové obecnosti. Autoři probírají rovněž podmínky utváření a změn sociálních postojů a otázky jejich měření pomocí posuzovacích škál. Vycházejí z teorie „ustanovky“ gruzínského psychologa Usnadzeho a komparují starší i novější přístupy západních autorů (Thomas a Znaniecki, Müller a Schumann, Marbe, Thurstone a Chave, Ferguson, Hovland a Sherif, Helson aj.) s přístupy marxistů (Marx a Engels, Prangišvili, Kon. Usnadze, Nadirašvili).

M. L. Gomelauri je autorkou druhého příspěvku o *konfliktu rolí a otázce motivačního*

významu sociálního očekávání. Vychází z danosti, že základním znakem lidské motivace k jednání je konformita se sociálním očekáváním. Sociální role jsou vymezeny těmito očekáváním. Dané zjištění vyvstává zvláště evidentně při konfliktu rolí. Na materiálech z experimentu ve škole (třídy 1—7) prokazuje autorka zmíněnou závislost a upozorňuje na školní věk (po začlenění dítěte do školní malé sociální skupiny — třídního kolektivu) jako na období intenzifikace sociálního očekávání představujícího významný motivační činitel. Tyto mechanismy se pak zcela rozvinou v období adolescence.

D. Š. Kvavilašvili přispívá článkem o *klasifikaci korelačních měr vzhledem k posuzovacím škálám*. Těžkosti při aplikaci matematickostatistických metod v přírodních a sociálních vědách jsou dvourozměrné. V první řadě je obtížnost kvantitativního vyjádření kategorií měření, které lze odstupňovat podle kvality a kvantity. Tyto stupně jsou představeny čtyřmi škálami — nominální, ordinální, intervalovou a poměrovou. Druhá potíž vyvstává při hledání vzájemného vztahu mezi proměnnými vzhledem k vysoké variabilitě zkoumaného jevu. Při absenci funkční závislosti mezi proměnnými vzniká problém, jak vymezit stupeň statistické závislosti mezi nimi. Statistická závislost dvou proměnných bývá charakterizována odstupňováním (těsností korelace), jež je vyjádřeno mírou korelace. Autor poukazuje na možnosti použití některých statistických metod (Spearmanův koeficient pořadové korelace, chí kvadrát dobré shody aj.).

D. A. Kiknadze se zabývá *problémem systému faktorů lidské aktivity*. Rozlišuje činitele objektivní a subjektivní. Člověk jako psychofyzický celek na jedné straně integruje řadu faktorů (sociální postoje, intelektuální, morální, estetické a fyzické možnosti a potřeby, zájmy, aspirace, pocity, sentimenty, dispozice aj.), na druhé straně je pod vlivem faktorů objektivních podmínek, snahy po gratifikaci, způsobů jejího dosažení, situace a sociálních hodnot. Systém činitelů lidské aktivity a jejich mechanismus je vyjádřen takto: prostředí — potřeba — uvědomění — motivace — rozhodnutí k jednání — jednání.

Z. M. Kakabadze se v příspěvku *Člověk a technika* věnuje extrémním přístupům k současnému technickému rozvoji („technický optimismus“, antitechnické hnutí). Absolutizace úlohy technického rozvoje má za následek ztrátu lidské tvořivosti a redukuje vztahy k druhým lidem, společnosti a přírodě. Člověk se stává nivelizovaným a standardizovaným konzumním tvorem. Za ilustraci neproduktivnosti byrokratických a technokratických podmínek autor zvolil Kafkův *Proces*, jinde zase odkazuje na Becketovo *Čekání na Godota*. Autor se hlásí k racionálnímu stanovisku, které uznává pozitivní úlohu technického pokroku, poukazuje však na nutnost oponovat kultu techniky, který je v podstatě spjat s kulturním komfortem charakteristickým pro buržoazní způsob života. Technický rozvoj je třeba akceptovat z hlediska jeho obecného přínosu

vývoji lidstva, které se však nestává jeho subjektem, nýbrž naopak využívá daného rozvoje jako prostředku nových možností.

O *vztahu sociologie a lingvistiky* na základě rozboru díla Ferdinanda de Saussure *Cours de linguistique generale* pojednává poutavý příspěvek G. V. Ramišviliho. Zdůrazňuje zde sociální původ a sociální význam jazyka. Z tohoto hlediska je analyzovaný fenomén nově interpretován především jako princip imanentní a vazební.

Národnostní vztahy v sociální struktuře výrobního kolektivu analyzují A. Š. Vačejšvili a E. S. Memabdišvili. Podkladem jejich statě je materiál získaný dotazníkovým šetřením v průmyslovém závodě, který zaměstnává příslušníky jedenácti národností. Z dotazovaných osob má 70 % vztahy k osobám jiných národností. Při srovnání četnosti těchto internacionálních vztahů se vztahy intranacionálními se druhé vztahy jeví jako četnější. Dotazníkové šetření přineslo řadu dalších zajímavých výsledků, například že meziosobní vztahy mezi zaměstnanci venkovského původu jsou méně intenzivní než vztahy mezi zaměstnanci pocházejícími z města.

Poslední je příspěvek Z. E. Gelekva *Působení automatizace na strukturu průmyslového proletariátu v USA*. Moderní vědeckotechnický pokrok a automatizace ovlivňují evidentně složení proletariátu v USA a v jiných zemích rozvinutého kapitálu. Zvláštní pozornost je věnována vlivu automatizace na profesionální úroveň pracovníků a problémům, které v tomto směru pro dělníky vyvstávají (kvalifikace, specifické trendy).

Sborník prací gruzínských vědců prakticky seznamuje s rozsahem a úrovní sociálního výzkumu (sociologického i sociálně psychologického). Pozoruhodné jsou snahy o kontinuální rozvíjení tradičních přístupů a pojetí (Usnadze). Vzhledem k tomu, že jde o sborník polytematický, věříme, že mnozí zájemci z řad sociálních psychologů, sociologů i sociálních pedagogů zde najdou podnětné údaje využitelné pro vlastní teoretickou a praktickou aktivitu.

Marcela Musilová - Jiří V. Musil

Hans Löwe: Einführung in die Lernpsychologie des Erwachsenenalters (Úvod do psychologie učení se v dospělém věku)

Berlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften 1971, 312 s.

Většina dosavadních vědeckých prací zabývajících se psychologií učení se soustřeďuje výhradně na proces učení u dětí a mládeže a vytváří tak dojem, jakoby dospělostí končilo období vzdělávání a dosažený stav byl neměnný. Toto pojetí je neudržitelné zvláště v současnosti, kdy nejen dochází k prodlužování lidského života, ale kdy stálé změny ve vědě a nové objevy praxe vyvolávají nutnost stále obnovovat a udržovat jednou získané vědomosti. Zvláště se tak rozšiřují úkoly vzdělávání dospělých a dokonce i stárnoucích lidí

v socialistických zemích, neboť i těm musí společnost poskytnout možnost zapojení se do produktivní práce a pomoci jim nalézt tvůrčí uspokojení. Přestože k progresivnímu stárnutí obyvatelstva dochází ve všech průmyslově vyspělých zemích, je příznačné, že jedna z prvních obsáhlých a vědecké poznatky sumarizujících prací o tomto problému nebyla vydána na Západě, ale v Německé demokratické republice, kde je nejen vysoké procento starých lidí v populaci, ale kde je na vysoké úrovni i péče o tuto sociální skupinu a celospolečenský zájem řešit její problematiku.

Autorem knihy *Einführung in die Lernpsychologie des Erwachsenenalters* je psycholog Hans Löwe, vědecký pracovník Institutu pro psychologii při Universitě Karla Marxe v Lipsku. Jeho obsáhlá práce, která byla poprvé vydána v Deutscher Verlag der Wissenschaften v Berlíně v r. 1969 a od té doby již vyšla v druhém vydání, překračuje běžné, úzce psychologické práce svým spojením psychologického a sociologického přístupu k problematice a vhodnou integrací teoretických i empirických poznatků. V zásadě je to kniha polemická. Autor v ní vyvrací řadu dosud ve vědě tradovaných poznatků o poklesu inteligence a schopnosti učit se v pozdní dospělosti a ve stáří i teorii o úzce biologicky determinovaných fázích života. Na podkladě dialekticko-materialistického pojetí zdůrazňuje autor chápání osobnosti člověka v celistvosti a v souvislosti s vlivem ekonomickosociálních podmínek, které podmiňují a motivují duševní procesy lidí i jejich psychický výkon ve stáří.

Práce je rozdělena do pěti částí, z nichž první pojednává o všeobecných otázkách psychologie učení se a zdůrazňuje sociologické aspekty vzdělávání dospělých v socialistickém státě.

Druhý díl je jakýmsi průřezem současných teorií o učení se a zároveň i částečnou polemikou. Kritická analýza těchto teorií je však autorem pouze stručně naznačena. Obsáhleji je rozpracována jen kritika těch západních teorií, které se zabývají aktivitou subjektu a motivací učení.

Nejobsáhlejší a nejvýznamnější třetí díl pojednává o speciálních otázkách učení se v dospělosti a ve stáří. Autor v něm seznamuje čtenáře i s metodami a výsledky vlastního obsáhlého šetření, které prováděl výzkumný tým pracující při psychologickém institutu v Lipsku. Čtvrtý a pátý díl je věnován významu dílčího programování učení se v dospělosti. Jsou zde zařazeny i praktické návrhy na zlepšení tradičních způsobů vyučování dospělých a zvláště na podkladě dialekticko-materialistického učení je zdůrazněn význam motivace pro úspěšné učení se dospělých.

Pro nás nejvýznamnější je zvláště třetí díl, který pojednává o fyzických a psychických schopnostech v pozdní dospělosti a stáří a o aktivitě a motivaci učení se v tomto věku. Hans Löwe zde především rozebírá různé jednostranně biologicky orientované teorie západních psychologů a sociálních psychologů (z nichž na prvním místě jmenuje Charlottu Bühlerovou a její školu), které postulují zá-

vislost psychiky člověka především na věku, v němž se nachází, a které rozdělují život člověka do několika relativně neměnných fází s kulminačním bodem či kulminačním stadiem a pak regresí inteligence i výkonu. Za základní představitele tohoto jednodimenzionálního deterministického modelu považuje především starší práce Ch. Bühlerové, Ed. Spranger, K. F. Riegela, W. Sterna i Hofstättera (v starších pracích). Všichni tito autoři chápou život člověka jako dynamickou pyramidu se vzestupem a stejně příkrým sestupem a za základní determinantu považují věk. H. Löwe odmítá a vyvrací i pozdější méně deterministické teorie R. Guardiniho (1959) a H. Künkela (1941) a práce Ch. Bühlerové a H. Thomaeho z konce padesátých let, které si sice již všimají i některých sociálních a sociálně psychologických faktorů v životě člověka, ale přesto hájí koncepci relativně stabilních fází i věkem podmíněných krizí (např. vymezení dospělosti jako fáze mezi dvěma základními krizemi, krizí přijetí role a krizí její ztráty). Hans Löwe dokazuje, že vědecké je jedině pojetí zdůrazňující podmíněnost duševních procesů způsobem výroby, ekonomickou situací a z ní vyplývajících sociálních vztahů. V obsáhlém souboru dokazuje dále, že věkové determinanty jsou jen relativní, ovlivnitelné a že neexistují žádné duševní a fyzické výkony a způsoby chování závislé pouze na věku. Tvůrčím způsobem spojuje gerontologii se sociologií mládeže „jako sociologií specifické věkové skupiny“ a dokazuje, že poznatky například o vlivu vrstevnické skupiny na postoje a výkon jednotlivce u mladých lidí (jak to např. prokázal empirický výzkum iniciovaný sovětským autorem Kossakowským) jsou platné i pro skupiny starých a stárnoucích lidí. Autor se kloní k názoru U. Köhlera, E. Harkeho a zvláště E. Bergia, že „psychologické zvláštnosti, výkon, inteligence a schopnost učit se nejsou odvoditelné jen z věku, nejsou konstantní, ale jsou změnitelné, úzce závislé na životních podmínkách člověka, na společenských požadavcích na něj kladených a na řadě dalších změnitelných a společensky ovlivnitelných faktorů“. Proto odmítá periodické dělení lidského života i psychologické činnosti a výkonu v dospělosti a stáří a uvádí, že fyzický a psychologický stav člověka nemusí odpovídat ani kalendářnímu ani biologickému věku. Přestože v zásadě souhlasíme s tímto tvrzením, chtěli bychom zde připomenout, že řada prací našich vědeckých pracovníků zabývajících se touto problematikou (například tým pracujících v ÚSVMaVP v Praze pod vedením prof. F. Kahudy) prokazuje v psychologii nosnost kategorie mentálního času, měřicího změny jemu odpovídajícího materiálního substrátu, jímž je psychická – potencionální – energie člověka.

V kapitole o fyzické výkonnosti a stáří dokazuje H. Löwe na základě rozboru biologických a medicínských poznatků, že stárnutí není jen regresí, ale že i ve stáří dochází k některým pozitivním změnám v organismu a zvláště v nervových buňkách. Opětně zdůrazňuje, že řada somatických potíží, např. kli-

makterium, je determinovaná i sociálně a násobena společenským vědomím, předsudky, očekáváním určité krize a negativním image stáří. Analogicky dedukuje i krize tzv. pozdního stáří a penzionování. Hans Löwe zvláště polemizuje s autory hájícími úzkou závislost inteligence a psychologického výkonu na věku člověka v dospělosti a odmítá z tohoto pojetí vyplývající hypotézy o kulminaci psychologických výkonů a lidské inteligence v první polovině života. Dokazuje, že všechny tyto tzv. „Adoleszenz-Maximum-Hypothesen“ (Hypotézy o maximu psychologického výkonu v adolescenci) jsou odvozovány z výsledků různých psychologických testů, které již svým charakterem preferují mladé lidi, protože jsou převážně sestaveny na podkladě školních znalostí, a tím „handicapují“ probanty staršího věku. U starších lidí, zkoušených a testovaných těmito psychologickými testy, nedosahuje se takového úspěchu, jako u lidí mladších, jejichž průměrný výkon navíc zvyšuje i určitý zvyk této nové generace na testování, způsob školního vyučování orientovaný na „achievement“ a celoskupinové milieu. K tomuto tvrzení chceme podotknout, že i když souhlasíme s autorem, že biologická determinace není jediná, je v určitých případech (jako je například temperament, duševní schopnosti ovlivněné sklerózou) přece jen podstatná. Jevy, které z tohoto biologického faktoru vyplývají, dají se sice ovlivňovat, ale ne zcela vyloučit. Domníváme se, že biologická závislost je proto podstatná i v socialistických zemích.

Ve výzkumu, který H. Löwe prováděl dva roky na posluchačích dálkového studia v Lipsku, zjistil, že v dospělosti a ve stáří neklesá schopnost člověka učit se, přijímat nové poznatky, je-li zde dostatečná motivace. Zjistil, že se pouze mění faktory motivace a že dochází k přestrukturování v schopnosti učit se. Na rozdíl od dosavadních teorií autor zdůrazňuje schopnost starších lidí velmi účinně kompenzovat pokles některých schopností (např. rychlost vyrovnává starší člověk větší zručností a přesností, paměť globálním chápáním poznatků a jejich zařazováním apod.), vyšší schopnost koncentrace na práci a syntetizaci poznatků, vyšší vědomí odpovědnosti a nalezení hlubšího smyslu činnosti. Celkově dochází k závěru, že do padesáti let je člověk schopen naučit se vše stejně tak, jako člověk mladší, a že obtíže při učení starších lidí a jejich rigidita je menší, než se obvykle předpokládá. Vliv věku na psychiku je menší než na motoriku a psychologické rozdíly mezi dospělými jedné a téže věkové skupiny jsou větší, než rozdíly ve výkonu mezi věkovými skupinami jako celky. Proto i závěry na podkladě výsledků dosavadních západních psychologických testů jsou jednostranné a přispívají k prohlubování intergeneračních předsudků.

Pro socialistickou společnost vyplývá z těchto výsledků možnost prodloužit vhodnou úpravou životních podmínek a vhodnou motivací práce schopnost a společenskou zainteresovanost starého člověka

Nina Matulová

Zpráva o příspěvcích polských účastníků na setkání československých a polských sociologů v Jablonné u Varšavy

Na jaře loňského roku se v Jablonné u Varšavy uskutečnilo setkání československých a polských sociologů, jehož programem byla diskuse o některých problémech významných pro obě strany.*

Úvodní referát, nazvaný *Přehled výzkumů sociální struktury v Polsku*, přednesl v zastoupení Władysława Markiewiczze Jan Szczepański. Zahájil svůj referát konstatováním skutečnosti, že v posledních pěti letech, která uplynula od prvního setkání československých a polských sociologů, se polská sociologie rozvíjela na stejných principech, jako tomu bylo dříve. Těmito principy jsou teorie a metoda marxismu-leninismu, v užším slova smyslu pak historický materialismus. V tom se polská sociologie shoduje s rozvojem společenské teorie v ostatních socialistických zemích, v nichž probíhá vědeckotechnická revoluce.

Za hlavní otázky, jimiž se polští sociologové v posledních letech zabývali, označil referent problémy struktury vrstev a tříd, sociální aspekty industrializace, demografické změny, zvyšování kulturní úrovně obyvatelstva a změny v systému vzdělání.

J. Szczepański zdůraznil, že od roku 1970 po prosincových událostech v Polsku se v polské sociologii i v jiných společenských vědách projevuje nový rys, který spočívá v tom, že se tyto vědy daleko více angažují v životě společnosti a v politice státu. Je zcela zřejmý také nový přístup ke společenským vědám ze strany orgánů politické moci. Politická rozhodnutí se stále více opírají o sociologické analýzy. Sociologie se stává sociologií aplikovanou v různých oblastech společenského života. Aplikováno ovšem může být pouze existující sociologické poznání. To vyvolává potřebu nových sociologických výzkumů, na něž jsou zároveň kladeny velké nároky. Důležité je, že tuto skutečnost si uvědomují státní i stranické orgány v Polské lidové republice. V poslední době došlo k zásadním změnám v metodách financování a řízení vědecké práce. Skončovalo se s roztržitostí výzkumných úkolů, byly vytvářeny tzv. klíčové úkoly a na jejich řešení vynaloženy

značně větší finanční prostředky, než tomu mohlo být kdykoli dříve.

Poté J. Szczepański podal výčet základních otázek, jimiž se dnes jako klíčovými polští sociologové zabývají.

1. *Výzkum spotřebních vzorů a hodnotových systémů polské společnosti.* Je to klíčový problém státního plánu výzkumné práce ve společenských vědách v PLR. Zabývá se jím zhruba 20 výzkumných institucí. Cílem výzkumu je zjistit, jaké ekonomické a společenské faktory budou mít vliv na spotřebitelské vzory a hodnotové systémy socialistické společnosti. Spolu s procesem modernizace vyvstává totiž před socialistickou společností otázka, zda se tato společnost s vysokou životní úrovní bude podobat tzv. spotřební západní společnosti, nebo zda bude mít své zvláštnosti. Vyvstává otázka, jak tuto společnost řídit, aby se vyhnula nedostatkům průmyslově vyspělých kapitalistických zemí. Referent zdůraznil velký praktický význam řešení těchto otázek.

2. *Výzkumy společenské struktury.* J. Szczepański upozornil, že o této problematice se zmíní jen velice stručně, neboť na jednání je přítomen hlavní polský expert na tuto otázku W. Wesołowski, který má na starosti tyto široce pojaté výzkumy a bude o nich referovat samostatně. Uvedl pouze, že doposud byly výzkumy v této oblasti zaměřeny na přeměny tradičních tříd a vrstev, tj. dělnické třídy, rolnictva a inteligence. Nyní půjde o to, zjistit, jak vypadá sociální struktura na nové bázi, tj. na bázi socialistické společnosti. Výzkumy jsou koncipovány velkoryse a budou probíhat na vzorcích 30 000 i více lidí.

3. *Výzkumy zdokonalování struktur řízení a vedení hospodářství a institucí, jež s hospodářským životem souvisejí.* J. Szczepański řekl, že v této oblasti je třeba překonat staré způsoby plánování, řízení a vedení. Byla vytvořena státní a stranická komise, která se těmito otázkami zabývá a na jejíž práci se výrazně podílejí také sociologové.

4. *Výzkumy kultury.* I zde jde podle Szczepańskiego o novou etapu práce. Od deklarací se přechází k reálným výzkumům. Cílem je vytvořit prognózu vývoje této oblasti na příštích třicet let. I na těchto problémech pracují hlavně sociologové. Bezpro-

* V této zprávě referujeme pouze o polských příspěvcích, referáty československých účastníků

budou ve zvláštním sborníku, zčásti byly již publikovány v Sociologickém časopise.

středním úkolem je formulovat principy racionální kulturní politiky. Komise, která se těmito otázkami zabývá, pracuje pod záštitou ministerstva kultury a umění. Sociologové v ní mají významné slovo.

5. *Sociologie práce a sociologie průmyslu.* Výzkumy v této oblasti ovlivňuje skutečnost, že v posledních letech dochází k rozsáhlé modernizaci polského průmyslu a ke změnám v obsahu práce. Tím se mění požadavky kladené na pracující, zejména na dělnickou třídu. V Polsku proto probíhá postupně reforma školského systému. Předpokládá se, že v dohledné době bude mít 80 % dělníků úplně středněškolské vzdělání. Z toho ovšem vyplývají určité problémy, např. řešení otázky proporcí všeobecného a odborného vzdělání. J. Szczepański dále upozornil, že okolo roku 2000 bude $\frac{1}{4}$ pracujících vykonávat profese, které dnes ještě neexistují. Sociologické výzkumy v této oblasti mají proto velký význam. V této souvislosti referent dále řekl, že v posledních letech vzrostl v Polsku význam politické role dělnické třídy. Vytváří se nová dělnická třída, vysoce kvalifikovaná, vyznačující se změněnou profesionální strukturou. To všechno je v Polsku předmětem rozsáhlých sociologických výzkumů.

6. *Otázky výchovy mládeže a školské reformy.* VII. plénium ÚV PSDS a zasedání Sejmu, které na ně navázalo, přijaly usnesení o systému výchovy mládeže. Tento nový systém má být výsledkem co nejširších zkušeností a výzkumů z nejrůznějších oblastí. Na jeho vypracování se podílí rovněž komise expertů, která intenzivně pracovala dva roky a jejíž výsledná zpráva byla právě ve dnech setkání československých a polských sociologů dokončena a předána k diskusi stranicím a státním orgánům i celé polské veřejnosti. V čele této komise stál, jak je známo, Jan Szczepański. Szczepański prohlásil, že práce na zprávě byla příležitostí pro sociology, aby dokázali, co umějí. Je to podle jeho slov jakýsi velmi efektivní test sociologie, prověrka jejich současných možností v Polsku v určité oblasti bádání. Sociologové museli odpovídat na velmi konkrétní praktické otázky a museli proto disponovat jasnými kritérii efektivnosti reformy školského systému. Komise expertů byla vynikající příležitostí pro spolupráci mnoha vědeckých disciplín, zejména pak pedagogiky, psychologie, sociologie, medicíny, sociálního plánování, ekonomie a dalších věd mezi sebou navzájem a zároveň také se zkušenými praktiky. Szczepański konstatoval, že tato spolupráce se osvědčila, umožnila komplexní a systémový pohled na řešené otázky. Zkušenosti po této stránce nabytých bude využito i v budoucnosti, např. při zkoumání spotřebních vzorů a hodnotových orientací polské společnosti.

7. *Problematika oblastního plánování, otázky rozvoje velkých měst.* J. Szczepański prohlásil, že sociologické výzkumy v této

oblasti si kladou za cíl vyhnout se v socialistických podmínkách těžkostem, které provívají průmyslově vyspělé západní země. V této souvislosti se zmínil i o některých otázkách tzv. životního stylu. Stručně upozornil i na dvojznačné sociální důsledky počínajícího masového rozvoje automobilismu v socialistických zemích. Řada otázek zde zůstává podle jeho slov nedořešených. Sociologové by měli jednak na ně upozornit, jednak je pomáhat řešit.

8. *Problematika sociálních prognóz.* V Polsku pracuje tzv. výbor roku 2000, jehož členy jsou také sociologové. Cílem výboru je komplexní posouzení toho, jak bude vypadat sociální struktura, školský systém, sociální péče, surovinové zdroje, průmysl, celé hospodářství i další stránky života v Polsku roku 2000.

9. *Metodologické důsledky výzkumů v těchto oblastech.* J. Szczepański především zdůraznil nutnost základních výzkumů v sociologii. Je pochopitelné, že metody zkoumání se musí neustále zdokonalovat. Sociologové, kteří navrhuji určitá praktická opatření, mají velkou zodpovědnost. V minulých letech si někteří sociologové hodně slibovali od využití matematických strojů ve své práci. Nyní dochází podle slov J. Szczepańskiego k určitému rozčarování z toho, že tato „matematická sociologie“ nepřinesla to, co se od ní očekávalo. Szczepański se přimlouval za obnovení tzv. sociální filosofie. Empirická sociologie podle něho nesplnila svoje sliby. Je třeba obrodit velkou sociální filosofii. V této souvislosti se Szczepański zmínil o jedné metodě, která je v Polsku tradičně pěstována a jejíž aplikace nemá svým rozsahem a intenzitou dnes nikde mimo tuto zemi obdoby — o autobiografické metodě. Hovořil stručně o principech, na jakých se rozvíjí, o jejich výsledcích i o jejím institucionálním zázemí v Polsku.

V závěru svého vystoupení J. Szczepański prohlásil, že v červnu 1973 čeká všechny polské vědce významná událost v podobě II. kongresu polské vědy (I. kongres se konal roku 1951). Kongres bude velkou přehlídkou toho, čeho bylo ve vědecké činnosti v Polsku dosaženo a k čemu se v nejbližších letech bude směřovat.

W. Wesołowski přednesl referát *Problematika výzkumu společenského vědomí tříd*, v kterém zdůraznil, že sociální struktura socialistické společnosti skýtá široké pole sociologickým výzkumům. Bylo by správné ocenit dosavadní výsledky těchto výzkumů a vytyčit jejich další perspektivu.

Tento referát je podle slov W. Wesołowského výsledkem určité etapy zkoumání struktury tříd a vrstev v Polsku. Tým, který W. Wesołowski vede, zjistil jeden závažný nedostatek v této oblasti: málo se ví o společenském vědomí vrstev a tříd. W. Wesołowski si ovšem není jist, zda tyto zkušenosti mají sociologové i v jiných socialistických zemích a zda toto jeho mínění sdílí

i ostatní polští sociologové, kteří nejsou členy zmíněného týmu.

Smysl sociologického zkoumání společenského vědomí vrstev a tříd není snad třeba podle W. Wesołowského obšírně zdůvodňovat. Složitější je otázka, jak v této oblasti prakticky postupovat. W. Wesołowski si v této souvislosti položil otázku, zda a v jakém rozsahu mají pro nás dnes význam úvahy klasiků marxismu-leninismu o společenském vědomí, kteří — jak známo — věnovali těmto olázkám ve svých dílech značnou pozornost. Nejčastější Marxovy a Leninovy úvahy v této oblasti se týkají podle Wesołowského rozpornosti třídního vědomí, různorodých aspektů společenského vědomí tříd a jeho determinant. Bylo by omylem domnívat se, že rozpornost společenského vědomí tříd je vlastně jen kapitalistické společnosti. Projevuje se i za socialismu. Zatím o tom však málo víme. To, co po této stránce vykonali sociologové v socialistických zemích, je nedostačující. Je nutné daleko hlouběji zkoumat postoje a aspirace dělnické třídy, inteligence a rolnictva. U toho však nelze podle W. Wesołowského zůstat. Výzkumy je třeba zaměřit i na vědomí jednotlivých profesí.

Protože sociologie v socialistických zemích nemá ještě mnoho zkušeností a výsledků z empirických výzkumů společenského vědomí, je třeba začít studiem a kritikou západní literatury na toto téma. Z této oblasti byly v padesátých letech v USA a také ve Francii velmi populární výzkumy identifikace s třídou a výzkumy hierarchie vrstev prestiže. Tyto výzkumy a jejich závěry podrobil referent kritické analýze. Prohlásil, že i v Polsku byly v poslední době podniknuty některé výzkumy tohoto typu, např. identifikace rolníků, kteří se stali dělníky, s dělnickou třídou, identifikace dělníků, kteří prodělali společenský vzestup, s novým prostředím apod.

Podle slov W. Wesołowského nestačí v socialistických zemích zůstat pouze u zkoumání třídního vědomí. Je třeba se zaměřit také na vědomí statusu. Zdá se, že u dělnické třídy převládá třídní vědomí, u inteligence vědomí statusu. Je-li tomu tak, je třeba zkoumat proč. Stejně tak je nutné věnovat se výzkumům tzv. normativní a pragmatické identifikace společenského vědomí.

Dále se referent zabýval některými nedostatky, které se vyskytují v západních dotazníkových šetřeních, jejichž cílem je rekonstrukce obrazu třídní struktury, zejména pak to, jak je popisován obraz třídní struktury ve vědomí dělnické třídy. Sám problém je však důležitý, a to i v socialistické společnosti. Musíme znát, jaký reálný obraz o třídní struktuře má dělnická třída ve svém vědomí. Proto konstrukce empirických typů společenského vědomí dělníků v socialistických zemích je důležitým úkolem.

V další části svého referátu Wesołowski uvedl, že existuje několik sfér vědomí, na něž se musíme zaměřit. Je to zejména sféra informací a zájmů a sféra orientací a hodnot. Tyto sféry se ovšem v reálném myšle-

ní prolínají, jejich rozdělení je pouze analytické.

Vycházíme ze základní poučky, že bytí určuje vědomí. Toto obecné tvrzení však dnes už pro praxi nestačí. Je třeba sledovat svazky mezi některými oblastmi zkušeností jednotlivce a skupin a mezi třídním vědomím.

V závěru svého referátu hovořil W. Wesołowski o některých typologických otázkách individuální a skupinové psychiky a o typech hodnotových orientací v socialistické společnosti.

Referát K. Zagórskeho *Dělníci ve struktuře polské společnosti* se zabýval otázkou dělby tříd a sociálně profesionálních skupin v sociální statistice, změnami proporcí městského a vesnického, zemědělského a nezemědělského obyvatelstva, základními rysy přeměn sociálně profesionální struktury, charakteristikou sociálně profesionálních skupin, kovozemědělci a jinými skupinami obyvatelstva s dvěma profesemi a konečně sociálně profesionální mobilitou jako faktorem formujícím strukturu dělnické třídy. Všechny tyto otázky byly analyzovány s použitím nejnovějších polských statistických materiálů.

Krystyna Janicka se ve svém referátu *Mobilita obyvatel měst Lodže, Štětína a Košalínu* věnovala obecným i konkrétním otázkám mobility. Uvedla výsledky dotazníkového šetření, prováděného na reprezentativním vzorku, a vyjádřila názor, že vliv sociální struktury na mobilitu je velmi podstatný. Zmínila se hlavně o pohybu mezi duševně pracujícími, tzv. přechodnou skupinou a fyzicky pracujícími. Dále se zabývala takovými otázkami, jako je velikost mobility, otevřenost skupin, typ mobility, mezigenerační mobilita apod. Vyzvedla zejména vliv zaměstnání otce na mezigenerační mobilitu.

Referát s názvem *Rozdělení příjmů mezi jedince a skupiny* přednesl K. Szafnicki. Zabýval se v něm předně stupněm diferenciací hrubých platů všech zaměstnaných v polském národním hospodářství v letech 1955–1970, dále srovnáním stupně diferenciací výdělků členů domácností a příjmů na hlavu v nich v rámci všech pracovníků zaměstnaných v zespolečenštěném hospodářství v roce 1967 a konečně proporcemi průměrných výdělků fyzických a duševních pracovníků, jakož i proporcemi průměrných příjmů na osobu v rodinách fyzicky pracujících ve srovnání s příjmy rodin duševně pracujících. Referát vycházel z bohatých statistických dat a pokoušel se vyvodit z nich některé sociologické závěry.

Referát R. Turského *Změny v rolnické třídě* se zabýval hlavními teoretickými problémy, které v práci sociologů vyvolává polské rolnictvo. Referent prohlásil, že rolnická otázka byla jednou z největších překážek rozvoje na počátku existence Polské lidové republiky. Rolnictvo v té době tvořilo 55 % obyvatelstva, a přitom šlo o rolnictvo zaostalé. Tato situaci zlepšila zemědělská reforma, avšak i po ní zůstala velká rozdrobenost rolnických hospodářství. Pro polské zeměděl-

ství byla v těchto letech dále typická malá technická vybavenost, mizivé procento používání moderních zemědělských strojů i umělých hnojiv. Šlo v podstatě o tradiční, tj. naturalní rolnické hospodářství.

Počátkem padesátých let se v PLR začalo s kolektivizací. Neexistovaly však zde pro to slibné podmínky, a proto nebylo dosaženo očekávaných výsledků. Zemědělská produkce poklesla. Kolektivizace by vyžadovala velkých nákladů. Ty si však národní hospodářství v té době nemohlo dovolit, neboť by byla ohrožena industrializace země. Současný stav vypadá tak, že v zemědělských družstvech dnes pracuje pouze asi 1,3 % všech rolníků a ve státních statcích asi 15 % rolníků. Ostatní pracují individuálně.

Referent poté hovořil o tom, že při sociologickém zkoumání rolnictva v PLR se pro-sazují tři základní tendence: 1. výzkum vývoje agrární struktury, 2. výzkum přeměny rolnictva jako profesionální kategorie, 3. výzkum stratifikace rolnictva a jeho účasti na společenském životě. Výzkumy jsou podle něho zatím fragmentární a kumulace sociologických poznatků o rolnictvu je prozatím nedostatečná.

V závěru hovořil referent o možnosti budování teorie rolnické třídy, přičemž se zde snažil aplikovat známou Leninovu definici tříd z *Veliké iniciativy*.

Jan Malanowski ve svém příspěvku *Sociální plánování a přeměny společenské struktury* zdůraznil, že sociální plánování není pouze záležitostí sociologie, ale celé řady disciplín. Za hlavní fáze při sociálním plánování označil: 1. formulaci a operacionalizaci strategických cílů sociálního plánování, 2. stanovení diagnózy a tendencí společenského vývoje, 3. hledání optimálních cest rozvoje společnosti.

Pokud jde o vztah sociálního plánování ke změnám ve společenské struktuře, nejdůležitější je zkoumat, jak instituce ovlivňují změny v této struktuře, konstruovat ideální model sociální struktury, hledat prostředky její přeměny a posuzovat, jaká vzdálenost existuje mezi aktuální a ideální společenskou strukturou.

Poté se referent podrobněji zabýval prostředky změn společenské struktury. Prohlásil, že nejdůležitější z nich jsou revoluce, jež jsou však málo časté. Není to také jediné, co sociálního plánovače zajímá. Po revoluci vyvstává řada nových úkolů. Je důležité, že v socialistické společnosti je možné pokojné, pozvolné měnění sociální struktury.

Dále se referent věnoval analýze projevů sociální nerovnosti v socialistické společnosti, jejím druhům a cestám jejich překonávání. Podrobně analyzoval odstraňování příčin a projevů nerovnosti uvnitř dělnické třídy, rolnictva, tzv. středních vrstev a inteligence. Dotkl se též problematiky egalitářských a antiegalitářských tendencí v socialistické společnosti v souvislosti s novými typy nerovnosti, jež se v ní objevují.

V závěru referent zdůraznil, že ze sociálního plánování se stává stále významnější

instituce socialistické společnosti, že může působit na změny v sociální struktuře, že je to ovšem dlouhodobý proces, který vyžaduje neustálé kontroly.

V závěrečném slově shrnul J. Szczepański výsledky jednání na čtyřech bodech:

1. Je třeba vzájemně využít zkušeností z vědecké práce a výzkumů v našich teoretických pracích. Rozvoj našich socialistických společností nás nutí k novému pohledu na aktuální otázky. Z toho plyne potřeba nového setkání československých a polských sociologů, na němž bychom se ovšem už měli zabývat některými konkrétnějšími otázkami. Naše nynější setkání mělo pouze přehledný charakter. Propříště je třeba formulovat klíčové otázky a jimi se zabývat.

2. Ukázalo se, že sociologové v obou našich zemích narážejí na jisté metodologické problémy. Stojí před námi úkol neustále zdokonalovat metody. J. Szczepański se zejména přimlouval za sjednocení statistických metod popisu, a to nejen v PLR a ČSSR, ale i v ostatních socialistických zemích. Československá společnost je ze sociologického srovnávacího hlediska pro polské sociology podle referentových slov velmi zajímavá, a to především proto, že je na vyšším stupni vývoje socialistické industrializace.

3. Setkání se zabývalo velmi významnými ideologickými problémy, jako je např. otázka rovnosti a egalitarismu v socialistické společnosti a otázka vizí jejího budoucího vývoje. Bylo by také správné společně prodiskutovat problémy společenského vývoje v našich zemích za posledních pět let. Možná že je na to ještě brzy. Tyto problémy však žádají podle slov J. Szczepańskiego odpovědi a sociologové se od nich nesmějí odvracet.

4. Na obou stranách je řada podobných otázek i problémů. Při jednání se ukázalo, jak by byla dobrá další spolupráce. Diskuse k jednotlivým referátům byly velmi plodné. Toto setkání bude mít velký význam pro další práci. Proto by bylo dobré vydat všechny přednesené referáty i ty, na které se z časových důvodů nedostalo.

Své vystoupení J. Szczepański uzavřel poděkováním všem účastníkům i polským organizátorům setkání.

Jan Sedláček

Vědecký seminář „Problémy vývoje a efektivního využívání pracovních sil ve vědeckotechnické revoluci“

Mezioborový tým pro *společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce* při Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV uspořádal v minulém roce v Ekonomickém ústavu ČSAV v Praze vědecký seminář zaměřený na otázky tvorby, vývoje a efektivního využívání zdrojů pracovních sil v ČSSR z hlediska zvyšování vědeckotechnické úrovně a intenzivního rozvoje národního hospodářství.

Na přípravě semináře se podílel Ekonomický ústav ČSAV a zúčastnila se ho svými referáty a příspěvky řada pracovníků vě-

deckých ústavů, vysokých škol a řídicích orgánů.

Cílem semináře bylo projednat ekonomické a sociální otázky efektivnosti v oblasti rozvoje a využívání pracovních sil v podmínkách intenzivního rozvoje ekonomiky; svým zaměřením tak navázal na seminář, který se zabýval teorií ekonomické a sociální efektivnosti (Liblice, březen 1973), a v jistém smyslu ho i prohloubil.

Pořad semináře byl rozdělen do tří tematických okruhů:

1. problémy dosavadního vývoje, struktury a výhledu v oblasti pracovních sil v ČSSR.
2. problémy optimální struktury, tvorby a efektivního využívání pracovních sil v ČSSR
- a 3. metodologické problémy a úkoly dalšího výzkumu.

Jako první vystoupil se svým úvodním slovem k semináři a ke vstupnímu referátu F. Kutta (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV). Ve svém referátu, zpracovaném kolektivem spoluautorů a nazvaném *Tvorba a využívání zdrojů pracovních sil v období nastupující vědeckotechnické revoluce v ČSSR*, hodnotil vývoj teoretického myšlení od šedesátých let, kdy byl započat soustavný týmový výzkum vlivu vědeckotechnického rozvoje na charakter práce a profesní a kvalifikační strukturu pracovních sil v Československu, a charakterizoval hlavní principy překonávání bariéry pracovních sil v intenzivně se rozvíjejícím národním hospodářství. Kriticky rozebral sociálně ekonomické koncepte buržoazních teoretiků tzv. „druhé průmyslové revoluce“ (Leo Brandt), „postindustriální společnosti“ (Rostow), „jediného sociálního rozvoje“, „sociálního plánu“ (J. Fourastié) a jiné, vyslovené v optimistickém období šedesátých let, a pesimistické výhledy let sedmdesátých (Meadows, Cen-Kogan aj.). Naproti tomu na přelomu šedesátých a sedmdesátých let jsou ve všech socialistických zemích zahajovány práce na komplexních prognózách společenského rozvoje. Tyto prognózy a společenské plány odhalují tendence budování vyspělé socialistické společnosti. K základním součástem těchto prací patří prognózy rozvoje pracovní síly a projekty rozvoje životních podmínek člověka.

Dále s. Kutta charakterizoval všeobecné a rozporné tendence vývoje práce, změny práce vyvolávané vědeckotechnickým pokrokem, zvláště počátečními stadii automatizace výrobních a řídicích procesů. Komplexní povaha přeměny společenských výrobních sil vyvolá i nutnost rozvinutí dosavadní metodologie rozborů a nové analytické techniky na podkladě společného výzkumu přírodních věd, technických věd a zejména komplexu věd společenských, s plným uplatněním matematického formalizačního aparátu.

V závěru svého úvodního slova poukázal s. Kutta na to, že seminářem projednávaná problematika se stává středem pozornosti vědeckých a politických institucí ve všech socialistických zemích. Současně poukázal na značný stupeň propracovanosti tohoto téma-

tu, který svědčí o úspěšné mnohaleté tradici tohoto výzkumu u nás.

J. Snížek (ministerstvo školství ČSR) se ve svém úvodním slovu k druhé části vstupního referátu zabýval statistickým rozбором tvorby, využití a rezerv zdrojů pracovních sil. Rozebral dlouhodobé cykly demografického vývoje ČSSR ve vztahu ke zdrojům pracovních sil a provedl hlubokou kvantitativní a kvalitativní analýzu profesí a kvalifikační struktury v minulém vývoji a jejího využití. Na tomto základě vyslovil prognostickou úvahu o potenciálních zdrojích pracovních sil z hlediska jejich kvality jakožto zdroje rozvoje techniky a národního hospodářství.

J. Bakič (Státní plánovací komise) ve vystoupení *K problematice zdrojů, rozdělení a efektivního využívání pracovních sil v ČSSR do r. 1990* rozebral faktory, které působí na vývoj zaměstnanosti, úroveň a strukturu ekonomické aktivity obyvatelstva. Vliv těchto faktorů promítl do rozdělení přírůstků pracovníků mezi jednotlivé národohospodářské sektory a z těchto a dalších faktorů vyvodil závěry pro růst produktivity práce a technickou vybavenost práce. V závěru poukázal na to, že jak v průmyslu, tak ve stavebnictví je třeba nadále počítat s fondově náročnějším typem technického rozvoje.

S dalším příspěvkem vystoupil Alexej Bálek (Ekonomický ústav ČSAV), a to na téma *K problematice vnitřních a vnějších podmínek reprodukčního procesu v ČSSR*. Tímto vystoupením uvedl autor druhou skupinu referátů, zaměřenou k objektivním kritériím a problémům efektivnosti struktury a využití společenské pracovní síly. Cílem referátů bylo ukázat, že problematiku vývoje zdrojů pracovních sil a jejich efektivního využití nelze dostatečně postihnout bez pochopení změn vnitřních a vnějších podmínek reprodukčního procesu, ke kterým došlo zejména v posledním desetiletí, respektive změn, které dožijí v dohledné době. Autor na základě svých rozsáhlých rozborových prací obhajuje zlom ve vývoji československé ekonomiky v šedesátých letech a z něho vyplývající cíl efektivního využívání existujících výrobních faktorů, nutnost změny poměru mezi výrobní a nevýrobní sférou ve prospěch nevýrobních odvětví i zlepšení struktury spotřeby a celkových pracovních a životních podmínek obyvательства. Jeden z největších a zároveň specifických problémů (vedle obecných vývojových tendencí) československé ekonomiky je dán tím, že Československo je starší průmyslovou zemí, přičemž jeho hlavní partneři v hospodářské oblasti se v procesu urychlené socialistické industrializace přeměnili v hospodářsky rozvinuté země. Vyrovnání se s těmito novými podmínkami se nutně promítá do volby takové strategie růstu, ve které se maximalizuje růst produktivity práce a efektivního využití výrobních fondů. Z toho vyplývají i závažná hlediska pro rozvoj úrovně a struktury pracovních sil.

Miloš Pick (federální ministerstvo práce a sociálních věcí) ve svém referátu *Perspektivnost a systémový přístup k řízení strukturálních přeměn* vyšel z předpokladu, že přechod k intenzivnímu rozvoji je podmíněn: 1. cílevědomým perspektivním řízením makroekonomických kvalitativních, a v tom zejména strukturálních přeměn, 2. rozšiřováním prostoru pro iniciativní racionalizační činnost podniků. Oba uvedené směry intenzifikace přitom tvoří spojitou nádobu a je nutno jich využívat v nerozlučné dialektické jednotě. S. Pick došel mj. k závěru, že změna poměru zaměstnanosti ve prospěch perspektivních oborů a na úkor neperspektivních představuje významný zdroj růstu produktivity práce. Strukturální přeměny však nejsou jen ekonomickou a technicko-organizační otázkou, ale i vážnou otázkou sociální. Vyžadují účinné skloubení ekonomických a sociálních hledisek, aby se dosáhlo potřebné oborové, profesní i oblastní mobility pracovních sil. V dalším se autor zabýval plánovitým řízením a formuloval kritéria výběru programů strukturálních přeměn. Z předchozího vyvodil předpoklady k zabezpečení sociálních podmínek strukturálních přeměn v národním hospodářství.

Jana Žižková (katedra ekonomiky v Praze) vystoupila s referátem *Problémy dosavadního vývoje a využívání kvalifikace pracovních sil v ČSSR*. Ve svém referátu autorka hodnotila dosavadní vývoj kvalifikovaných pracovních sil jako příznivý a zároveň poukázala na negativní stránky, spočívající v neuspokojivém rozdělování kvalifikovaných pracovních sil z hlediska potřeb výroby. To se stále projevuje v nedostatečné míře využívání kvalifikovaných pracovníků. V návaznosti na toto zjištění se autorka dále zabývala hlavními činiteli ovlivňujícími nedostatečný stupeň využití kvalifikace. Jsou mezi nimi četnost a šíře specializací, oblastní rozmístování, nedostatečné respektování faktorů pracovních sil při budování nových kapacit, nedostatečná úroveň organizace a řízení práce a míra účinnosti stimulačních nástrojů.

J. Sedláček (Ústřední rada odborů) předložil kolektivní studii *Problémy struktury pracovních sil ve spotřebním průmyslu a jejich efektivní využití*. Tato studie uvádí, že spotřební průmysl je souhrnem rozmanitých technologií a výrobních technik s různými možnostmi a podmínkami lidské práce, zároveň však i odvětvím, které je v současném období poznamenáno značným zaostáváním úrovně výroby za ostatním průmyslem. Příspěvek tak ukazuje jedno z ožehavých míst rozvoje úrovně výroby a práce.

Alexej Mydlík (Československý výzkumný ústav práce) v referátu *Problémy vývoje a efektivního využití pracovních sil v ČSSR* rozvedl dvě hlediska: 1. hledisko potřeb národního hospodářství ČSSR a 2. hledisko metodologie vhodné pro analýzu vývoje a struktury pracovních sil. V první části se zabýval pojmem plného využití pracovních

zdrojů, některými aspekty optimální zaměstnanosti a efektivnosti využití pracovních sil, včetně prognózy vývoje produktivity práce do roku 1980. Ve druhé části se zabýval komplexním ekonometrickým modelem ČSSR, zaměřeným na analýzu faktorů zaměstnanosti, kvantifikaci pracovních zdrojů, kvalitativní analýzou pracovních zdrojů a strukturálními aspekty zaměstnanosti. Dále podal přehled o prováděných výzkumných pracích a některých problémech prognózování demografického vývoje, vývoje zaměstnanosti, substituce živé práce, produktivity práce a kvalifikační struktury pracovních sil.

V. Rázga (Československý výzkumný ústav práce) vystoupil s referátem *Prognózy rozvoje společenské pracovní síly*, který zaměřil 1. na vyjasňování těch základních přeměn, ke kterým dochází v práci člověka při přechodu od výroby převážně mechanizované k výrobě automatizované, a 2. na určování společensky efektivních řešení problémů způsobených sociálními a ekonomickými důsledky tohoto procesu pro pracovní sílu. Ve svém referátu propracoval především otázku algoritmizace vlivu vědeckotechnické revoluce na charakter a strukturu pracovní síly do roku 1990 a dále otázku podmínek pro sladění budoucího vývoje zaměstnanosti s požadavky měnícího se charakteru pracovní síly v podmínkách vědeckotechnické revoluce.

Svatopluk Černý (katedra ekonomiky vzdělání na Vysoké škole ekonomické) předložil referát *Vliv vývojových tendencí společenské pracovní síly na školskou soustavu*. V referátu podává výklad o systému základních vztahů a podmínkách vzdělávacího procesu. Mezi základní problémy patří jednak metody kvantifikace potřeby odborníků, jednak předpoklady, které vytváří školská a vzdělávací soustava pro realizaci výhledových cílů na úseku potřeby pracovníků. Referát se dále zabývá prameny, z nichž je odvozována potřeba pracovníků, charakterem předstihu vzdělání, zejména znalostí zobecněných ve vědeckém poznání, před potřebou a řízením vzdělávacího procesu socialistickým státem. Pro posouzení nákladů na vzdělání, které přestává být přepychem a stává se nutností, neexistují absolutní měřítka, protože jde do značné míry o otázky společenských preferencí, jejichž stanovení je věcí vrcholného rozhodnutí. Vzdělávání se stává pro každého celoživotním procesem a z hlediska společnosti je založeno zejména na odhadu budoucích hospodářských a společenských změn. Teprve při respektování značné perspektivnosti rozhodnutí ve vzdělávací soustavě lze hovořit o racionalitě vzájemného vztahu mezi vývojem potřeb a vývojem požadavků na školskou a vzdělávací soustavu a rovněž na výchovu kvalifikovaných odborníků.

Karel Padevět (ministerstvo školství ČSR) předložil příspěvek *Vzdělání a kvalifikace v ČSSR ve srovnání s vybranými zeměmi RVHP*, v němž si kladl za cíl podat statistickou informaci o počtech učňů, odborníků,

studentů a absolventů středních a vysokých škol.

Svatopluk Petráček (federální ministerstvo pro technický a investiční rozvoj) vystoupil s referátem *Poznámky k problematice zvýšení účinnosti metod plánování pracovních sil při využití poznatků z kritického hodnocení hlavních metodických přístupů používaných a prosazovaných v poslední době buržoazními ekonomy v oblasti stanovení plánů rozvoje školství na základě stanovení potřeby pracovních sil*. V předloženém příspěvku vyšel ze dvou skutečností: 1. formování a využívání kvalifikovaných pracovních sil má své obecně platné objektivní zákonitosti; 2. socialistická ekonomika práce má svou odlišnou koncepci reprodukce pracovní síly, což vyžaduje i odlišný metodický a realizační aparát. S. Petráček konstatuje, že dosud postrádáme kritickou analýzu metodických přístupů používaných v oblasti řízení a plánování tvorby a využívání кадровých zdrojů, a rozebírá hlavní metodologické problémy. Mezi nimi jsou problém substituce profesí, problém dalšího vzdělávání a plánování jeho forem, problém stanovení vedlejších cílů ve výchově, přesahujících bezprostřední potřebu kvalifikace, apod. V závěru vyslovuje názor, že je nutné, ale zároveň již i možné prohloubit dosavadní metody a užít vypovídací schopnost jednotlivých ukazatelů.

J. Blucha (Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV) předložil referát *Některé otázky efektivnosti v kvalifikačním uplatňování pracovníků*. V tomto materiálu se autor pokusil o aplikaci kategorie efektivnosti na problematiku kvalifikace. Věnoval se 1. kvalitativní stránce efektivnosti a 2. platnosti hypotéz, že rozhodující rezervy efektivnosti jsou v řízení kvalifikačního uplatňování pracovníků. Autor si v tomto příspěvku položil za úkol ověřit možnosti specifického přínosu, který nabízí sociologické pojetí kvalifikace pro sociální složku profesiografie.

Z. Marek (Ekonomický ústav ČSAV) vystoupil s referátem *K některým otázkám organizace a řízení jako faktoru zvýšení ekonomické a sociální efektivnosti lidské práce*. Zabýval se technickými a společenskými aspekty určení povahy práce a úlohou organizace a řízení při řešení rozporů mezi determinovaností a tvořivostí v pracovním procesu. Doložil, že klasické formy organizace, řízení a racionalizace výrobního procesu nemají absolutní platnost v mechanizační fázi rozvoje technické úrovně a že ztráty způsobené lidskému činiteli nejsou nutným důsledkem ani technických principů sériové výroby, ani ekonomické efektivnosti. Technologické postupy naopak skrývají mnohé možnosti takové racionalizace, která odpovídá jak hledisku hospodárnosti, tak i hledisku humanizace lidské práce. Zejména v podmínkách působení socialistických výrobních vztahů a nastupující vědeckotechnické revoluce vystupuje do popředí spojení hospodárnosti, tvořivosti práce a účasti pracujících na řízení. Z toho vyplývají nové problémy teorie a praxe socialistického typu vědecké-

ho řízení, z nichž žádný dosud nebyl zformulován a řešen.

Sv. Rufert (fakulta řízení na Vysoké škole ekonomické) vystoupil s referátem *Metodologické problémy analýzy vývoje a struktury pracovních sil a perspektivního plánování pracovních sil v socialismu*. Svou úvahu opřel o dlouholeté zkušenosti s analýzou a projekcí vlivu vědeckotechnického rozvoje na pracovní síly v Československu. Vyzdvihl komplexnost výzkumů, které se dnes teoreticky již zdají samozřejmosti, avšak jejich praktické provádění je nedostatečné. Dále se zabýval jednotlivé metodickými postupy analýzy a projekce, v nichž se výrazně uplatňuje požadavek integrace zejména ekonomických, psychologických a sociologických disciplín. Nejen výzkum může být prováděn efektivně pouze týmovým způsobem, ale i realizací námětů vyplývajících z takového výzkumu by měly být pověřovány skupiny odborníků různých specializací. Na závěr charakteristiky specifických problémů objektivních změn a metodických postupů s. Rufert kriticky konstatoval skutečnost, že v dosavadní hospodářské praxi se společenská a individuální pracovní síla teprve následně přizpůsobovala jak co do profesní, tak co do kvalifikační struktury a řízení výuky a práce. To způsobovalo značně neefektivní využívání nové techniky, jemuž lze zabránit předstihem tvorby vhodné profesní a kvalifikační úrovně a struktury.

K úspěšnému průběhu semináře výrazně přispěli mnozí diskutující svými teoretickými a věcnými poznatky i svými zkušenostmi z výzkumné a řídicí praxe. Jako velice prospěšný se ukázal zejména závěr semináře požadující, aby byly mnohostranné vzájemně konfrontovány jednak poznatky z teorie a z praxe, jednak odlišné pohledy různých ekonomických disciplín a aby na základě reálných problémů byly formulovány nové úkoly v oblasti teorie a metodologie.

Materiály a referáty přednesené na semináři byly v diskusi podrobně posouzeny a v mnoha směrech (teoretickém, odvětvovém atd.) byl jejich přínos v kritické diskusi významně rozšířen a prohlouben. Z věcného hlediska se materiály vyznačovaly tím, že uvedl řadu konkrétních dokladů o tom, že tzv. bariéra pracovní síly je plná rezerv vzdělanostní, kvalifikační a profesní povahy, jejichž mobilizací bude možno podstatně zvýšit efektivnost našeho národního hospodářství. Ukázalo se, že v souladu s generální linií naší strany, „zvýšení efektivnosti našeho národního hospodářství cestou mobilizace intenzivních zdrojů“ mohou společně práce v oblasti výzkumu pracovních sil přinést významné výsledky.

Průběh semináře přinesl celou řadu poznatků, z nichž vyplývají nejen další úkoly teoretické a metodologické, ale i úkoly koordinační a úkoly v organizačním zajišťování analytických prací. Pro účastníky a širší okruh spolupracovníků bude v Ekonomickém ústavu ČSAV vydán sborník referátů a diskusních příspěvků.

Zdeněk Marek

Zpráva o konferenci mezinárodního týmu výzkumu „Automatizace a průmysloví dělníci“

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, sociologická sekce, se účastní mezinárodního komparativního sociologického projektu „Automatizace a průmysloví dělníci“, který je organizován Evropským střediskem pro koordinaci výzkumů a dokumentace v sociálních vědách ve Vídni.

Na výzkumném projektu se podílejí tyto země: ČSSR, Dánsko, Finsko, Francie, Itálie, Japonsko, Jugoslávie, Maďarsko, NSR, Polsko, Rakousko, SSSR, Švédsko, Velká Británie, USA.

Výzkum je zaměřen na automatizaci jako jeden z hlavních jevů naší doby. Jeho účelem je zjistit na širokém komparativním základě, jaký vliv má a bude mít pokročilá technika na člověka, na jeho pracovní podmínky, sociální vztahy, systém hodnot a další implikace vztahu člověk–technika v kontextech různých sociálních systémů a různých národních prostředí, a dospět k určitým obecným závěrům. Základní hypotézou je, že politický, hospodářský a společenský systém země má významný vliv na dopad automatizace.¹

Projekt již má za sebou svoji úvodní fázi. Na jednání několika konferencí v průběhu roku 1972 a 1973 byly voleny a specifikovány výzkumné nástroje umožňující pokud možno komplexní postžení zkoumaného jevu. Na základě navržených dotazníků pro jednotlivé sféry projektu byl v první polovině roku 1973 proveden ve všech participujících zemích předvýzkum, jehož smyslem bylo ověřit vhodnost těchto výzkumných nástrojů pro zmapování situace v zemích různých sociálních systémů a různých národních specifik.

Konference, která se konala v Pezinku ve dnech 22. 8. — 31. 8. 1973, byla zaměřena na zhodnocení výsledků a zkušeností získaných v předvýzkumu. Jednání se zúčastnili zástupci téměř všech zainteresovaných zemí (28 osob), představitelé Vídeňského střediska a Mezinárodního ústavu práce v Ženevě.

Československý tým, vedený F. Charvátém, přijal v tomto výzkumu nejen povinnosti normálního účastníka, ale na návrh sovětské delegace i hlavní zodpovědnost za metodologické otázky a zpracování dat předvýzkumu. Připravil proto pro konferenci všechny výpočty nutné ke zhodnocení dat získaných předvýzkumem v zúčastněných zemích, čímž významně přispěl k vytvoření účinné pracovní báze konference.

Jednání probíhalo v několika sekcích, ustanovených v souladu s hlavními přístupovými cestami projektu.

Projekt se skládá z několika částí umožňujících sledovat různé aspekty zkoumaného jevu a různé přístupy k němu a současně poskytujících dostatečnou všeobecnou informaci o konkrétní situaci v zemi, v oboru,

v podniku, v závodě, v jejímž světle bude hodnocena hlavní meritorní informace — názory a postoje lidí ve výrobě automatizované a neautomatizované.

První část je vyhrazena všeobecné *informaci o zemi*, jejím sociálně ekonomickém systému a příslušném *průmyslovém odvětví*, tj. automobilovém průmyslu. Údaje této části mají být hlavním podkladem pro komparaci vlivu různých socioekonomických systémů na proces automatizace a jeho sociální souvislosti. Mají být proto čerpány z oficiálních národních a mezinárodních dokumentů, jako jsou vládní informace, programy odborů, národní statistické ročenky, statistické ročenky Spojených národů a Mezinárodního úřadu práce.

Pokud jde o zemi, zkoumají se: typy vlastnictví a jejich podíl v národním hospodářství; míra růstu národního hospodářství; procento pracujícího obyvatelstva v hlavních sektorech národního hospodářství; procento nezaměstnaných; charakteristika nejvýznamnějších státních a soukromých organizací ovlivňujících celostátní ekonomiku; charakteristika nejvýznamnějších státních a soukromých organizací ovlivňujících zavedení automatizace; formální či neformální zastoupení dělníků v orgánech zodpovědných za zavedení nové technologie v průmyslovém odvětví; systém sociálního zabezpečení a ochrana dělníků; normální pracovní doba; instituce, které rozhodují o mzdách.

Pokud jde o průmyslové odvětví, zkoumají se: typy vlastnictví a jejich podíl v daném průmyslovém odvětví; změny zaměstnanecské struktury v příslušném odvětví v posledních 5 letech; stupeň zaměstnanosti v odvětví v letech 1970—1972; charakteristika nejvýznamnějších státních a soukromých organizací ovlivňujících ekonomiku odvětví; charakteristika nejvýznamnějších státních a soukromých organizací ovlivňujících zavedení automatizace v odvětví; míra růstu průmyslové výroby odvětví.

Druhou část představuje *dotazník pro organy řízení* zkoumaného závodu (podniku, výrobní linky). Je určen k získání informace

a) *obecné*: typ vlastnictví, doba existence, hlavní výrobky, roční výroba, počet zaměstnanců a jeho změny, počet odborových organizací;

b) *o zavedení technologické změny*: plán rozšiřování automatizace, doba zavedení automatizovaného zařízení, struktura zaměstnanecských profesí v automatizované dílně, důvody instalace nového zařízení;

c) *o konzultacích a komunikaci mezi dělníky a vedením*: informovanost, participace, kreativita dělníků;

d) *o účincích automatizace*: přesuny dělníků, vlivy na kvalifikaci, na mzdy, na uspokojení z práce, na pracovní dobu, hodnocení možných účinků automatizace na dělníka, opa-

¹ Další informace o výzkumu a jeho genezi jsou uvedeny ve stati V. I. Usenina a M. N. Nočevníka

Automatizace a průmysloví dělníci, uveřejněné v tomto čísle Sociologického časopisu.

tření k odstranění negativních vlivů automatizace.

Třetí částí je dotazník určený *představitelům odborů* a jiných dělnických organizací. Svým způsobem představuje pohled na problém z jiného úhlu a v některých bodech má kontrolní funkci vzhledem k dotazníku pro orgány řízení. Podává

a) *obecnou informaci o odborech*: celková struktura organizace odborových organizací, stávky, stupeň organizovanosti v odborech, role odborů;

b) *informaci od představitelů odborů v rovině národní*: konkrétní cíle odborové organizace, vztah k automatizaci, opatření v souvislosti s automatizací;

c) *informaci od představitelů odborů v rovině závodu*: počet odborových organizací, počet členů, činnost odborové organizace v souvislosti s automatizací, záruky pro ochranu dělníků, typ konzultací s vedením závodu, konflikty mezi dělníky a vedením, typy konfliktů, informovanost dělníků o technologických změnách.

Čtvrtá část je věnována popisu práce dělníka. Obsahuje velmi podrobnou směrnici pro osobní pozorování výzkumníka, které má být hlavním zdrojem informace. Předpokládá:

1. *popis pracovního procesu*;

2. *popis strojového parku*;

3. *popis pracovního místa z hlediska*

a) psychologických požadavků — kde a jak dostává dělník informaci nutnou pro provádění pracovních úkolů, jaký stupeň přemýšlení, rozhodování, plánování a zpracování informací předpokládá provádění pracovních úkolů;

b) fyzických požadavků — jaké fyzické činnosti dělník vykonává a jaké nástroje a zařízení používá;

c) pracovního prostředí — v jakém prostředí a sociálním kontextu je práce prováděna.

Hlavní a z komparativního hlediska nejobtížnější část projektu představuje *část pátá — dotazník pro dělníky v automatizovaném a neautomatizovaném provozu*, v němž je podrobně zkoumán vztah dělníků k práci a k životu. Formou zavřených otázek se specifikovanými položkami jsou sledovány postoje a hodnocení dělníků, pokud jde o

- obsah práce
- druh uspokojení, které přináší a má přinášet
- informovanost osazenstva o zavedení nových strojů
- vliv automatizace na dělníka
- cesty avansu
- vztahy ke spolupracovníkům a nadřízeným
- možnosti osobního rozvoje
- pracovní podmínky
- vliv dělníků na zavedení nových strojů
- vedení závodu
- prostor pro iniciativu dělníků a jejich účast na řízení
- obavy z automatizace

- referenční rámec názorů dělníka
- činnost odborových organizací a jiných organizací zastupujících pracující
- zájem o veřejné otázky
- účast na řešení veřejných záležitostí
- volný čas

Podrobné návrhy výzkumných nástrojů pro jednotlivé části projektu a všechny připomínky a zkušenosti účastníků získané v předvýzkumu byly projednány v rušných diskusích sekcí konference. To se přirozeně neobešlo bez konfliktů a kompromisů, zejména při diskusích dělnického dotazníku, kde je velmi obtížné dosáhnout kontextové a interpretační jednoznačnosti proměnných. Po četných modifikacích se text dotazníků přiblížil své konečné verzi, vhodné pro vlastní výzkum.

Přestože je projekt orientován na automatizaci a její vlivy na dělníka, jeho záběr je širší. Může objevit nejen postoje, hodnoty a potřeby dělníka v automatizovaném a neautomatizovaném výrobním procesu, ale i postoje, hodnoty a potřeby obecnější kategorie respondenta — člověka formovaného daným sociálním a ekonomickým řádem. To jen podtrhuje nutnost svědomité a všestranné promyšlené formulace proměnných zařazených do instrumentáře výzkumu. Namáhavá jednání konference byla v tomto směru účelně vynaloženým časem.

Eva Bártová — Jan Řehák

Varšavská konference o sociologii medicíny

Ve dnech 20.—25. srpna loňského roku uspořádal Ústav filosofie a sociologie Polské akademie věd ve spolupráci s výzkumným výborem lékařské sociologie při Mezinárodní sociologické asociaci v Jablonné u Varšavy mezinárodní konferenci o problémech sociologie medicíny. Účastnilo se jí několik desítek sociologů a lékařů z PLR, BLR, MLR, RLR, ČSSR, USA, Velké Británie, Francie, NSR, Dánska, Španělska, Finska, Belgie, zástupce Evropské kanceláře Světové zdravotnické organizace (WHO) a zástupci státních orgánů a vědeckých institucí z Polské lidové republiky; zaslaným referátem se účastnili i odborníci ze SSSR.

Po zahájení konference viceprezidentem Polské akademie věd prof. J. Szczepańským, místopředsedou Mezinárodní sociologické asociace prof. Z. Ōavkovem, předsedou výzkumného výboru pro sociologii medicíny této asociace prof. M. Fieldem, ministrem zdravotnictví a sociální péče PLR M. Śliwińským a ředitelem evropské kanceláře Světové zdravotnické organizace L. A. Kapriem a po úvodním referátu prof. M. Sokołowské na téma *Současný stav sociologie medicíny v Polsku a cíle konference* pokračovalo jednání konference v pěti tematických okruzích.

První okruh se zabýval *vztahem zdraví a sociální struktury*. Referáty předložili: J. Małanowski (PLR), *O sociálním plánování a změnách sociální struktury* — Z. Fergetová (MLR), *O pojetí sociální politiky* — A. Za-

blenski (BLR), *Epidemiologie zdravotních poruch v Bulharsku* — F. Charvát (ČSSR), *Sociální struktura a životní způsob jako determinanty a prostředky sociálního zdraví a procesů jeho plánovitě formování* — A. Titkowowa (PLR), *Sociální diferenciacie medicínského chování obyvatel Varšavy* — M. Pflanz (NSR), *Sociální struktura a zdraví. Neřešené metodologické a meritorní problémy* — E. Haavio-Mannilová (Finsko), *Přístěhovalectví a duševní zdraví* — R. Illsley (Velká Británie), *Vývoj role medicíny ve vztahu k reprodukci* — A. Sarapata (PLR), *Lékař a sestra v sociálních hierarchiích* — H. Rafalska (PLR), *Zdraví venkovského obyvatelstva* a M. Zardecka-Mieścicka (PLR), *Panelový výzkum zdraví a duševních poruch u celkové populace*.

Druhý tematický okruh byl věnován aplikaci a užitečnosti společenských věd při řešení lékařských problémů — otázkám teorií, ukazatelů a výzkumů. S referáty vystoupili: J. Elinson (USA), *Sociomedicínské ukazatele zdraví* — E. Freidson (USA), *Aplikace teorie organizace. Organizační a funkční modely pro zdravotní službu* — H. Mauksch (USA), *Společenskovední východisko pro zdraví rodiny* — A. Ostrowska (PLR), *O využití pojmu „socializace“ při výzkumu rehabilitace* — R. Andorka (MLR), *Sociální faktory deviantního chování* — J. Kelus a W. Sikorska (PLR), *Sociolog a problém pohlavních nemocí* — I. Szelenyi (MLR), *Poznámky k sociologické reinterpetaci lidské ekologie*.

Třetí celek byl věnován vztahu zdraví a sociálního plánování. Byly předloženy referáty: K. Kulcsar (MLR), *Právní prostředky plánování rodiny a populačního vývoje v Maďarsku* — A. Podgórecki (PLR), *Metodologie praktických společenských věd a sociální inženýrství* — M. Illner (ČSSR), *Strukturální kontexty sociálního plánování a možnost řešit sociální problémy* — A. Siciński (PLR), *Předvídání jako prvek řízení sociálně ekonomických procesů* — J. Kostrzewski (PLR), *Zdraví a sociální plánování* — E. Holst (Dánsko), *Plánování zdraví a zdravotnické profese* — G. C. Reader (USA), *Deprivace a plánování zdravotní péče v USA* — I. Wald (PLR), *Dilema genetiky* — T. Z. Kozlovova (SSSR), *K otázce trvání tvůrčí činnosti vědců v různých vědeckých disciplínách* — S. Klonowicz (PLR), *Vliv legalizace potratů na demografickou reprodukci v Polsku v letech 1956–1972* — T. Tahin a kol. (MLR), *Postoje odborníků a laicků I: duševně nemocným a k duševním chorobám* — J. M. de Miguel (Španělsko), *Zdraví ve Středomoří. Případ Španělska*.

Čtvrtý tematický celek pojednával o systému zdravotnictví jako o sociálním systému. Vystoupili zde: J. Szczepański (PLR), *Systémový přístup a zdraví* — M. Field (USA), *Zdravotnický systém jako systém sociální* — Z. Bizoň (PLR), *Způsoby adaptace medicíny na sociální změnu* — L. A. Kaprio (Světová zdravotnická organizace), *Budoucnost zdraví a sociálních služeb v Evropě* — D. Langmeierová (ČSSR), *Analýza komunikace v normál-*

ních a patologických rodinách — A. Woudenberg (Světová zdravotnická organizace), *Nová organizace pro zdravotní výchovu a společenské vědy* — R. C. Foxová (USA), *Etické a existenciální problémy současné medicíny* a D. Gill (Velká Británie), *Britská zdravotnická služba — modernizace a změna*.

Pátý a poslední tematický okruh se zabýval problematikou výuky lékařské sociologie v rámci vysokoškolské přípravy sociologů, respektive otázkami přípravy mediků v oblasti společenských věd. Referovali: J. Sedláček (ČSSR), *Perspektivy výuky sociologie a lékařské sociologie na Filosofické fakultě Karlovy university v Praze* — Y. Nuyens (Belgie), *Vyučování lékařské sociologie ve vyšších ročnících sociologického studia* — M. Sokolowska (PLR), *Vyučování lékařské sociologie v nižších ročnících studia sociologů* — M. Jefferysová (Velká Británie), *Výuka společenských věd v rámci přípravy lékařů. Přehled situace ve Velké Británii* — M. Staceyová (Velká Británie), *Výuka lékařské sociologie v rámci sociologického studia — britská perspektiva* — H. O. Mauksch (USA), *Současný stav ve výuce medicínské sociologie v USA* — S. W. Bloom (USA), *Od učeného oboru k prakticky orientované vědě. Rozbor změn v roli sociologa v lékařském vzdělání* — E. Springerová (RLR), *Společenské hodnoty v lékařském povolání* a H. Mašliška (PLR), *Očekávané rysy osobnosti a postoje lékaře v polské společnosti*.

Kromě jednání v plénu konference proběhla dvě neformální zasedání u kulatého stolu, z nichž jedno bylo věnováno *socioterapeutickým procesům* a druhé *metodologickým aspektům sociálně epidemiologického výzkumu*. K otázkám sociální terapeutiky hovořili: S. Z. Nagi (USA), *Týmová spolupráce ve zdravotní péči ve Spojených státech* — C. Herzlichová (Francie), *Terapeutická komunita a psychiatrie v komunitě. Porovnání anglosaské a francouzské literatury* — S. Leder (PLR), *Psychoterapie a společnost* — M. Weiss (PLR), *Rehabilitace jako prevence sociální závislosti* a W. Dega (PLR), *Sociální aspekty v běžné činnosti poznávké ortopedické kliniky. K metodologické problematice sociálně epidemiologických výzkumů* pronesl M. Susser (USA) úvodní slovo: *Poznámka k epidemiologickým a ekologickým modelům*.

Jak uvedený přehled naznačuje, neomezovalo se jednání konference pouze na úže oborové otázky sociologie medicíny, ale zahrnuje i širší problematiku sociálního okolí zdraví a nemocí — jejich makrosociálních determinant, sociální struktura a společenských forem jejich ovlivňování.

Konference současně prokázala, že sociologie medicíny patří ve světovém měřítku k nejrychleji se rozvíjejícím sociologickým disciplínám a že je současně oborem s významnými aplikáčními možnostmi nejen ve vlastních lékařských oborech, ale také v oblasti sociální politiky a sociálního plánování.

Michal Illner - Dana Langmeierová - Jan Sedláček

René Rohan není mezi námi

Jsou chvíle nepochopitelné, chvíle, které mozek nemůže přijmout, a ptá se proč, jak je to možné, co se vlastně stalo...

Tak tomu bylo v okamžiku, kdy jsme se dozvěděli, že 21. ledna 1974 v ranních hodinách náhle zemřel René Rohan.

Ještě jsme ani nestačili projednat jeho návrhy, pročíst všechny stránky, které několik dní před svou smrtí poslal do Sociologického časopisu. V nich hodnotil, recenzoval, radil s velkým lidským taktem, pomáhal začínajícím autorům a především se stále a stále vracel ke svému tématu.

Tvoje téma, soudruhu Rohane — „Strana jako poznávací, programující činitel politické soustavy, strana jako revoluční organizátorská síla sjednocení lidí“ zůstává pro československé sociology a politology dluhem, jehož splacení bude nyní, když nejsi mezi námi, mnohem, mnohem obtížnější.

Jsou chvíle nepochopitelné, chvíle, kdy mozek se brání přijmout skutečnost, že už není mezi námi talentovaný vědecký pracovník a učitel, přítel, kamarád a soudruh, pracovník Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV, dlouholetý funkcionář Československé společnosti pro politické vědy, člen Redakční rady našeho časopisu, komunista a dobrý člověk, doc. JUDr. René Rohan, CSc.

Čest jeho památce.

*Redakční rada a redakce
Sociologického časopisu*

Praha 21. 1. 1974

Содержание № 1

Павлов Т.: Об истинах и об истине

СТАТЬИ

Харват Ф.: Принципы планомерности в социальной сфере: прогноз как составная часть социологического исследования

Усенин В. И. - Почевник М. И.: Автоматизация и промышленные рабочие

Рошко Р.: К методологическим вопросам исследования интеллигенции

Ланферманн Г. Г. - Лёве Б. И.: Рациональность без разума и сомнений

Паник Т.: К вопросам направленности социологии воспитания

Перлаки И.: Влияние структурных организационных факторов организационных единиц на их способности к инновациям

Юкл Э.: К вопросу планирования развития профессиональных категорий. Тенденции развития инженерской профессии

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

Иллнер М. - Форет М.: Социальные показатели и измерение целей и эффектов социального плана

РЕЦЕНЗИИ

Зих Ф.: Ф. Харват (рук. колл. авторов), Социальная структура ЧССР и ее развитие в 60-ых гг.

1	Слива И.: Теория и практика прогнозирования науки и техники в странах, членах СЭВ	94
6	Муилова М. - Музил И. В.: Социологические исследования	97
11	Матулова Н.: Г. Лёве, Ейпфюринг и ди Лернсихологи дес Эрваксененалтерс (Введение в психологию учебы у взрослых)	98

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИИ

45	Седлачек Я.: Сообщение о выступлениях польских участников на встрече польских и чехословацких участников в Яблонне при Варшаве	100
55	Марек З.: Научный семинар „Проблемы развития и эффективного использования рабочих сил в научно-технической революции“	103
68	Бартова Е. - Ржегак Я.: Сообщение о конференции международного коллектива „Автоматизация и промышленные рабочие“	107
79	Иллнер М. - Лангмейерова Д. - Седлачек Я.: Конференция в Варшаве о социологии в медицине	108
	Рене Роган умер	110
93	Содержание № 1/1974 журнала СОЦИОЛОГИЯ	113

Table des Matières No. 1

Pavlov T.: Au sujet des vérités et de la Vérité

ARTICLES

Charvát F.: Principe de la planification systématique dans la sphère sociale; pronostic comme élément des recherches sociologiques

Usenin V. I.—Nočevnik M. N.: Automatisation et les ouvriers industriels

Roško R.: Au sujet des problèmes méthodologiques dans la recherche de l'intelligence

Langfermann H. H.:—Löwe B. P.: Rationalité sans raison et sans doutes

Pánik T.: Au sujet de l'orientation de la sociologie de l'éducation

Perlaki I.: Influence de la structure des unités d'organisation sur leur aptitude d'innovation

Jukl E.: Au sujet du problème du développement des catégories professionnelles

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

Illner M.—Foret M.: Indices sociaux et le mesurage des fins et des effets du plan social

COMPTES RENDUS

Zich F.: F. Charvát (chef du collectif des auteurs), Sociální struktura ČSSR a její vývoj v 60. letech (Structure sociale de la Tchécoslovaquie et son développement dans les années soixantièmes)

1	Sliva J.: Теория и практика прогнозирования науки и техники в странах, членах СЭВ
(Théorie et pratique du pronostic de science et technique dans les pays de membre du Conseil d'Entraide Economique)	94
6	Musilová M.—Musil J. V.: Социологические исследования
(Recherches sociologiques)	97
11	Matulová N.: H. Löwe, Einführung in die Lernpsychologie des Erwachsenenalters (Introduction à la psychologie de l'enseignement dans l'âge mûr)	98
33	RAPPORTS ET INFORMATIONS	
45	Sedláček J.: Rapport sur la contribution des participants polonais à la rencontre des participants polonais et tchécoslovaques à Jablonné près Varsovie	100
55	Marek Z.: Séminaire scientifique „Problèmes du développement et de l'utilisation effective des mains d'oeuvre dans la révolution scientifique et technique“	103
68	Bártová E.—Řehák J.: Rapport sur la conférence du team international „Automation et ouvriers industriels“	107
79	Illner M.—Langmeierová D.—Sedláček J.: Conférence de Varsovie sur la sociologie de la médecine	108
	René Rohan — mort	110
93	Table des matières de la revue Sociologia, No. 1/1974	113

Contents No. 1

Pavlov T.: About Truths and the Truth

ARTICLES

Charvát F.: Principle of Systematic Planning in the Social Sphere: Prognosis as Part of Sociological Research
Usenin V. I.—Nočevnik M. N.: Automation and Industrial Workers

Roško R.: On Methodological Questions in Studying the Intelligentsia

Langfermann H. H.—Löwe B. P.: Rationality without Reason and Doubts

Páník T.: Sociology of Education: Comments on the Issues of Its Orientation

Perlaki I.: Influence of the Structure of Organization Units on Their Innovational Capacity

Jukl E.: On the Problem of Development of Professional Categories

METHODOLOGICAL COLUMN

Illner M.—Foret M.: Social Indicators and Measurement of Goals and Effects of the Social Plan

REVIEWS

Zich F.: F. Charvát (Head of the Authors' Collective), Sociální struktura ČSSR a její vývoj v 60. letech (Social Structure in Czechoslovakia and Its Development in the Sixties)

Inhalt Nr. 1

Pavlov T.: Über Wahrheiten und Wahrheit

ABHANDLUNGEN

Charvát F.: Prinzip der Planmäßigkeit in der sozialen Sphäre: Vorhersage als ein Bestandteil der soziologischen Erforschung

Usenin V. I.—Nočevnik M. N.: Automatisierung und Industriearbeiter

Roško R.: Zu methodologischen Problemen der Intelligenzforschung

Langfermann H. H.—Löwe B. T.: Rationalität ohne Verstand und ohne Zweifel

Páník T.: Über die Orientation der Soziologie der Erziehung

Perlaki I.: Einfluss der Struktur der Organisationseinheiten auf ihre Innovationsfähigkeit

Jukl E.: Zur Frage der Entwicklung professioneller Kategorien

METHODOLOGISCHE RUBRIK

Illner M.—Foret M.: Soziale Anzeiger und Messung der Ziele und Effekte des Sozialplanes

REZENSIONEN

Zich F.: F. Charvát (Leiter des Autorenkollektivs), Sociální struktura ČSSR a její vývoj v 60. letech (Soziale Struktur der Tschechoslowakei und ihre Entwicklung in den sechziger Jahren)

Sliva J.: Теория и практика прогнозирования науки и техники в странах, членах СЭВ

Sliva J.: Теория и практика прогнозирования науки и техники в странах, членах СЭВ
(Theory and Practice of Forecasting Science and Technology in the CMEA Member Countries)

Musilová M.—Musil J. V.: Социологические исследования
(Sociological Research)

Matulová N.: H. Löwe, Einführung in die Lernpsychologie des Erwachsenenalters (Introduction into the Psychology of Learning in Adult Age)

NEWS AND INFORMATION
Sedláček J.: Report on the Contribution of Polish Participants at the Meeting of Polish and Czechoslovak Participants at Jablonné near Warsaw

Marek Z.: Scientific Seminar "Problems of the Development and Effective Utilization of Labour in the Scientific and Technological Revolution"

Bártová E.—Řehák J.: Report on the Conference of the International Team "Automation and Industrial Workers"

Illner M.—Langmeierová D.—Sedláček J.: Warsaw Conference on Medical Sociology

René Rohan — Dead

Contents of the Journal Sociológia, No. 1/1974

(Theorie und Praxis der Vorhersage in der Wissenschaft und Technik in den Mitgliedsstaaten des Rates der gegenseitigen Wirtschaftshilfe)

Musilová M.—Musil J. V.: Социологические исследования
(Soziologische Erforschung)

Matulová N.: H. Löwe, Einführung in die Lernpsychologie des Erwachsenenalters

BERICHTE UND INFORMATIONEN
Sedláček J.: Bericht über die Beiträge der polnischen Teilnehmer an der Zusammenkunft der polnischen und tschechoslowakischen Teilnehmer in Jablonné bei Warschau

Marek Z.: Wissenschaftlicher Seminar „Probleme der Entwicklung und der effektiven Ausnützung der Arbeitskräfte in der wissenschaftlich-technischen Revolution“

Bártová E.—Řehák J.: Bericht über die Konferenz des internationalen Teams „Automatisierung und Industriearbeiter“

Illner M.—Langmeierová D.—Sedláček J.: Warschauer Konferenz über die Soziologie der Medizin

René Rohan — gestorben

Inhalt der Zeitschrift Soziológia, Nr. 1/1974